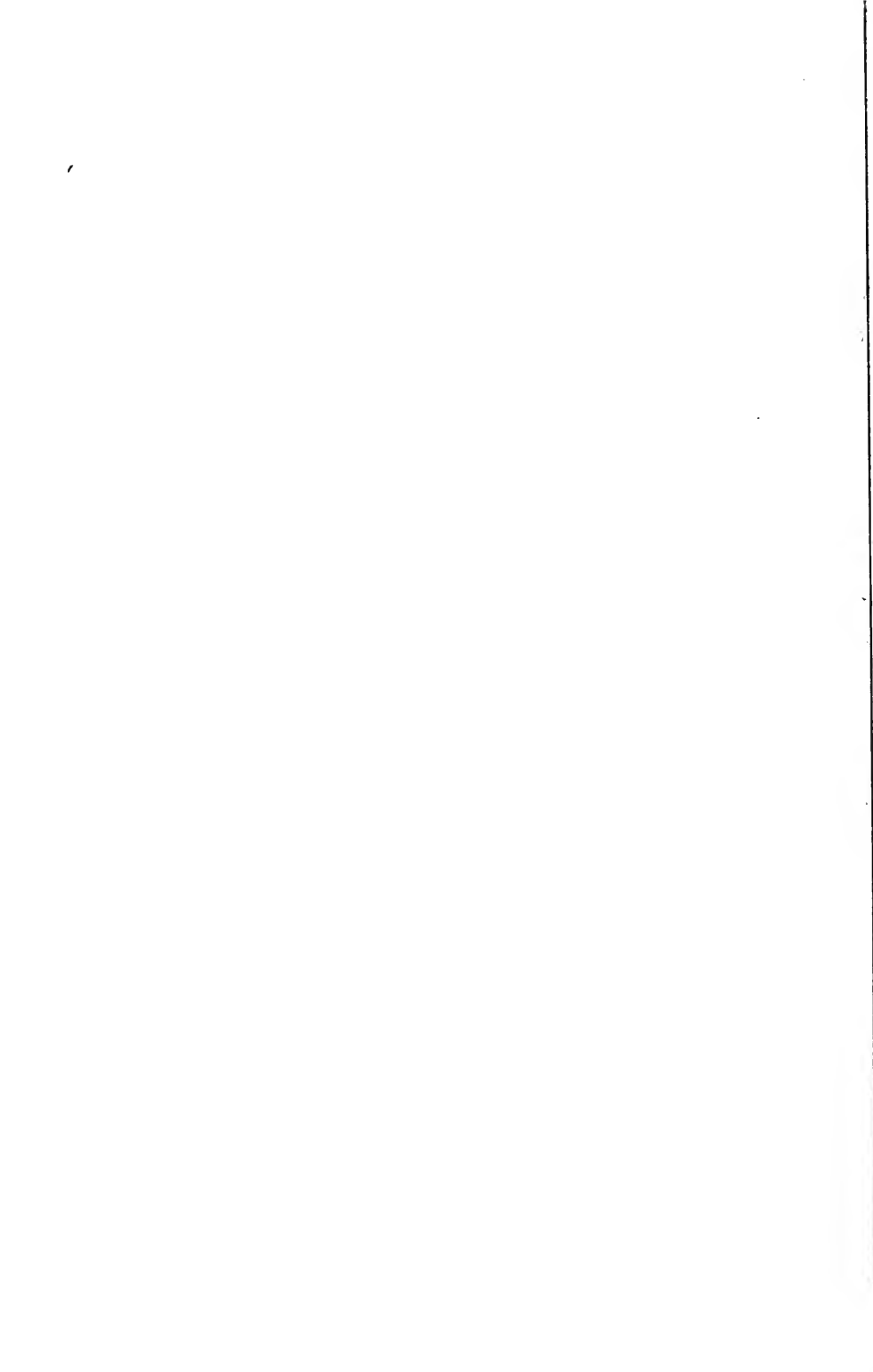

Handwritten text, possibly a signature or name, located at the top center of the page.

GESCHIEDENIS

DER

FRANSCH PROTESTANTSCH VLUGTELINGEN,

VAN DE

Herroeping van het Edict van Nantes,

TOT OP ONZEN TIJD.

UIT HET FRANSCH VERTAALD,

EN GEDEELTELIJK VERKORT EN OMGEWERKT,

DOOR

A. N. E. CHANGUION.

KAAPSTAD:

BIJ J. C. JUTA, WALESTRAAT HOEK DER BURGSTRAAT.

1854.

B. H. M. J. J. J. J.

4110

VAN DE SANDT DE VILLIERS & Co.,
Drukkers, 62, Kasteelstraat.

NAAMLIJST DER INTEEKENAREN.

Namen der Inteekenaren.	Woonachtig.	Getal	exemp.
Aswegen, J. van	Colesberg	Een	
Ballot, Wel-Eerw. J. S. S.	Georgestad	"	
Bartman, M. C.	Villiersdorp	"	
Baumgardt, G. D.	Clanwilliam	"	
Bayley, Mevr.	Dito	"	
Beck, C.	Worcester	"	
Becker, A. J.	Paarl	"	
Beer, Sen., M. A. de	Prince Albert	"	
Bergh, M. A. R.	Kaapstad	"	
Bergh, W. F.	Malmesbury	"	
Bernhardie, H.	Worcester	"	
Berrangé, Wel-Eerw. J. F.	Richmond	"	
Berrangé, L.	Kaapstad	"	
Besseux, J.	Wellington	"	
Beyers, J. H.	Kaapstad	"	
Biccard, L. F. C.	Dito	"	
Blankenberg, J. G.	Dito	"	
Blankenberg, C. G.	Wynberg	"	
Blankenberg, D. R.	Groot Drakenstein	"	
Borcherds, J. H.	Clanwilliam	"	
Borcherds, P. B.	Wynberg	"	
Bosch, C. P.	Clanwilliam	"	
Bösenberg, C. H.	Kaapstad	"	
Bosman, J. P. G.	Villiersdorp	"	
Bosman, D. J.	Wellington	"	
Brand, C. J.	Kaapstad	"	
Brand, P. A.	Dito	"	
Breda, P. van	Dito	"	
Breda, P.zoon, A. J. van	Dito	"	
Brester, Jun., C.	Malmesbury	"	
Brett, F. R.	Villiersdorp	Drie	
Brett, J. R.	Dito	Twee	
Brink, Jr., P. M.	Kaapstad	Een	
Brink, A. J.	Dito	"	
Brink, A.	Dito	"	
Brink, Az., A.	Dito	"	

Namen der Inteekekenaren.	Woonachtig.	Getal	exemp.
Brink, C. P.	- Groenepunt	-	Een
Brink, D. S.	- Wellington	-	„
Brink, D.	- Swellendam	-	„
Brink, P.	- Dito	-	„
Bruyn, D. de	- Dito	-	„
Buyskes, Sen., E.	- Rheeziigt, Kaap distric	-	„
Byl, P. D. J. van der	- Worcester	-	„
Cilliers, J. D.	- Wellington	-	„
Deneys, Az., J. P.	- Kaapstad	-	„
Denyssen, D.	- Dito	-	„
Duplessis, J. A.	- Groeneberg	-	„
Duplessis & Moll	- Paarl	-	Drie
Ellewee, P. C. van	- Clanwilliam	-	Een
Enslin, Az., H.	- Paarl	-	„
Falck, J.	- Swellendam	-	Een
Faure, J. P.	- Kaapstad	-	„
Faure, Wel-Eerw. A.	- Dito	-	„
Faure, Jzn., A.	- Dito	-	Twée
Faure, Wel-Eerw. P. E.	- Wynberg	-	„
Faure, P. H.	- Stellenbosch	-	Een
Faure, Azn., J. C.	- Dito	-	„
Faure, J. P. E.	- Kaapstad	-	„
Faure, W. D.	- Rivier-zonder-end	-	„
Foster, Mej. G.	- Clanwilliam	-	„
Foster, J.	- Dito	-	„
Freislich, J.	- Kaapstad	-	„
Gie, Jzn., J. C.	- Kaapstad	-	Een
Gie, G. C.	- Dito	-	„
Gier, P. A. de	- Dito	-	„
Gresse, O. C.	- Villiersdorp	-	„
Grundling, Jzn., J. A.	- Paarl	-	„
Guid, Mej. H. J.	- Clanwilliam	-	„
Hablutzcl, C.	- Swellendam	-	Een
Ham, Wel-Eerw. P. N.	- Franschhoek	-	Twée
Ham, R. M.	- Dito	-	Een
Harpe, C. de la	- Uitenhage	-	„
Hauman, Sr., J. S.	- Franschhoek	-	„
Hauman, Jr., J. S.	- Dito	-	„
Hauman, E. C.	- Dito	-	„
Haupt, W.	- Groot Drakenstein	-	„
Haupt, P. W.	- Stellenbosch	-	„

Namen der Inteekenaren.		Woonachtig.		Getal exemp.	
Heise, G.	-	-	Kaapstad	-	Een
Heusden, W. van	-	-	Paarl	-	"
Heyns, Wel-Eerw. S. P.	-	-	Kaapstad	-	Twee
Hofmeyr, A. H.	-	-	Dito	-	Een
Hofmeyr, J. A.	-	-	Dito	-	"
Hofmeyr, D.	-	-	Dito	-	"
Horak, J. G.	-	-	Paarl	-	"
Hugo, Pzn., P. J.	-	-	Simonsbaai	-	"
Hugo, J. D.	-	-	Worcester	-	Drie
Hugo, Sr., D.	-	-	Franschhoek	-	Een
Hugo, Dz., P. J.	-	-	Dito	-	"
Hugo, Dz., J. G.	-	-	Dito	-	"
Hugo, Dz., G. J.	-	-	Dito	-	"
Hugo, Dz., J. J.	-	-	Dito	-	"
Hugo, G. Jz., J. S.	-	-	Dito	-	"
Hugo, P. F.	-	-	Groot Drakenstein	-	"
Hugo, Dz., A. P.	-	-	Franschhoek	-	"
Jansen, J.	-	-	Swellendam	-	Een
Jooste, G. H.	-	-	Aliwal-Noord	-	"
Jooste, P. C. J.	-	-	Dito	-	"
Joubert, G. J.	-	-	Worcester	-	"
Joubert, J. J.	-	-	Vakkelefontein	-	"
Joubert, P. J.	-	-	Montagu	-	"
Joubert, Sen., G.	-	-	Colesberg	-	"
Joubert, Jr., G.	-	-	Dito	-	Twee
Joubert, T.zoon, P.	-	-	Dito	-	Een
Joubert, W.zoon, D. J.	-	-	Groot Drakenstein	-	"
Joubert, Sr., G. J.	-	-	Franschhoek	-	"
Joubert, G. H.	-	-	Klein Drakenstein	-	"
Joubert, J. S.	-	-	Franschhoek	-	"
Kannemeyer, M.	-	-	Montagu	-	Een
Keet, B. J.	-	-	Dito	-	"
Kirsten, J. F.	-	-	Swellendam	-	"
Knobel, J. L.	-	-	Colesberg	-	"
Kock, Sr., S. J. de	-	-	Kaapstad	-	"
Kock, S. J. de	-	-	Dito	-	"
Kock, G. J. V. de	-	-	Wynberg	-	"
Korsten, P.	-	-	Stellenbosch	-	"
Korte, G. J. de	-	-	Kaapstad	-	"
Korte, G. de	-	-	Uitenhage	-	"
Kramer, W.	-	-	Victoria	-	"
Kriel, W.	-	-	Worcester	-	"
Kriel, Sr., J. P.	-	-	Franschhoek	-	"
Kriel, J. E.	-	-	Swellendam	-	"

Namen der Inteekekenaren.	Woonachtig.	Getal exemp.
Krige, Wel-Eerw. W. A.	Victoria	Een
Krige, J. D.	Bottelary	"
Kühn, F. W.	Genadendal	"
Laguereenne, D.	Worcester	Een
Leeskamer, De	Prince Albert	"
Leibbrandt, J.	Kaapstad	"
Leibbrandt, J. S.	Dito	"
Leroex, D. J.	Wellington	"
Leroex, J. D.	Dito	"
Lind, C. M.	Clanwilliam	"
Lind, H. J.	Dito	"
Lind, Mej. C. M.	Dito	"
Lindenberg, J.	Worcester	"
Livesley, E. G.	Villiersdorp	"
Loedolf, H. H.	Malmesbury	"
Lombard, S. B.	Swellendam	"
Lombard, S. S.	Dito	"
Lotter, M. G.	Franschhoek	"
Lotz, J. W.	Kaapstad	"
Lotz, C. J.	Prince Albert	"
Louw, A. W.	Wellington	"
Louw, J. A.	Groeneberg	"
Louw, J. A.	Malmesbury	"
Louw, J. A.	Groot Drakenstein	"
Louw, Jr., J. W.	Dito	"
Louw, W.zoon, H.	Dito	"
Lutkij, J. R. G.	Prince Albert	"
Lutkij, S. P.	Dito	"
Malan, D.	Somerset (West)	Een
Malan, J. D.	Dito	"
Malan, D. J.	Wellington	"
Malan, G. D.	Dito	"
Malan, S.	Koeborg	"
Malan, F. J. D.	Wellington	"
Malherbe, S.	Dito	"
Malherbe, F. J.	Groot Drakenstein	"
Malherbe, P. J.	Dito	"
Malherbe, Sen., P. J.	Franschhoek	"
Marais, D. P.	Kaapstad	"
Marais, A. J.	Dito	"
Marais, P.	Dito	"
Marais, G. F.	Wellington	"
Marais, J. J.	Groot Drakenstein	"
Marais, J.zoon, F. F.	Kaapstad	"

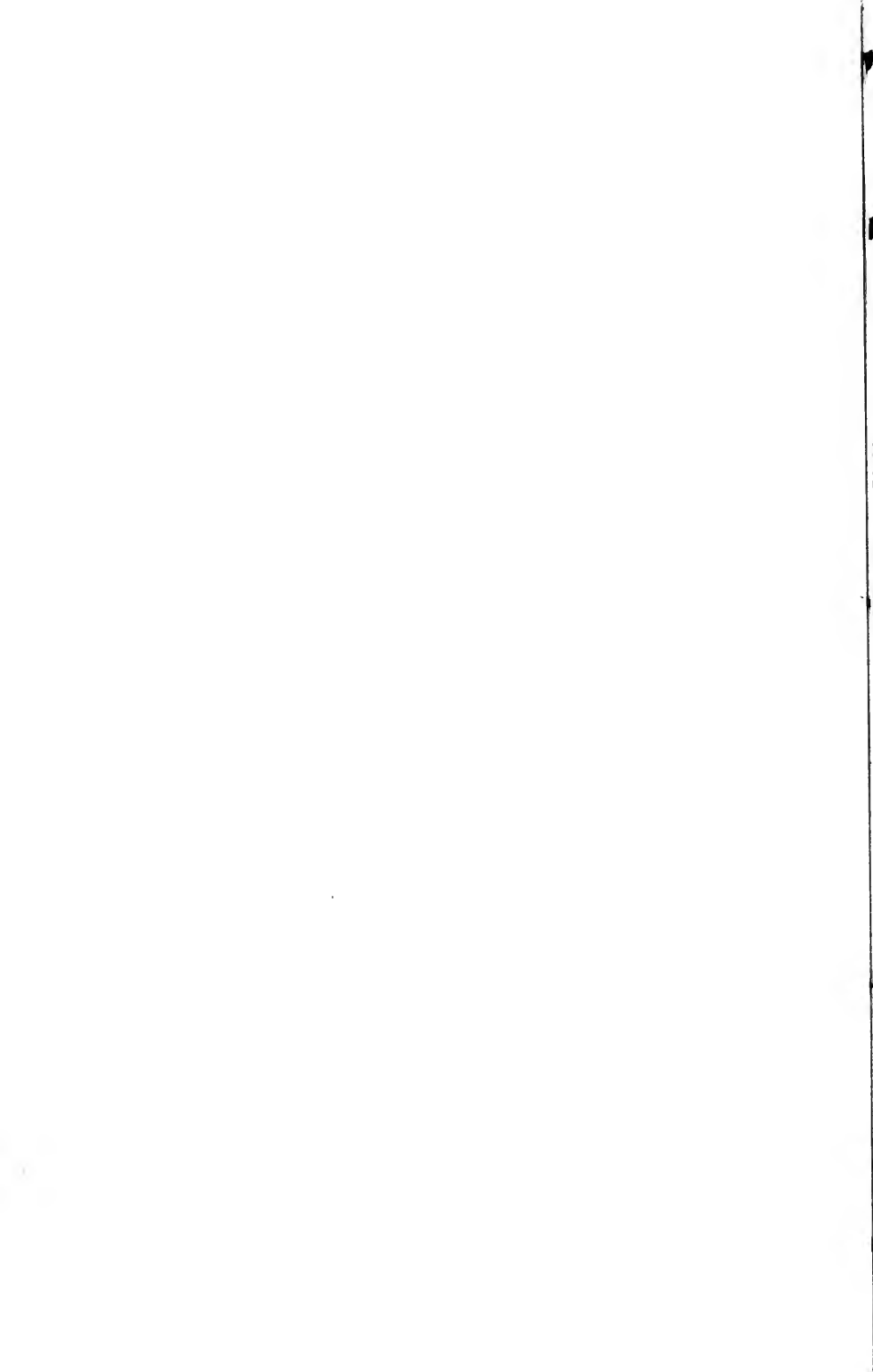
Namen der Inteekeenaars.		Woonachtig.		Getal exemp.	
Marais, P. J. C.	-	-	Kaapstad	-	Een
Marais, A. P.	-	-	Groot Drakenstein	-	„
Marais, A.zoon, D.	-	-	Dito	-	„
Marais, E. L.	-	-	Franschhoek	-	„
Marais, J.	-	-	Colesberg	-	„
Marais, J.	-	-	Wellington	-	„
Marais, A.zoon, A. J.	-	-	Groot Drakenstein	-	„
Marais, Sen., D. D.	-	-	Dito	-	„
Marquard, J. R.	-	-	Kaapstad	-	„
Martin, E. H.	-	-	Wellington	-	„
Maynier, J. J.	-	-	Kaapstad	-	„
Meeser, T.	-	-	Dito	-	„
Meiring, J. W. H.	-	-	Worcester	-	„
Mellet, J. C.	-	-	Kaapstad	-	„
Mellet, D. H.	-	-	Franschhoek	-	„
Merwe, W. van der	-	-	Worcester	-	„
Merwe, D. S. van der	-	-	Montagu	-	„
Meyer, J.zoon., G.	-	-	Groot Drakenstein	-	„
Meintjes, S. S.	-	-	Beaufort	-	„
Minnaar, J. J.	-	-	Montagu	-	Twee
Mocke, J. G.	-	-	Malmesbury	-	Een
Moorrees, Wel-Eerw. J. C. le Fèbre	-	-	Dito	-	„
Morkel, W.	-	-	Somerset (West)	-	„
Muller, J. P.	-	-	Swellendam	-	„
Muller, A. J.	-	-	Buffeljagtsrivier	-	„
Munnik, J. A.	-	-	Clanwilliam	-	„
Munnik, Mejufv. J. A.	-	-	Dito	-	„
Munnik, J. W.	-	-	Swellendam	-	„
Myburgh, J.	-	-	Eenzaamheid	-	„
Mynhardt, G. F.	-	-	Prince Albert	-	„
Naudé, D.	-	-	Worcester	-	Een
Neethling, Sr., J. H.	-	-	Stellenbosch	-	„
Neethling, Jr., Wel-Eerw. J. H.	-	-	Dito	-	„
Neethling, C. W. H.	-	-	Zwartland	-	„
Nepgen, A.	-	-	Alival Noord	-	„
Nieuwhoudt, J.	-	-	Groot Drakenstein	-	„
Overbeek, J. C.	-	-	Kaapstad	-	Een
Parisius, Wel-Eerw. J. L.	-	-	Kaapstad	-	Een
Pepler, H. L.	-	-	Franschhoek	-	„
Petersen, P. J.	-	-	Georgestad	-	„
Pfaff, Mej.	-	-	Napiersdorp	-	„
Polak, M. B.	-	-	Robertson	-	„
Potgieter, M.	-	-	Uitenhage	-	„

Namen der Inteeeknarea.		Woonachtig.		Getal exemp.
Pré, J. du	-	-	Groot Drakenstein	- Een
Pré, Joh. du	-	-	Dito	- "
Pretorius, J. P.	-	-	Franschhoek	- "
Pretorius, W. A. J.	-	-	Dito	- "
Pretorius, J. L.	-	-	Dito	- "
Proctor, J. J.	-	-	Paarl	- "
Rawstorne, G.	-	-	Kaapstad	- Een
Redelinghuys, J. H.	-	-	Dito	- "
Reitz, Wel-Eerw. J. F.	-	-	Somerset (West)	- "
Reitz, J. W.	-	-	Swellendam	- "
Reitz, J. D. K.	-	-	Dito	- Twee
Reitz, A.	-	-	Wellington	- Een
Retief, J. D.	-	-	Dito	- "
Retief, F. D.	-	-	Groot Drakenstein	- "
Retief, P.zoon, J. J.	-	-	Paarl	- "
Retief, R. J.	-	-	Dito	- Drie
Richards, F. D.	-	-	Kaapstad	- Een
Riet, R. J. van der	-	-	Dito	- "
Riet, Wel-Eerw. T. J. van der	-	-	Mosselbaai	- Zes
Robertson, Wel-Eerw. W.	-	-	Swellendam	- Een
Roos, P. G.	-	-	Moddergat	- "
Roos, T.zoon, J. J. A.	-	-	Paarl	- "
Rossouw, J. D.	-	-	Wellington	- "
Rossouw, J. D. G.	-	-	Dito	- "
Rossouw, J. H.	-	-	Wagenmakersvalley	- "
Rossouw, P. L.	-	-	Groeneberg	- "
Rossouw, Wed. G. J.	-	-	Wellington	- "
Roux, P.zoon, P. J.	-	-	Kaapstad	- "
Roux, T. J.	-	-	Dito	- "
Roux, Sen., P. J.	-	-	Dito	- "
Roux, D.zoon, G. J.	-	-	Wellington	- "
Roux, P.	-	-	Dito	- "
Roux, P.	-	-	Groot Drakenstein	- "
Roux, Sen., J. P.	-	-	Stellenbosch	- "
Roux, M. D.	-	-	Dito	- "
Roux, Sen., A. S.	-	-	Franschhoek	- "
Roux, P. J.	-	-	Malmesbury	- "
Roux, W.	-	-	Swellendam	- "
Roux, Dz., P.	-	-	Klein Drakenstein	- "
Roux, A. P.	-	-	Franschhoek	- "
Roux, D. M. le	-	-	Dito	- "
Roux, A. H. le	-	-	Dito	- "
Roux, P. J. du Prez le	-	-	Dito	- "
Roux, E. C. le	-	-	Bosjesveld	- "
Roux, P. W. le	-	-	Wellington	- "

Namen der Intoeekenaars.		Woonachtig.		Getal exemp.	
Roux, Sr., P. A. le	-	-	Franschhoek	-	Een
Roux, J. P. le	-	-	Dito	-	"
Ruitenbeek, D. J. II.	-	-	Wynberg	-	"
Ryneveld, J. van	-	-	Clanwilliam	-	"
Ryneveld, Mev. J. van	-	-	Dito	-	"
Scholtz, P. E.	-	-	Moddergat	-	Een
Scholtz, Jz., J.	-	-	Klapmuts	-	"
Scholtz, J. C.	-	-	Worcester	-	"
Schöneberg, H.	-	-	Damaraland	-	"
Shaw, H. B.	-	-	Clanwilliam	-	"
Shaw, Mej. S. E.	-	-	Dito	-	"
Shephard, G.	-	-	Kaapstad	-	"
Simondium, Het	-	-	Groot Drakenstein	-	25
Smidt, W. de	-	-	Kaapstad	-	Een
Smith Haylett, C.	-	-	Villiersdorp	-	"
Smuts, J. J. H.	-	-	Kaapstad	-	"
Smuts, Jr., J. A.	-	-	Dito	-	"
Smuts, J. J. L.	-	-	Dito	-	"
Smuts, Johs.	-	-	Dito	-	"
Soek, C. J.	-	-	Clanwilliam	-	Tien
Spengler, T.	-	-	Kaapstad	-	Een
Spuy, P. van der	-	-	Swellendam	-	"
Spyker, Wel-Eerw. J.	-	-	Kaapstad	-	"
Stadler, J. G.	-	-	Dito	-	"
Stegmann, Wel-Eerw. J. A.	-	-	Dito	-	"
Stegmann, Wel-Eerw. G. W.	-	-	Dito	-	"
Stegmann, J. F.	-	-	Paarl	-	"
Steyn, J.	-	-	Swellendam	-	"
Storm van 's Gravesande, Jonkheer					
J. F. C.	-	-	Wynberg	-	"
Storm, J. A.	-	-	Prince Albert	-	"
Strobos, A.	-	-	Malmesbury	-	"
Sueur, R. le	-	-	Kaapstad	-	"
Sueur, H. le	-	-	Dito	-	"
Sueur, J. J. le	-	-	Worcester	-	"
Sueur Fischer, R. le	-	-	Malmesbury	-	"
Swart, C. N.	-	-	Franschhoek	-	"
Swemmer, F. A.	-	-	Georgestad	-	"
Taute, J. F.	-	-	Georgestad	-	Een
Tennant, D.	-	-	Kaapstad	-	"
Tesselaar, J.	-	-	Dito	-	"
Teubes, D.	-	-	Swellendam	-	"
Theron, D.	-	-	Worcester	-	"
Theuerkauf, N.	-	-	Kaapstad	-	"
Theunissen, M.	-	-	Somerset (West)	-	"

Namen der Inteekenaren.	Woonplaats.	Getal exemp.
Theunissen, J.	- - Moddergat	- - Een
Theunissen, M.zoon, D.	- - Paarl	- - „
Toit, Wel-Eerw. A. F. du	- - Wellington	- - „
Toit, J. F. du	- - Stellenbosch	- - „
Toit, S. P. P. du	- - Clanwilliam	- - „
Toit, A. L. du	- - Wynberg	- - „
Toit, J. J. J. du	- - Franschhoek	- - „
Toit, H. D. J. du	- - Malmesbury	- - „
Toit, F. J. du	- - Montagu	- - „
Toit, S. F. du	- - Wagenmakersvalley	- - „
Toit, G. J. du	- - Wellington	- - „
Toit, D. P. du	- - Dito	- - „
Toit, P.zoon, P. J. S. du	- - Paarl	- - „
Toit, J.zoon, A. du	- - Dito	- - „
Toit, D. J. du	- - Franschhoek	- - „
Toit, Sen., S. du	- - Uitenhage	- - „
Truter, J. A.	- - Kaapstad	- - „
Tulleken, J. G. van H.	- - Worcester	- - „
Tuyer, C. M.	- - Clanwilliam	- - „
Uys, P. L.	- - Swellendam	- - Een
Viljoen, H.	- - Worcester	- - Een
Viljoen, W. S.	- - Villiersdorp	- - „
Villiers, P.zoon, Wed. A. J. de	- - Kaapstad	- - Twee
Villiers, P. H. de	- - Villiersdorp	- - Een
Villiers, P. F. de	- - Piketberg	- - „
Villiers, J. de	- - Paarl	- - „
Villiers, J. S. de	- - Kaapstad	- - „
Villiers, J. A. de	- - Dito	- - „
Villiers, D. J. de	- - Dito	- - „
Villiers, J. de	- - Wellington	- - „
Villiers, Wel-Eerw. H. L. de	- - Clanwilliam	- - Vyf
Villiers, Mej. H. L. de	- - Clanwilliam	- - Twee
Villiers, J. Spyker de	- - Dito	- - Een
Villiers, H. F. de	- - Groot Drakenstein	- - „
Villiers, D. A. de	- - Paarl	- - „
Villiers, J. S. de	- - Dito	- - Twee
Villiers, S. S. de	- - Dito	- - „
Villiers, A. J. de	- - Dito	- - „
Villiers, J. N. de	- - Kaapstad	- - Een
Villiers, J. N. de	- - Klappmuts	- - „
Villiers, A. A. de	- - Franschhoek	- - „
Villiers, P. G. de	- - Dito	- - „
Villiers, Jz., D. P. de	- - Stellenbosch	- - „
Villiers, J. J. S. de	- - Banghoek	- - Twee

Namen der Inteekekenaren.	Woonachtig.	Getal exemp.
Villiers, J. de	- Kaapstad	- Een
Villiers, Pz., P. J. de	- Groot Drakenstein	- „
Villiers, Pz., J. J. de	- Paarl	- „
Villiers Louw, J. E. de	- Dito	- „
Villiers, Jz., P. de	- Dito	- „
Villiers, Az., P. J. de	- Dito	- „
Villiers, D. C. de	- Groot Drakenstein	- „
Villiers, A. M. de	- Paarl	- „
Villiers, de, & du Toit	- Port Elizabeth	- Negen
Villiers, Az., J. J. de	- Paarl	- Een
Villiers, A. P. de	- Dito	- „
Visser, C. J. M.	- Georgestad	- „
Visser, D. W. L.	- Clanwilliam	- „
Voigt, Sr., J. C.	- Klein Drakenstein	- „
Voigt, Jr., J. C.	- Dito	- „
Voigt, F. C. M.	- Franschhoek	- „
Vos, G. G. de	- Somerset West	- „
Vries, N. A. de	- Clanwilliam	- „
Waal, J. C. de	- Saksenburg, Stellenbosch	- Twee
Wagner, D. A.	- Kaapstad	- Een
Watermeyer, F. G.	- Dito	- „
Watermeyer, F. S.	- Dito	- „
Watermeyer, E. B.	- Dito	- „
Wehncke, J. A.	- Somerset West	- „
Wet, J. P. de	- Worcester	- „
Wet, J. G. de	- Dito	- „
Wet, N. J. de	- Aliwal Noord	- „
Wet, H. de	- Dito	- „
Wilson, J.	- Kaapstad	- „
Worm, W. van der	- Napiersdorp	- „
Zeederberg, R. A.	- Kaapstad	- Een
Zyl, J. J. van	- Clanwilliam	- „

BERIGT VAN DEN VERTALER.

DE vertaler acht het onnoodig, door eene weidsche voorafpraak, het boek aan te bevelen, dat hij thans, in een' eenigzins verkorten vorm, aan het kaapsche publiek aanbiedt. Het onderwerp—de geschiedenis der fransche vluchtelingen—is hem een genoegzame waarborg voor de belangstelling der kaapsche lezers, waarvan zoo vele zich beroemen kunnen af te stammen van die Protestanten, die liever hun vaderland en hunne bezittingen verlaten, dan hun geloof verzaaken wilden.

Het oogmerk van den schrijver, om de lotgevallen der vluchtelingen in de verschillende landen, waar zij zich vestigden, na te gaan, gaf aanleiding tot eene verdeeling van de stof, die den lezer telkens van het eene land naar het andere verplaatst, om overal hetzelfde onderwerp, de lotgevallen der fransche vluchtelingen, te beschouwen. Men begrijpt ligtelijk dat, bij zulk eene beschouwing, in weerwil van groote verscheidenheid, eene in het oog loopende overeenkomst in de telkens terugkeerende beantwoording van dezelfde vragen, betreffende zoo vele fransche volkplantingen, onvermijdelijk was. Voor den schrijver, als zoodanig, was iedere bijzonderheid belangrijk, als eene vrucht van zijn onderzoek; voor den Franschman niet minder, als rakende zijne landgenooten; maar voor den vreemdeling was het raadzaam, de welige takken van het oorspronkelijke werk niet weinig te besnoeijen. De vertaler was eerst voornemens alleen voor den kaapschen lezer te schrijven, en dan zou het boekje welligt van vrij wat kleineren omvang geweest zijn; maar, eensdeels, werd hij menigmaal door het onderwerp als weggesleept, en, anderdeels, kwam het hem voor, dat hij, als Hollander, bij de bearbeiding, zijne landgenooten niet uit het oog mogt verliezen, in geval er eens geene hollandsche vertaling van het werk in *Nederland* verschenen was. Dit

gaf dan ook aanleiding tot eene andere volgorde in de behandeling van het onderwerp. Het oorspronkelijke werk beslaat twee deelen, in zeven boeken verdeeld, handelende het eerste boek over de Protestanten in *Frankrijk*, vóór de herroeping van het Edict van Nantes; het tweede, over de vlugtelingen in *Brandenburg*; het derde, over de vlugtelingen in *Engeland*, en zoo vervolgens; terwijl de vlugtelingen in *Holland* niet voor het vijfde boek, en wel aan het begin van het tweede deel voorkomen. De vertaler heeft, na het eerste boek, onmiddellijk het vijfde laten volgen, en heeft in het geheel maar drie boeken, namelijk *de Protestanten in Frankrijk voor de herroeping*, enz., *de fransche vlugtelingen in Holland*, en *de fransche vlugtelingen in andere landen*. De twee eerste boeken zijn weinig of niet, het laatste echter is aanmerkelijk bekort. De vertaler heeft gemeend dat de gewone lezer, bij zulk eene bewerking eer winnen dan verliezen zou, om niet te zeggen dat bij een zoo gering debiet als waarmede de uitgever zich in eene kolonie vleijen mag, eene volledige vertaling den prijs van het werk zoo hoog zou opdrijven, dat menig lezer daardoor zou worden afgeschrikt van het zich aan te schaffen. De vertaler werpt zich niet op als beoordeelaar van het oorspronkelijke. Engelsche tijdschriften spreken met grooten lof van het werk; en mogt al in bijzonderheden menige kleine onnaauwkeurigheid ingeslopen zijn, het geheel draagt de kenmerken van onverdroten vlijt in het opsporen der bronnen, naauwgezetheid in de daarstelling, en eene gematigdheid in de beschouwing van het onderwerp, die alle onverdraagzaamheid uitsluit.

De bescheiden over de fransche vlugtelingen in deze kolonie zijn wat schraal uitgevallen. De vertaler had gaarne, voor den kaapschen lezer, bij dat gedeelte van het onderwerp wat langer willen vertoeven; maar het kwam hem voor verkieslijker te zijn, de afstammelingen der fransche Protestanten in *Zuid-Afrika* uit te noodigen, om hem in staat te stellen, over hunne voorouders en hunne lotgevallen alhier een afzonderlijk boekje uit te geven. Gaarne zal hij zich verdedigen om alle schriftelijke of mondelinge mededeelingen over dat onderwerp tot het samenstellen van zoodanig werkje te gebruiken.

Met deze uitnoodiging zou hij nu zijn werk aan de welwillende beoordeeling van den goedgunstigen lezer kunnen aanbevelen ; maar hij kan zich niet onthouden van hier ééne aanmerking bij te voegen. Zij is deze. Het was warme belangstelling in hun kerkgenootschap en in hunne protestantsche belijdenis, die onze fransche voorouders in staat stelde, om zoo veel voor hunne godsdienst op te offeren. Wij weten niet welke gevaren de protestantsche kerken in deze kolonie bedreigen. De Protestanten in *Frankrijk* stonden tot de roomsche bevolking als één tegen twintig, en het was dus geen wonder dat zij zwichten moesten. Maar in deze kolonie maakt de nederduitsehe hervormde kerk alleen bijna drie vierden der bevolking uit ; en zou het dan geen schande zijn, indien men met ouverschilligheid toezag, dat de belangen dier kerk, onder het schoonschijnend voorwendsel van onpartijdigheid, aan de gevaren van staatkundige proefnemingen wierden bloot gesteld ?

VOORREDE VAN DEN SCHRIJVER.

Terwijl ik mij nederzet om de geschiedenis der Fransche protestantsche vlugtelingen te schrijven, ben ik geenszins voornemens mij in te laten met het godsdienstig vraagstuk, dat voor ruim drie eeuwen tusschen de Roomsche en de Hervormde Kerk is opgeworpen, en zoo doende het netelig geschit aan te wakkeren, dat tot nog toe de verlichtste verstanden in tweestrijd houdt.

Een min is het mijn toetog den ouden wrok te doen herleven tegen eenen vorst, die, in weerwil van de noodlottige dwaling door hem begaan, een van onze grootste Koningen was. Toegegeven, als eene uitgemaakte zaak, dat LODEWIJK XIV een onherstelbaren misstap beging, door de herroeping te teekenen van het Edict door zijnen voorzaat afgekondigd, en geenszins op de gemakkelijke zegepraal belust, van hen, die hierover anders denken, te overtuigen, heb ik mij een zuiver historisch doel voorgesteld, namelijk: onderzoek te doen naar de lotgevallen der driemaal honderd duizend vrijwillige bannelingen, die niet aarzelden hun vaderland aan hunnen God op te offeren, en wier manmoedig besluit niet missen kan, allen, die dezelfde leer met hen belijden, eene levendige belangstelling in te boezemen, terwijl het tevens hen, die eene andere godsdienst belijden, met diepen eerbied, en hen, die hun vaderland van harte liefhebben, met opregt leedwezen vervult. Een wetsbesluit der Constituerende Vergadering van 1790 heeft aan de alom verstrooide afstammelingen der uitgewekenen het burgerrecht hergeven, onder de enkele voorwaarde van naar Frankrijk terug te keeren, en er die burgerpligten te vervullen die op alle Franschen rusten. De schrijver vermeent dan, terwijl hij de geschiedenis dier voortvlugtige scharen boekstaaft, eene leente in de jaarboeken zijner landgenooten aan te vullen,—er een nieuw hoofdstuk, of wil men liever, een schier onbekend tusschenbedrijf, bij te voegen, vol van gewigtige handelingen en ernstige leering. Men zoek dan niet in deze bladen eene blinde lofspraak van het bedrijf van alle uitgewekenen zonder onderscheid. Het is onmogelijk geen leed te gevoelen over het onheil dat velen hunner Frankrijk berokkend hebben, door de wapenen tegen

hun land op te vatten, en zich te verblijden in de tegenspoeden die het getroffen hebben. Maar moeten dan die mannen, die door eene haterlijke vervolging tot wanloop gedreven werden, daaraan alleen de schuld dragen? moet zij niet reekeer voor rekening komen van hen, die den onregvaardigen maatregel hebben aangeraden, waardoor zij gedwongen werden een heenkomen te zoeken in die landen, waar nog medelijden was voor hun ongeluk?

En weet men dan niet, dat bannelingen te allen tijde, de geheele wereld door, nooit gearzeld hebben, zich gewapenderhand den weg naar hun vaderland terug te banen?—Smartelijk uiterste, dat het nationaal geroel verankert, het menschelijk recht veroordeelt, maar dat het geweten nooit als eene gewone misdaad heeft gebrendmerkt! Ik heb niet getracht die bedroevende zijde hunner geschiedenis te verbloemen. Maar, toegegeven dat hierin een blaam gelegen is, dan geeft dit niemand het recht, de kinderen en kleinkinderen van die slagtoffers der onverdraagzaamheid eener vroegere eeuw als vreemdelingen aan te zien, en behoeft niemand te beletten met ontroering des gemoeds een onpartijdig verhaal te lezen van de lotgevallen, die hen in de ballingschap verbeidden.

De vestiging hunner volkplantingen in Duitschland, Engeland, Holland, Zwitserland en Amerika,—ja, tot in Denemarken, Zweden en Rusland; de Edicten ten hunnen behoere uitgevaardigd, de diensten weerkeerig door hen bewezen aan de volken die hen opnamen—diensten in het staatsbestuur, in den landbouw, in nijverheid en handel, in letterkunde en godsdienst; hetgeen zij bijdroegen tot den luister, den rijkdom, en de vrijheid der gewesten, in wier schoot zij gekoesterd werden; hoe zij van lieverlede met de hen omringende volken te zamen smolten, en in welken toestand hun nakroost zich bevindt;—zie daar het bestek, dat ik mij had voorgesteld, en binnen hetwelk ik voornam de daadzaken te bepalen, die strekken moesten om, deels hunne lotgevallen, deels den invloed door hen op anderen uitoefend, in een helder licht te plaatsen.

Het was niet gemakkelijk, de verstrooide bouwstoffen tot zulk eenen arbeid bij een te zamelen. Engeland, Zwitserland en Holland moest ik bezoeken; staatsstukken en kerkelijke registers moest ik raadplegen, en mondelinge inlichting vragen bij huisgezinnen, die er roem op dragen dat zij van Fransche afkomst zijn, hoewel zij door hun vorig vaderland als afgesneden beschouwd worden. Te Londen heb ik in het Bureau van Buitenlandsche zaken kostbare stukken gevonden, niet minder in de handschriften van het Britsche Museum, en in de briefwisseling der

Fransche Kerk van Threadneedle-street, die tot de regering van EDUARD VI opklimt, en de moederkerk was der gemeenten die deels in Engeland, Schotland en Ierland. deels ook in Amerika gesticht werden.

In de archieven van het zwitsersch verbond te Berne zijn mij belangrijke stukken voorgekomen, zoo ook te Lausanne, te Genève, deels op het Stadhuis en op de Bours, deels in de Stads Boekerij, waar onder anderen de zeer uitgebreide briefwisseling van ANTOINE COURT bewaard wordt. Maar nergens vond ik meer bouwstoffen dan in Holland. Veel werd er uit de stukken ontleend, die zoo wel op het Stadhuis te Amsterdam, als in de boeken der Fransche Kerken bewaard zijn; niet minder uit de Leidsche Bibliotheek, waar rijkelijk tijdschriften, vlagschriften en dagbladen, door vlugtelingen uitgegeven, zijn opgezameld. Ook de Haag en Rotterdam leerden belangrijke bijdragen, gedeeltelijk uit aantekeningen bestaande van families, die van ouder tot ouder fransche predikanten geweest zijn. In Frankrijk doorzocht ik de verslagen der Gouverneurs van Provinciën van het jaar 1698, waarvan in de Keizerlijke Boekerij afschriften voorhanden zijn, ook de papieren betrekking hebbende tot het beheer der vaste goederen van uitgeweekenen, en de briefwisseling van onze buitenlandsche gezanten, gedurende een tiental jaren vóór, en even lang na de herroeping van het Edict van Nantes.

Onder de personen die aanspraak hebben op den dank des schrijvers, wegens hulp en inlichting hem verleend, behooren, in Frankrijk, de Minister DROUYN DE LHUYS, en de Heeren MIGNET, GUIZOT, VILLEMMAIN en NAUDET; te Londen, de Predikanten MARTIN en DAUGARS, benevens de Heer PANIZZI, Directeur van het Britsche Museum; te Genève, de Heer EDOUARD MALLET; te Berne, de Heer A. DE TILLIER; te Lausanne, de Heer VERDEIL; te Amsterdam, de Heeren KOENEN, BRUGMANS, MOUNIER en DE CHAUFÉPIÉ; in den Haag, de Heer GROEN VAN PRINSTERER, en te Rotterdam, de Heer DELPRAT.

KORTE INHOUD.

BOEK I.—Geschiedenis der Protestanten in *Frankrijk*, van de afkondiging van het Edict van Nantes, door HENDRIK IV., tot de herroeping daarvan door LODEWIJK XIV.

HOOFDSTUK I.—Tijdvak van 1598 tot 1629, van bl. 1 tot 13.

HOOFDSTUK II.—Tijdvak van 1629 tot 62, van bl. 14 tot 21.

HOOFDSTUK III.—Tijdvak van 1662 tot 85, van bl. 22 tot 39.

BOEK II.—De fransche vlugtelingen in *Nederland*.

HOOFDSTUK I.—Vesting der fransche vlugtelingen in *Nederland*, van bl. 40 tot 50.

HOOFDSTUK II.—Staatkundige invloed der vlugtelingen in *Holland*, van bl. 51 tot 60.

HOOFDSTUK III.—Godsdienstige en letterkundige invloed der vlugtelingen in *Holland*, van bl. 61 tot 83.

HOOFDSTUK IV.—Invloed der vlugtelingen op den vooruitgang van landbouw, nijverheid en handel, van bl. 84 tot 90.

HOOFDSTUK V.—Volkplantingen der fransche vlugtelingen aan de *Kaap de Goede Hoop*, en op *Suriname*, van bl. 90 tot 94.

HOOFDSTUK VI.—Tegenwoordige toestand van de afstammelingen der vlugtelingen in *Holland*, van bl. 95 tot 98.

BOEK III.—De fransche vlugtelingen in andere landen.

HOOFDSTUK I.—De vlugtelingen in *Brandenburg*, van bl. 99 tot 111.

HOOFDSTUK II.—De vlugtelingen in de kleinere staten van *Duitschland*, van bl. 112 tot 116.

HOOFDSTUK III.—De vlugtelingen in *Engeland*, van bl. 116 tot 143.

HOOFDSTUK IV.—De vlugtelingen in *Amerika*, van bl. 143 tot 155.

HOOFDSTUK V.—De vlugtelingen in *Zwitserland*, van bl. 156 tot 171.

HOOFDSTUK VI.—De vlugtelingen in *Denemarken*, *Zweden* en *Rusland*, van bl. 172 tot 178.

Toegift over de fransche vlugtelingen aan de *Kaap de Goede Hoop*, van bl. 179 tot 182.

EERSTE BOEK.

GESCHIEDENIS DER PROTESTANTEN IN FRANKRIJK VAN DE AFKONDIGING VAN HET EDICT VAN NANTES DOOR HENDRIK IV. TOT DE HERROEPING DAARVAN DOOR LODEWIJK XIV.

HOOFDSTUK I.

Eerste Tijdvak, van 1598 tot 1629.

Het Edict van Nantes naar inhoud en strekking beoordeeld—Door Lodewijk XIII. en Lodewijk XIV. bekrachtigd—Haat der Roomschen—Misnoegen der Protestanten—Gevoelen van Agrippa d'Aubigné—Synode te Gap—Vergadering te Chatellerault—Dood van Hendrik IV.—Vergadering te Saumur—Kerkelijk en Staatkundig Bestuur der Protestanten—Opstand onder Lodewijk XIII.—Verdrag van Loudun—Edict van 1620—Opstand van Béarn—Onwettige Vergadering van La Rochelle—Verklaring van onafhankelijkheid—Beleg van Montauban—Vrede van Montpellier—Opstand van 1625—Bemiddeling van den Koning van England—Vrede van 1626—La Rochelle door Richelieu genomen—Verdrag van Alais.

De geschiedenis van het Protestantisme in *Frankrijk*, na de afkondiging van het Edict van *Nantes*, door HENDRIK IV. in 1598, tot aan de herroeping daarvan door LODEWIJK XIV. in 1685, laat zich in drie hoofdtijdvakken splitsen. Het eerste begint met dat godsdienstig verdrag, dat ten eindpaal strekt aan de burgeroorlogen van de zestiende eeuw, en eindigt met het innemen van *La Rochelle* in 1629. Gedurende dit tijdvak worden de Protestanten, nu eens door eigen schuld, dan weder door de list der grooten, in die beroerten gewikkeld, die het regentschap van MARIA VAN MEDICIS en de eerste jaren van het bewind van LODEWIJK XIII. verontrusteden, en na zich achtereenvolgens van hunne plaatsen van veiligheid en van hunne staatkundige organisatie beroofd te zien, houden zij eindelijk op eenen staat *in den staat* uit te maken. In het tweede tijdvak, dat zich van het innemen van *Rochelle*, tot de eerste vervolgingen van LODEWIJK XIV. in 1662 uitstrekt, maken de Protestanten slechts

eene godsdienstige partij uit, wier magtigste aanvoeders haar van tijd tot tijd ontvallen. Niet langer verontrusten zij *Frankrijk* gelijk hunne voorouders door gedurig naar de wapenen te grijpen; zij verrijken het veelver door hunne nijverheid. In het derde tijdvak, dat den tussehentijd beslaat tusschen de eerste vervolgingen en de herroeping van het Edict van *Nantes*, worden zij van alle staatsambten uitgesloten, in hunne godsdienstige en burgerlijke regten aangerand, en eindelijk tot de keuze gedwongen van hunne godsdienst te verzaaken, of hun geboortegrond te verlaten.

Het Edict van *Nantes* was, streng genomen, slechts eene vernieuwde bevestiging der verschillende verdragen tusschen de Roomschen en Protestanten getroffen, maar telkens door de overwinnende partij verbroken. Het begon met eene acte van amnestie. De vonnissen tegen hervormden, als zoodanig, geveld, werden vernietigd, hunne uitgeweken kinderen als Franschen erkend en uitgenoodigd om naar hun land terug te keeren, en zelfs galeisliaven op vrije voeten gesteld. Aan de Roomschen stond men toe hunne godsdienst openlijk uit te oefenen in al die gewesten waar zij voorheen geschorst was. Aan de Protestanten werd onbepaalde gewetensvrijheid toegekend, terwijl hunne openbare eeredienst, te *Parijs* uitdrukkelijk verboden, tot die steden bepaald werd, waar zij, tijdens de afkondiging van het edict, gevestigd was. Voorts werden er vele voorzorgen gebruikt, om aan Protestanten eene onpartijdige rechtsbedeeling te verzekeren. Eindelijk werden hun voor vier jaren vaste wijkplaatsen toegekend, en behielden zij die staatkundige organisatie, die zij in de godsdienstoorlogen tot stand gebragt hadden. De echtheid van dit stuk werd door alle Parlemen ten, voornamelijk door dat van *Parijs*, op het naauwgezetst gewaarborgd, en door alle Hooge Geregtshoven, benevens alle Gouverneurs van Provinciën, en zelfs door plaatselijke overheden, nitgaders de aanzienlijkste bewoners der steden van het rijk, bezworen.

LODEWIJK XIII. en zelfs LODEWIJK XIV. bevestigden plegtig het edict van HENDRIK IV. De Regentes MARIA VAN MEDICIS, verklaarde, in naam des minderjarigen konings, dat de handhaving van dat edict, de rust onder zijne onderdanen op een vasten voet geplaatst had. Deze verklaring herhaalde LODEWIJK XIII. vier jaren later, toen meerderjarig, met bijvoeging dat allen, die zich daartegen verzetteden, als rustverstoorders zouden gestraft worden. Toen het jaar daarop, 1615, de adel aan de Generale Staten voorstelde om den Koning te smeeken, de Roomsche Godsdienst te hand-

haven, en overeenkomstig den eed bij zijne krooning gezworen, alle kettters door de kerk als zoodanig bestempeld, uit den lande te verdrijven, gaf **LODEWIJK** sterke blijken van misnoegen, en keurde alle geweld in zaken van Godsdienst af, “door ondervinding,” zeide hij, “overtuigd zijnde, dat zulke middelen slechts dienen om het getal der afgescheidenen van de kerk te vergrooten, in plaats van hun den weg aan te wijzen, om in den schoot der kerk terug te keeren.” Bij eene latere bevestiging van meergen. edict, in 1616, verbood hij de Hervormden met den naam van “kettters” te bestempelen. Dit was noodig, om het strijdige tusschen den krooningsreed en de nieuwe verordeningen weg te ruimen.

Van gelijken aard en in denzelfden geest waren de verklaringen, die **LODEWIJK XIV.** van tijd tot tijd afleide, en dat wel tot 1552 toe. De belangrijkste was die van 21 Mei, 1652, waarvan de eer aan **MAZARIN** toekomt. De koning bekrachtigde bij die gelegenheid de edicten zijner voorgangers, met bijvoeging van deze woorden: “aangezien de onderdanen voornoemd (te weten de Protestanten) hem doorslaande bewijzen van verkleefdheid en trouw gegeven hadden, voornamelijk bij deze gelegenheid, waarover Zijne Majesteit grootelijks te vreden was.”

Het teekenen van het Edict van *Nantes*, door **HENDRIK IV.** was eene stoute bestrijding van de ingewortelde vooroordeelen der middeleeuwen. Gelijke burgerlijke en godsdienstige regten werden daardoor aan Hervormden en Roomschen toegekend. Voor het eerst verhief zich in *Frankrijk* de burgerlijke magt boven de godsdienstige partijenschappen, en wees de grenzen aan, die zij niet meer overschrijden moesten, wilden zij niet de wet van den staat overtreden.

Eene zoo geheel nieuwe staatkunde moest noodzakelijk luide tegenspraak uitlokken van den kant dergenen, die nitersten voorstonden, en die partijen tot haat verwekken, die altijd meenen niets te hebben, zoo lang zij niet over alles beschikken. De herinnering aan veertig jaren van burgeroorlogen, was nog niet uitgewischt. Uiterlijke vrede was wel hersteld, maar de gemoederen wantrouwden elkander. De ultra-roomschen hielden **HENDRIK IV.** niet voor opregt. Zijne inschikkelijkheid voor de Protestanten werd aan geheime verkleefdheid aan hunne leer toegeschreven. Een wettig bestaan verzerken, waarborgen verleen en aan kettters! in den ban geslagen kettters! menschen in dit en in het toekomstend leven verdoemd! en de zoodanigen op ééne lijn plaatsen met regtgelooovigen!—zie-

daar handelingen, die zij niet goedkeuren konden, en die in hunne oogen bewijzen waren van openbaar verraad, of althans van strafbare onverschilligheid. Maar, afgezien van het godsdienstig fanatisme, zou eigenbaat genoeg geweest zijn om de Roomsehe partij tegen het edict van HENDRIK IV. in het harnas te jagen. De geestelijkheid vreesde vermindering van inkomen en gezag, indien de nieuwe leer, door den staat erkend, veld won. De parlemen-ten bezwaarden zich over het edict, als ingrijpende in hunne regten: zij weigerden het aanvankelijk te erkennen, maar bukten eindelijk voor den uitdrukkelijken wil van den vorst. "Ik," zeide HENDRIK IV. tegen de leden van het Parlement van *Parijs*, "ik heb het edict nitgevaardigd, en ik wil het gehandhaafd zien. Mijn wil moet reden genoeg zijn. In eenen staat waar men zijnen plicht als onderdaan beseft en beoefent, vraagt men den vorst nooit naar reden. Ik ben koning, ik spreek u als zoodanig toe, en ik wil gehoorzaamd worden." In de vergadering der geestelijken, waar men hem tot vervulling van zijnen plicht vermaande, antwoordde hij, dat hij hen weerkeurig daartoe vermaande, en voegde er met gemaakte zwetsende gullhartigheid bij: "Mijne voorzaten hebben u schoone beloften gegeven, maar ik, in mijn grijs kamizootje, zal u wat degelijks geven. Ik ben wel van buiten grijs, maar van binnen van louter goud."

De Protestanten waren schier even onvergenoegd. Toen de Spanjaarden *Amiens* verrasten, betoonden zich vele hunner aanvoerders onwillig om de wapenen op te vatten. Zij zagen den Koning, sedert zijne bekeering, niet met goede oogen aan. DUPLESSIS-MORNAY verscheen niet meer aan het hof. Weinige dagen na den aanslag van CHATEL op 's Konings leven, ontving deze zijn' ouden wapenbroeder AGRIPPA D'AUBIGNÉ in zijn paleis, en toen hij hem zijne lip wees, die door den dolk van den sluikmoordenaar doorstoken was, kon de Hugenotsche edelman zijne bitsche tong niet bedwingen, maar zeide: "Tot nog toe, Sire, hebt gij God alleen met de lippen verloochend, en daarom heeft Hij het bij het doorboren uwer lippen gelaten; maar, indien gij Hem met het hart verloochent, dan zal Hij ook uw hart doorstoken." De bijeenkomsten der Protestanten weergalmden van klagten en beschuldigingen tegen den afvalligen koning. De vurigsten spraken van op nieuw naar de wapenen te grijpen. HENDRIK wist wat er bij hen omging. "Ik heb u nog niet over uwe bijeenkomsten onderhouden," zeide hij eens tegen D'AUBIGNÉ, "waar gij schier alles verbrod hebt; want gij hebt het

goed gemeend.....Ik had intusschen de toongevers van uwe partij in mijn belang overgehaald, en er waren er niet velen onder u die de gemeene zaak behartigden. Dit is zoo zeker, dat ik mij beroemen kan, dat zeker heer van uwen aanhang, die tot een der aanzienlijkste huizen van *Frankrijk* behoort, mij niet meer dan vijf honderd kroonen gekost heeft, om mij als verspieder te dienen, en u te verraden." Velen van de aanzienlijksten onder den adel hadden de Calvinistische partij verlaten. De predikanten, die zich nu in hunne plaats aan het spits stelden, mengden in hunne beraadslagingen die theologische verbittering, daar de geestelijken van alle godsdiensten zich zoo slecht van onthouden kunnen. In eene Synode gehouden te *Gap* in 1603, na vruchteloze pogingen om de voorvechters van LUTHER en CALVIJN tot eene goede verstandhouding te brengen, kon men het slechts over één punt eens worden, namelijk, om den Paus plegtig voor den Antichrist te verklaren, en deze verklaring werd aan de geloofsbelijdenis der Protestantsche partij als aanhangsel toegevoegd. Hierdoor beledigde men, buiten noodzakelijkheid, de Roomschen, daar men onder leefde, en maakte het den Koning moeilijk tegen laatstgenoemden bescherming te verleen. Bij dat alles handhaafde HENDRIK hunne godsdienstige en staatkundige bijeenkomsten. Hij oordeelde ze noodig voor hunne veiligheid, maar had alles over om er de hoofden van den adel, wier eerezucht hij vreesde, van te verwijderen. Hij was minder beducht voor de vestingen die hij in hunne handen liet. Hij aarzelde niet om aan de Vergadering van *Chatellerault* in 1605 een uitstel van vier jaren te verleen van de teruggave der steden die zij bezet hielden. Door zulke welbegrepen inschikkelijkheid bleef de vrede in het rijk bewaard; en aan HENDRIK IV. komt daarvan de eer toe. Eindelijk begonnen de Protestanten toe te treden tot eenen vorst, die hun ten minste godsdienstvrijheid toekende.

De moord van HENDRIK IV. bragt den schrik onder de Protestanten. Niet voldaan met de bevestiging van het Edict van *Nantes*, door MARIA VAN MEDICIS, verzochten en verkregen zij verlof tot eene algemeene vergadering te *Chatellerault*. De Hertogen van ROHAN, SOUBISE, SULLY, LA TREMOUILLE, en de Heeren CHATILLON, LA FORCE, en DUPLESSIS-MORNAY, begaven zich naar die vergadering, die eerlang naar *Saumur* werd verplaatst. Maar eerezucht en gunstbejag golden bij de hoofden van den adel boven ijver voor de hervorming. De Hertog van BOUILLON wenschte in het Ministerie te komen, en met dat oogmerk gaf hij ten hove zoo

hoog mogelijk van de magt der hervormden op. Tevens wilde hij zich als hun hoofd voordoen, door zich tot Voorzitter in hunne vergadering te laten benoemen. Maar men giste zijne baatzuchtige bedoelingen, en DUPLESSIS werd gekozen. Hierop van krijgsbeleid veranderende poogde hij zijnen aanhang te bewegen om alle vaste plaatsen uit hunne handen te geven, en zich geheel in de armen der Regentes te werpen. Bij het slot sprak hij met hoogdravenden lof van den roem dien zij behalen zouden, door zich vrijwillig bloot te stellen om als martelaars te lijden. “Ja, Edel Heer, hernam D'AUBIGNÉ,” de martelaarskroon kan men niet naar waarde roemen, en driewerf gezegend is hij, die lijdt om de zaak van Christus. Zichzelve bloot stellen aan het martelaarschap is het kenmerk van den echten Christen; maar zijne broeders daaraan blootstellen, en hun daartoe den weg banen, is het kenmerk van een' verrader en een' beul.”

De vergadering liet zich door de listige raadslagen van BOUILLON niet leiden. Zij poogde eensgezindheid onder de hoofden der partij te herstellen, en MORNAY stelde de vermaarde Acte van Verzoening op, die door al de vergaderde Grooten en door BOUILLON zelf te *Saumur* geteekend werd. De eendragt hersteld zijnde, bragt de vergadering een stelsel van gemeenschappelijke verdediging tot stand. Protestantsch *Frankrijk* werd in acht cirkels verdeeld, en aan ieder een afzonderlijke Raad toebeeschikt. Die Raadsvergaderingen moesten met elkander in verband staan, zoodat het gemakkelijk werd om daaraan eene gemeene rigting te geven.

De godsdienstige en staatkundige organisatie der Calvinisten bestond vóór het Edict van *Nantes*, werd daardoor eenigzins gewijzigd, maar verkreeg door de vergadering van *Saumur* haar volle beslag, en vestigde wel degelijk eene vertegenwoordigende republiek in den boezem van eene onbepaalde Monarchie. De godsdienstige regeringsvorm der hervormden rustte op kerkeraden, ringen, provinciale en nationale Synoden. Aan elke kerk was een kerkeraad verbonden, bestaande uit Leeraars, Ouderlingen en Diakenen. Zij kwamen wekelijks bijeen. Men raadpleegde dáár over de uitdeeling van hetgeen in de bijeenkomsten der geloovigen voor de armen was ingezameld. Men deed er aangifte van wangedrag door de leden der kerk, en vooral van bedrijven strijdig met de kerkelijke tucht. Men onderzocht er of de schuldigen in het geval waren van eene bijzondere vermaning te behoeven, dan wel of zij openbaar moesten uitgebannen worden. In geval van weerstrevigheid verwees men den overtreders naar den ring.

De ringen hielden kwartaalsvergaderingen, bestaande uit twee afgevaardigden van elken kerkeraad. Men besloot er over die zaken, die men in eenen kerkeraad niet had kunnen afdoen. Men bepaalde er welke sommen gelds zouden gezonden worden naar Protestanten, die om de Godsdienst vervolging leden. Men stelde er onder eensuur alle ouderlingen, diakenen, proponenten, leeraars zelfs, die van hunne pligten waren afgeweken. Men zette er alle kerkeraadsleden af, die schuldig bevonden werden aan een dubbelzinnig gedrag.

De provinciale Synoden hielden jaarlijksche bijeenkomsten. Ieder ring werd er door twee afgevaardigden vertegenwoordigd. Alle zaken der geheele provincie kwamen er ter tafel. Wie naar het leeraarsambt stond moest zich daar melden om geëxamineerd te worden. De salarissen der Predikanten werden daar bepaald naar evenredigheid van het geheele bedrag der inzamelingen. Daar werd aan elke gemeente haar leeraar toegeschikt, daar geschiedde ook de benoeming van Professoren in de theologie.

De generale of nationale Synode werd alle drie jaar belegd, maar dikwijls kwamen er staatkundige beletselen in den weg. Deze vergadering bestond uit afgevaardigden, zoo wel leeken als geestelijken, van alle provinciën des rijks. De Moderator, of Voorzitter, werd er bij meerderheid van stemmen gekozen. Zij deed uitspraak in appél over alle zaken haar door de provinciale Synoden ter beslissing voorgelegd. Hare uitwijzing in zaken, de leer of kerkelijke tucht betreffende was afdoende, en hare verordeningen hadden voor alle kerken kracht van wet.

Men ziet uit dit alles dat het kerkelijk bestuur in alle deelen een vertegenwoordigend stelsel was, bestaande uit vergaderingen aan elkander ondergeschikt, en bij wijze van kiezing daargesteld. De kerkeraad stond onder den ring, deze onder de provinciale Synode, en deze op hare beurt onder de Synode Nationaal. De laagste trap van dat geestelijk bestuur stond in aanraking met het volk. De kerkeraad bestond uit een of meer leeraars, die de ouderlingen benoemden, of althans in het openbaar hunne goedkeuring aan die benoeming heelteden. De ringen bestonden uit afgevaardigden der kerkeraden, de Synoden uit afgevaardigden van de ringen, en eindelijk de Synode nationaal uit afgevaardigden der Synoden provinciaal. In de handen van eene vaak onderdrukte minderheid was zulk een bestuur een krachtig middel om zich staande te houden. De tucht werd er gehandhaafd als band van vereeniging voor allen die de her-

vorming aankleefden, en als middel van beveiliging tegen eene heerschende en naijverige kerk. Het toezigt was er weerkeerig, de genomen maatregelen waren krachtig en van onmiddellijk gevolg, omdat zij terstond uitvoerbaar en altijd overeenkomstig het algemeen belang der partij waren.

In de eerste helft der zeventiende eeuw telde men in *Frankrijk* acht honderd en zes kerken, verdeeld in zestien provinciën, en twee-en-zestig ringen. In de honderd jaren van 1559 tot 1659 werden er negen-en-twintig Synoden Nationaal gehouden. Het staatkundige regeringstelsel der hervormden was democratisch, en gelijk het kerkelijke vertegenwoordigend. Het bestond uit *provinciale*, *kreits*, en *algemeene* vergaderingen.

De provinciale vergaderingen bestonden uit de aanzienlijken in elke provincie, die in last hadden over de handhaving der regten en voorregten aan de Protestanten toegekend, te waken. Zij namen kennis der ingezonden klagten hunner geloofsgenooten, en zonden daarvan extract aan de algemeene vergadering van afgevaardigden, die op zich nam redres bij den Koning te zoeken. De provinciale vergaderingen bestonden reeds voor de bijeenkomst te *Saumur*, maar van dat tijdstip af werden zij in een geregeld verband gebragt, en bleven, ten spijt van het hof, bestaan, tot na het innemen van *La Rochelle*. De Kreitzen, in navolging van die van Duitschland, door gemelde vergadering in 1611 daargesteld, bestonden uit vereenigingen van verscheidene provincieën. Men gaf den naam van Kreitsvergadering aan de vereeniging der afgevaardigden der Provinciën. Ieder Provincie had het regt zoodanige Kreitsvergadering te beleggen, wanneer eenig gevaar één of meer kerken in het bijzonder, of wel de vereenigde kerken van *Frankrijk* en *Béarn* bedreigde. Wanneer de nood te hoog liep, nam de kreitsvergadering, met voorbijgaan van het koninklijk prerogatief, het op zich, eene algemeene vergadering te beleggen.

Het Edict van *Nantes* veroorloofde zulke algemeene vergaderingen, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde van vooraf verkregen toestemming des Konings. Zonder dat waren zij onwettig en werden als oproerig beschouwd. Sedert de afkondiging van het Edict tot 1629, telt men negen algemeene vergaderingen. De drie die onder de regering van HENDRIK IV. voorvielen, als ook die van *Saumur* onder LODEWIJK XIII. waren wettig en formeel, maar die van *La Rochelle* in 1617, 18, 19 en 20, waren onwettig en informeel. De laatste werd revolutionair en gaf het teeken tot den burger-

oorlog, waarbij de hervormden al hunne burgerlijke vrijheden inschoten.

In beginsei hadden de algemeene vergaderingen een bijzonderen en zeer beperkten werkring, te weten het verkiezen van algemeene afgevaardigden, en later het aanbevelen van zes candidaten voor de algemeene vergadering, waaruit de Koning twee Commissarissen van godsdienstzaken koos, om bij hem hun verblijf te houden in den tusschentijd der zittingen; maar in de wezentlijkheid strekten zich hunne verrigtingen uit tot alle dingen die betrekking hadden op hun kerkgenootschap. In het leven van HENDRIK IV. gingen zij niet buiten den aangewezen kring, maar onder de regering van LODEWIJK XIII. matigden zij zich het oppergezag aan, in navolging van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, en gaven aanleiding tot beroerte en opstand.

Zoodanig was de geduchte organisatie, die de Vergadering van *Saumur* aan de Protestantsche partij gaf, en die stand hield tot aan de inneming van *La Rochelle*.

Zoo veel stoutheid veroutruste het hof, reeds in verbindtenissen met Spanje verwickeld, hetgeen de hervormden beschouwden als eene strafwaardige afwijking van de staatkunde van HENDRIK IV. Het dubbele huwelijk van LODEWIJK XIII. met ANNA van *Oostenrijk*, en van den Prins van *Asturien* met eene Princes van *Frankrijk*, was niet minder ergerlijk voor den Prins van CONDÉ, die er op vlamde om gedurende 's konings minderjarigheid de teugels van het bewind in handen te krijgen. Hij bediende zich van het ongenoegen der hervormden om ze tot opstand aan te hitsen. De beroerte was aanvankelijk meer burgerlijk dan godsdienstig. Maar toen de Hertog van ROHAN de woelzieke bevolking der *Cevennes* had opgeruid, verplaatste zich de algemeene vergadering van afgevaardigden der kerk uit eigen beweging van *Grenoble* naar *Nîmes*, en aarzelde niet zich voor den oorlog te verklaren.

Het was het tijdstip dat de jeugdige koning zich naar *Bordeaux* stond te begeven om ANNA van *Oostenrijk* te huwen. Hij begaf zich op weg onder de bescherming van een leger aangevoerd door den Hertog van GUISE, dien men tot Lieutenant-Generaal des rijks benoemd had. Zoo zag men andermaal het vreemde schouwspel van eenen Koning van *Frankrijk*, die door zijn rijk trok, aan het hoofd van een leger, en zijnen intogt hield in zijne getrouwe steden, voorafgegaan van geschut en brandende lonten. Het hatelijke hiervan ging voor rekening der Protestanten, die buiten noodzakelijkheid

bondgenooten geworden waren van een' miltzieken adel. Men kon ze te regt beschuldigen van zich met de vijanden van den staat te scharen, en van toen af was ook hun ondergang besloten.

Maar eer men ze verpletterde, moest men ze onderling verdeelen. De eendragt hunner opperhoofden bestond maar in schijn. Met uitzondering van SOUBISE en ROHAN, was het hun meer om hunne eigen belangen dan om die van hunnen aanhang te doen. De Regentes deed haar voordeel met dezen toestand der gemoederen. Zij zaaide wantrouwen onder hen, en lokte hen aan zich met het lokaas van belooningen. De afval van CONDÉ leidde tot het verdrag van Loudun (1616), en de vrede was in *Frankrijk* hersteld. Onder het bestuur van den Minister ALBERT DE LUYNES was men er op uit, om de Protestanten van die geduchte staatkundige organisatie te be-rooven, die hen in staat gesteld had aan het koninglijk gezag ongestrakt het hoofd te bieden. Het geheele rijk weergalmde van harts-togtelijke preeken tegen de burgerij der steden en de bevolking ten platten lande gerigt. Te *Lyon, Moulins, Dijon* en *Bourges*, maakte eene onbesuisde menigte zich meester van de begraafplaatsen: zij groeven de lijken uit, verbrandden de kerken, en verdreven de leer-aars, zonder dat dezen eenig verhaal hadden. Hetgeen hen nog meer verbitterde was het edict van 1620, dat *Béarn* den voormaligen hoofdzetel van het protestantisme in het zuiden, aan de kroon hechtte.

Maar de onderwerping van *Béarn* was maar schijn. Zoodra had de koning die provincie niet verlaten, of de Markies DE LA FORCE, dien hij in het bewind gelaten had, moedigde de hervormden open-lijk aan om hunne kerkgebouwen en andere verbeurd verklaarde kerkelijke eigendommen te hernemen. Te gelijker tijd beriep *La Rochelle* eene algemeene vergadering van afgevaardigden ter zake van de godsdienst binnen hare muren. Deze vergadering was buiten toestemming des konings bevel, en dus onwettig. De hoofden der partij, BOUILLON, SULLY en DUPLESSIS, beproefden het uiterste om de Protestanten binnen de palen der wet te houden. BOUILLON, die te *Sedan* ziek lag, zeide: "Indien ik mij naar het paleis kon laten dragen, dan zou ik, zoo verminkt als ik ben naar den koning kruipen, om vergiffenis te vragen voor deze vergadering." De burgerijen der steden en de predikanten, die zich nu aan het hoofd der beweging stelden, sloegen die wijze raadgevingen in den wind; het volk juichte hun toe, en zij meenden nu tot alles instaat te zijn. Op 10 Mei 1621, lieten zij eene verklaring van onafhankelijkheid afkon-

digen, welke de eenheid des rijks verbrak en het teeken gaf tot eenen burgeroorlog. Voorts stelden zij uit den adel generaals en vlootvoogden aan. Dezen waren het wel eens den koning het hoofd te bieden, zoo lang hij de teugels van het bewind niet zelf in handen had, maar langer ook niet. De Hertogen van ROHAN en SOUBISE waren de eenigen daar de vergadering op rekenen kon. Inmiddels werden de inkomsten der roomsche Kerken en de opbrengsten des lands in beslag genomen, om de kosten van den oorlog te bestrijken, —in één woord, men stichtte ééne protestantsche Republiek.

Geheel *Frankrijk* was verontwaardigd. De koning, op de goedkeuring des volks vertrouwende, besloot terstond tot den oorlog, en stelde zich aan de spits. Na dat hij *Saumur*, waar DUPLESSIS het bevel voerde, stormender hand vermeesterd had, sloeg hij het beleg voor *St. Jean d'Angely*, waar SOUBISE had post gevat. De tegenstand duurde twee-en-twintig dagen, en de stad gaf zich niet over voor dat er eene bres in de muren geschoten was. De stad werd tot den grond toe geslecht. Van daar trok LODEWIJK XIII. naar *Montauban*, waar de Markies DE LA FORCE, en de Hertog van ROHAN, de vastberadenste Hugenotten verzameld hadden. Bij het begin van het beleg viel de Hertog van MAYENNE doodelijk gewond. De woede bij de Roomschen over dit geval was onbeschrijfelijk. Te *Parijs* werden de Protestanten van de kerk komende, door het graauw op straat aangevallen en vermoord, en het kerkgebouw Charenton werd in de asch gelegd. *Montauban* hield intusschen het beleg uit. De winter naderde vast, en het koninklijk leger werd door ziekten gedund. Men moest eindelijk het beleg opheffen, en een stilstand van wapenen teekenen. Dit heet de vrede van *Montpellier* (1621). De godsdienst-oefening in beide kerkgemeenschappen werd in alle plaatsen hervat, waar zij geschorst was, maar de Protestanten moesten van politieke vergaderingen afzien, en met uitzondering van *La Rochelle* en *Montauban* alle vestingen ontruimen. Intusschen beloofde de Koning, onder anderen, *Montpellier* niet te bezetten, en de vesting *Louis*, onlangs voor de poorten van *La Rochelle* opgericht, te slechten. Maar deze beloften werden door den Koning niet gehouden; en daar *Dauphiné* hem door den afval van LESDIGUIÈRES was toegevallen, zette hij alle protestantsche gouverneurs van vestingen af, en stelde roomsche in hunne plaats. De Protestanten moesten nu veel smaadheid verduren, nu eens van landvoogden, dan weder van kriegsbevelhebbers, van priesters, en van het gemeen. Op al hunne aanklagten ontvingen zij het hoo-

nend antwoord: “Zijne Majesteit treedt in geen verdrag met onderdanen, laat staan met ketters en rebellen.”

De worsteling door *Frankrijk* en *Spanje* aangegaan scheen de Hertogen ROUAN en SOUBISE eene gunstige gelegenheid. Zij namen andermaal de wapenen op (1625), in de hoop van al het verlorene te herwinnen. De burgeroorlog bedekte *Frankrijk* andermaal met puinhoopen. Hij woedde het eerst om *Castres* en *Montauban*, en zoo groot was de verbittering der koninklijke krijgsmagt, dat er in de nabijheid dier steden geen veldgewas noch vruchtboomen, geen wijngaard noch woning gespaard werd. Alles zonder onderscheid werd een prooi der vlammen. Te gelijker tijd was SOUBISE met eene geduchte vloot, door die van *La Rochelle* uitgerust, op zee, landde aan de kust van *Guienne*, en verwoeste die streek met de uiterste barbaarsheid. Zijne wreedheden deden te *Toulouse* en te *Bordeaux* muiterijen uitbarsten, waarbij het graauw alle Protestanten die in hun bereik kwamen, jammerlijk om het leven bragten. LODEWIJK XIII. had geene vloot om die van SOUBISE te bestrijden, maar zijne bondgenooten, de Hollanders en Engelschen, verschaften hem schepen, die hij met Fransch scheepsvolk bemande. Op de reede van *St. Martin de Ré* aangevallen, verloor SOUBISE een gedeelte van zijne vloot, en ontkwam met het overschot naar *Engeland*. Intusschen, gaven de Engelschen ondubbelzinnig blyken van misnoegen over KAREL I., hem beschuldigende van eenen roomschen Koning de wapenen in de handen te geven tegen zijne protestantsche onderdanen. De Hollanders waren niet minder afkeerig van de staatkunde van hun gouvernement.

RICHELIEU verweet de Hugenotten dat zij den Spanjaarden dienst gedaan hadden, terwijl zij de Engelschen en Hollanders te zijnen aanzien deden verkoelen. Om zich uit verlegenheid te redden besloot hij met al zijne vijanden te onderhandelen, en den vrede aan hun' ondergang dienstbaar te maken, terwijl hij zich voorbehield om daarna zijne ontwerpen tegen het huis van *Oostenrijk* te voltooijen. De Protestanten lieten zich werkelijk tot een verdrag bewegen, dat onder de bemiddeling des Konings van *Engeland* in 1626 zijn beslag kreeg. Terwijl RICHELIEU zich getroostte de geheele wereld aanstoot te geven, en zich in de schotschriften van dien tijd Kardinaal van *La Rochelle*, Paus der Calvinisten en Patriarch der ongodisten liet noemen, zette hij onverdroten zijne onderhandelingen met *Spanje* door, en eindigde hij den oorlog van *Valteline* door het verdrag van *Monçon*. Zoo kreeg *Frankrijk* de handen vrij; en van dat

oogenblik aarzelde hij niet langer zich openlijk tegen de Hugenotten te verklaren. Toen zijne uitrustingen voltooid waren, stelde hij zich aan de spits van het leger, terwijl de Koning zelf onder zijne bevelen stond, en sloeg in eigen persoon het beleg voor *La Rochelle*, de vaste wijkplaats der hervorming. Die vesting moest zwichten, niettegenstaande de twijfelachtige hulp van den Koning van *Engeland*, wiens aanzien door dien slag aanmerkelijk geschokt werd. De onverschrokkenheid der Hertogin van ROHAN, de zelfopoffering der stedelijke overheid, en de heldenmoed der burgerij, moesten bukken voor het genie van den Kardinaal. Deze stad, die sedert 1563 in waarheid eene onafhankelijke republiek geweest was, werd op nieuw aan den Koning onderdanig, en hoewel het beleg veertig millioenen franken gekost had, oordeelde de Minister van LODEWIJK XIII. dat hij de overwinning niet te duur had gekocht. Hiernede toch was de oorlog ten einde. De Protestanten waren wel is waar nog niet geheel ten onder gebragt, de Hertog van ROHAN hield zich nog in *Languedoc* met een klein leger staande, maar hij begreep te regt dat een langere strijd met den ondergang der zijnen zou eindigen, en er geen uitkomst voor hen was buiten den vrede. Het verdrag van *Alais* 1629 gesloten, eindigde de godsdienst-oorlogen. De Calvinisten verkregen vergiffenis onder voorwaarde, van de wapens neer te leggen en den Koning trouw te zweren. RICHELIEU waarborgde de vrije uitoefening hunner godsdienst, liet hunne kerkelijke organisatie ongemoeid, maar slechte hunne vaste steden, schafte voor altijd hunne staatkundige vergaderingen af, en belette hun voortaan eenen staat *in* den staat uittemaken.

HOOFDSTUK II.

Tweede Tijdrak, 1629 tot 1662.

Het Edict van Genade—Staatkunde van Richelieu, ten aanzien der Protestanten—Voortgang van Landbouw—Ontwikkeling van Handel ter Zee—Voortreffelijkheid van hunne Fabriekwaren—Protestantsche Letterkunde—Valentin Conrart—Kanselwelsprekendheid—Hooge Scholen der Protestanten—Hunne Krijgsbevelhebbers—Afwal des Adels—Staatkunde van Mazarin—Aanvanke-lijke Staatkunde van Lodewijk XIV.—Brieven van Madame de Maintenon.

Het edict van 1629, uitgegaan van den Kardinaal RICHELIEU, droeg den naam van Edict van Genade, als uitgevaardigd ten behoeve van ten onder gebragte opstandelingen. Het bestuur, overwinnaar in een hagebelijken strijd, en daarbij, door de eensgezindheid der roomsch katholieke bevolking ondersteund, kon nu alles ondernemen. De gematigden drongen wel niet op vernieuwing van strenge maatregelen aan, uit vrees van den burgeroorlog op nieuw te zien uitbarsten; maar indien zij met de ijveraars verschilden over de middelen, waren zij het nogtans eens over het doel. Allen geloofden eenparig, dat het de plicht was van den “zeer-christelijken koning, den oudsten zoon der kerk,” alle ketterij in zijne staten te onderdrukken. Allen beschouwden het bestaan van eene hervormde partij als een voortdurend gevaar voor de openbare veiligheid en rust; en de eenheid der kerk, als een grondbeginsel in de godsdienst. Niemand, het zij roomsch of onroomsch, had zich nog op het groote beginsel van vrijheid, in het stuk van godsdienst, beroepen—niemand had zijne stem opgeheven om het geweten aan de overheersching van het hoofd van den staat te onttrekken. RICHELIEU was dan wel verheven boven zijne tijdgenooten, daar hij, zich te vreden houdende met eene staatkundige partij te smikken, allen eerbied betoonde voor de godsdienstige gevoelens der overwonnenen.

Het edict van genade was voor de Protestanten het begin van een nieuw tijdperk. Beroofd van hunne veilige wijkplaatsen en van hunne politieke organisatie—van lieverlede, uit alle ambten ten hove, en zelfs uit alle burgerlijke bedieningen geweerd—bevonden zij zich in de gelukkige onmogelijkheid van zich door weelde en lediggang te verarmen. Gedwongen zich voortaan aan landbouw, handel en

nijverheid toe te wijden, werd deze noodzakelijkheid de bron van hunne welvaart.

Rijke oogsten bedekten eeraug de vlakten van *Béarn* en van de westelijke provinciën. De cantons van *Languedoc*, door hervormden bevolkt, werden de best bebouwde, en, in weerwil van een ondankbaren grond, de vruchtbaarste van allen. Zoo werden, door de hand van nijverheid, de wonden van den oorlog geheeld. Het dal *Fau-nage*, onder de gemeente van *Nîmes*, was vooral beroemd wegens vruchtbaarheid. De Protestanten hadden er zestig kerken, en noemden het *Klein Kanaän*. Benevens koorn- en wijnbouw, ver-hief zich alom, onder de Protestanten, de kunst van tuinieren. Kortom, elke soort van veldarbeid werd tot eene te voren ongekende hoogte gedreven.

Dezelfde nijverheid vertoonde zich in de steden. Daar was het, dat de protestantsche bevolking zich aan handel en scheepvaart overgaf, en met hunne bedrijvigheid een overleg, en met dat overleg eene eerlijkheid paarden, die misschien in geen land ter wereld over-troffen werden. Zoo was dan ook de handel in wijn, zout, lakens en andere fabriekwaren grootendeels in hunne handen. Zij plukten dan ook de vruchten van die verhoogde werkzaamheid; en de gedenk-schriften van dien tijd geven overvloedige getuigenis, dat er onder hen, naar evenredigheid, meer welgezeten en bemiddelde menschen waren dan onder de Roomsche Katholieken.

Met den handel bloeide ook de scheepvaart te *Bordeaux*, *La Ro-chelle* en in de havens van *Normandije*. De Engelschen en Hollan-ders handelden liever met Gereformeerden dan met Roomsehen; omdat de eerstgenoemden zich niet slechts in naam, maar met der daad, door naauwgezette eerlijkheid, onderscheidden.

Te midden van een volk dat hen wantrouwde, bij voortduring aan laster blootgesteld, door eene strenge wetgeving tot behoedzaamheid gedrongen, persten zij der menigte hoogachting af, door strenge zeden en eene onberispelijke getrouwheid aan hunnen vorst. Hunne vijanden zelfs getuigen, dat zij de voornaamste burgerlijke en chris-telijke deugden te zamen beoefenden.

De oorzaak van die meerderheid der Protestanten was gedeeltelijk daarin gelegen, dat zij onbeschermd wedijveren moesten met de Roomschen, die de bescherming van het gouvernement genoten. Maar gedeeltelijk was zij een uitvloeisel van hunne godsdienst, die niet dan langs den weg des onderzoeks tot het geloof leidt, en, zoo doende, middel wordt tot ontwikkeling en verheldering van het

verstand. Dat meer verstandelijke kenmerkte ook al hunne bedrijven. Hier kwam nog bij, dat zij in hunne jeugd andere protestantsche landen, als *Fransch-Zwitserland*, *Holland* en *Engeland* bezochten, en zich de kunstvlijt van die landen eigen maakten, terwijl zij in den omgang met vreemdelingen, zekere buigzaamheid en ongedwongenheid verkregen, die in het aanknoopen van handelsbetrekkingen niet van waarde ontbloot zijn. Eindelijk hadden zij wel de helft minder heilige dagen dan de Roomschen; en wanneer men in het oog houdt, dat dit in de werkzaamheid bijna twee maanden op het jaar scheelt, dan zal men eenigzins het voordeel kunnen begrooten, dat daaruit voortvloeit.

De nijverheid der Protestanten kenmerkte zich door het aanleggen van groote fabrieken, waar, in navolging van *Engeland* en *Holland*, duizenden van arbeiders, op de doelmatigste wijs te zamen werkten. Hoe uitgebreid en belangrijk die fabrieken vóór het herroepen van het Edict van Nantes waren, is uit het verval gebleken, dat op dien noodlottigen maatregel gevolgd is. Voorheen kon *Frankrijk* zich op de beste wolfabrieken beroemen, en deelde met *Engeland* en *Holland* in de voordeelen van den lakenhandel. De protestantsche fabrikanten verwerkten niet alleen inlandsche wol, maar voerden ook de ruwe stof uit *Engeland* en *Spanje* in. De nieuwe uitvinding van het kousen weven was ook een bron van welvaart, en het weven van sergie verschaft aan den boerenstand, vooral in de wintermaanden, wanneer de veldarbeid stilstaat, niet alleen een middel tegen ledigheid, maar eene bij uitnemendheid winstgevende bezigheid binnen den kring van elks huisgezin.

Wapensmederij, het vervaardigen van allerlei ijzer- en staalwerk, zoo wel als kanten, gouden en zilveren belegsels, benevens hoeden en knopen in soorten, maakten zoo veel bijzondere takken van nijverheid uit, en COLBERT kon met waarheid zeggen, dat de modes voor *Frankrijk* zoo winstgevend waren, als de mijnen van *Peru* voor *Spanje*. Nu hebben wij nog niet van papiermolens, leerlooierijen, linnen- en zeildoek fabrieken gesproken, die voor buitenlandsch verbruik een schier ongelooflijken uitvoer opleverden.

De bloeiende zijdenfabrieken van *Tours* en *Lyon*, ontleenden schier al hun' luister van de kunstvlijt der protestantsche werklieden. Zij voorzagen geheel *Frankrijk* van taf, en hun rood en violetkleurig fluweel deed voor het Genueesche niet onder. Men verwerkte te *Tours* alleen, jaarlijks, 2,400 balen zijde. De fabrieken van *Lyon* leverden voornamelijk zwarte taf en zijden stoffen, benevens zilver- en

goudlaken voor de markt van *Holland*. De geglansde taf en het goud en zilver gallon ging naar *Engeland*; en op eene enkele jaarmarkt kochten de agenten voor de engelsche huizen, wel eens voor de waarde van 200,000 kroonen. Het was het vindingrijk vernuft van het werkvolk van *Lyon*, dat aan hun goud- en zilverlaken de hoogste waarde bijzette. Hierin waren zij onbereikbaar. Daarentegen won *Tours* het van *Lyon*, door de schakering van kleuren. Zelfs na de herroeping van het edict van Nantes, verwerkte *Lyon* jaarlijks ongeveer 6,000 balen zijde.

Maar niet alleen op nijverheid, ook op elk beroep, dat eene hooge mate van beschaving onderstelt, leiden zich de Protestanten met het beste gevolg toe. Als artsen, pleitbezorgers, schrijvers in alle vakken van geleerdheid, hebben zij de eeuw van LODEWIJK XIV. helpen opluisteren. HENRI BASNAGE schitterde vijftig jaren lang als advokaat te *Rouen*. Hij werd als een orakel geraadpleegd; en het parlement, hoe vijandig ook tegen de Hugenotten, had eerbied voor 's mans inborst en kunde. De ware stichter der Fransche Akademie, was de Protestant VALENTIN CONRART. Van hem zegt BALZAC, *dat hij zijne pen doopte in gezond verstand*.

Sedert 1629 hielden een aantal geleerden hunne bijeenkomsten ten huize van CONRART, en dit bragt RICHELIEU op het denkbeeld, om de Fransche Akademie in te stellen. Zij kwam in 1635 tot stand. CONRART was haar eerste Secretaris, en niettegenstaande zijne gehechtheid aan de protestantsche godsdienst, handhaafde RICHELIEU hem in dien post van onderscheiding tot aan zijnen dood.

De beroemde Madame DACIER was almede Protestant, als ook GUI PATIN, een wijsgeerig arts en geletterde van een uitstekend vernuft. De kanselwespreekendheid had ook niet weinig verplichting aan de Protestanten. In dat vak wedijverden zij met de roomsche geestelijkheid; en schoon zij naauwelijks BOSSUET, MASSILLON, FLÉCHIER, BOURDALOUE en FÉNÉLON op zijde streven konden, ontbrak het niet aan kweekelingen uit de school van CALVIJN, die hunnen meester geen schande aandeden. DAILLÉ, ALLIX, MESTREZAT, CLAUDE, LE FAUCHEUR, PIERRE DU BOSQ, en meer anderen, waren van dien stempel. Van de voortreffelijkheid van sommigen onder hen, hebben zelfs geleerde Roomschen getuigd. Bijzonderlijk heeft de Kardinaal DE RETZ een zeer vleijend getuigenis van MESTREZAT te boek gesteld. Voorts is het geen wonder, dat zij minder geroemd werden dan hunne tijdgenooten van de heerschende godsdienst.

De synoden waren kweeksters van dien letterkundigen roem. Zij stemden onbekrompen bijdragen voor de vier protestantsche Akademies van *Saumur*, *Montauban*, *Nîmes* en *Sedan*. Deze Hooge Scholen genoten zelfs eene buitenlandsche vermaardheid; zoodat hollandsche jongelingen, voor den kansel bestemd, zich daar kwamen vormen, en prinsen van het huis van *Brandenburg* er werden opgeleid. In de voornaamste steden des rijks, *Parijs* alleen uitgezonderd, hadden de Protestanten gymnasiën ter voorbereiding voor de Hooge School.

Een gedeelte van den protestantschen adel nam deel aan dien letterkundigen vooruitgang, die den duurzaamsten roem van de eeuw van *LODEWIJK XIV.* uitmaakt, als daar zijn, de Hertog van *MONTAUSIER*, de Markies van *DANGEAU* en anderen. De *BASNAGES* waren van een doorluchtig normandisch geslacht. De Graven *DE LUDE* en *SAINT-BLANCARD* verdedigden lang met de pen de groote zaak, waarvoor hunne voorouders zoo dikwijls het zwaard ontbloot hadden.

Niettemin bleef, naar voorvaderlijk gebruik, het krijsbedrijf de geliefkoosde werkring van den adel. De geschiedenis der burgeroorlogen levert eene lange lijst van beroemde generaals uit den protestantschen adel. Wij noemen slechts den Graaf *GASSION*, die den grooten *CONDÉ* door zijn beleid in den luisterrijken slag van *Rocroi* bijstond; Maarschalk *GUÉBRIANT*, den veroveraar van de *Elsass*, aan wien de stervende *BERNHARD* van *Saxe-Weimar*, zijn degen ter hand stelde; den wakkeren Maarschalk *RANTZAU*, die zestig wonden had, die een' arm, een been en een oog verloor, zoodat men van hem zeide, *dat aan hem niets ongeschonden bleef dan zijn hart*. Waartoe nog gesproken van *LA FORCE* en *ROHAN*? *TURENNE*, den grooten veldheer van zijnen tijd, mogen wij niet voorbij, en eindigen met zijnen opvolger als Maarschalk, *SCHOMBERG*, van wien Madame *DE SEVIGNÉ* getuigt: "Ook deze was een held."

Als zeeheld schitterde *DUQUESNE*—hij, die aan *DE RUYTER* het hoofd bood, die den Spanjaarden en Engelschen de nederlaag op zee gaf, en de zeeschuimers van *Barbarije* in ontzag hield. De Turken durfden hem niet onder de oogen komen, en noemden hem, *den ouden franschen kapitein, die de zee tot zijne vrouw genomen heeft, en dien de doodsengel schijnt vergeten te hebben*.

Met dat al bleef de meerderheid van den adel aan de hervorming niet getrouw. Zij hadden bloed en schatten voor hunne godsdienstige

overtuiging veel gehad, zoo lang er krijgsroem te behalen was; maar onder LODEWIJK XIII. en XIV. werden diezelfde mannen door gunstbetoening van het hof ontwapend. Hier kwam bij, dat zij zich niet wel getroosten konden onder het bestuur van vergaderingen te staan, waarin predikanten den boventoon voerden. Hun onafhankelijke geest gedoogde niet, dat zij eene ondergeschikte rol zouden spelen.

Bij zekere gelegenheid, dat de Hertog van ROHAN in zulk eene vergadering voorzat, en door zekere invloedhebbende leeraars op zeer onbescheiden toon bejegend werd, verhief die edelman zijne stem boven het geschreeuw zijner tegenstanders, met de woorden: "Gij zijt anders niet dan republikeinen; ik wou liever in eene vergadering van wolven voorzitten, dan in eene van predikanten." De werken van BOSSUET en ARNAULT, tegen de leer van CALVIJN gerigt, mogen ook het hunne toegebracht hebben, om menig een in den schoot der kerk terug te brengen. Hier kwam nog iets bij. De protestantsche kerk, strijdig met haar belang, maar door eene naauwgezetheid, die haar, in het oog der rede, altijd tot eer strekken zal, helde over naar het gevoelen, *dat men in beide kerkgenootschappen zalig worden kon*. JURIEU, een protestantsch leeraar, hield dat gevoelen openlijk staande, en aarzelde niet, eene tegenovergestelde denkwijs, als onmenschelijk, wreed en barbaarsch af te keuren, en als *de denkwijs van eenen beul* te kenmerken. Het gevoelen van JURIEU werd door CLAUDE, die toch van zachteren aard was, verworpen; want de man zag, hoe er dagelijks van zijne kerk afvielen, en was natuurlijk vijandig tegen een beginsel, dat zijne partij zoo veel afbreuk deed. De roomsche kerk daarentegen, beweerde stijf en sterk, dat al wie hare leer niet beleed, de eeuwige zaligheid verbeurde. In dezen strijd van gevoelens nam men het zekere voor het onzekere, en sloot zich aan het heerschend kerkgenootschap aan; immers hadden Protestanten, en wel ijveraars gelijk JURIEU, erkend, dat men ook in het roomsch geloof kon behouden worden. Deze en andere redenen bewogen vele protestantsche edellieden tot afval. Onder de afvalligen noemen wij den grijzen krijgsman LESDIGUIERES, die, zijn geloof verzaakt hebbende, rijks-veldmaarschalk werd, een eigen zoon van GASPARD DE COLIGNY, den Hertog LA TREMOUILLE, gewezen kweekeling van DUPLESSIS-MORNAY, de eenige dochter van den Hertog ROHAN en den Hertog van BOUILLON, beide om een Roomsche te huwen, en eindelijk den grooten TURRENNE zelf, in 1668. Wij gewagen van dezen alleen, als de merk-

waardigste personen op eene breede lijst van afvallige edellieden. De kleine adel ging bijna zonder onderscheid naar de Roomsche kerk over, omdat zij anders alle uitzigt op bevordering derven moest.

Door den afval des adels werden de hervormden beveiligd tegen de eerzucht der grooten, die hen zoo vaak tot opstand hadden aangehitst. Men hoorde niet meer van beroerten ter zake der godsdienst. Wel is waar werd het op nieuw beproefd, onder anderen door MONTMORENCY, in 1632, en door CONDÉ, in 1651, maar het was te vergeefs: de godsdienst was voortaan van de staatkunde gescheiden, en de Protestanten lieten zich door geen schoone beloften van hunnen pligt als onderdanen afleiden.

De steden *Montauban*, *La Rochelle*, ja zelfs het van muren ontbloote *Saint-Jean-d'Angely*, en het geheele Zuiden, kozen de partij des konings tegen CONDÉ. Deze, het bevel over een Spaansch leger verkregen hebbende, stelde aan CROMWELL voor om den burgeroorlog naar *Guienne* over te brengen, en de Hugenotten in de wapens te roepen. De Protector, nog onzeker, of hij het met MAZARIN, dan wel met PHILIP IV. houden zou, zond heimelijk verspieders naar *Frankrijk*, om het volk te polsen; en vernomen hebbende, dat het te vreden en getrouw was, sloeg hij het voorstel des prinses af, en koos de zijde van den Minister van LODEWIJK XIII. MAZARIN kende de getrouwheid der Protestanten en stelde er prijs op. “Ik heb mij,” plagt hij te zeggen, “over dat kuddeken niet te beklagen; zij grazen wel op eene schrale weide, maar zij loopen niet in het wild.” Hij deed hun weerkeurig dienst: hij stelde eene commissie aan, half Protestanten en half Roomschen, om te onderzoeken, of en waar inbreuk gemaakt werd op het Edict van Nantes. Hij stelde Protestanten aan in financieele betrekkingen, en COLBERT hield niet op hunne eerlijkheid en trouw te roemen. De Markies van RUVIGNI werd, op raad van MAZARIN, tot algemeen afgevaardigde wegens de godsdienst aangesteld. Deze genoot in die betrekking lange jaren algemeene achting en vertrouwen; en de koning bediende zich van hem tot geheime onderhandelingen met *Holland*, *Zwitserland*, *Engeland* en *Duitschland*. Zijn zoon, HENRI DE RUVIGNI, genoot in gelijke betrekking hetzelfde vertrouwen van LODEWIJK XIV.

Bij den dood van MAZARIN was het Fransche volk van lieverlee herschappen; de twisten tussehen Roomschen en onroomschen waren gesust; de koning erkende in beiden zijne getrouwe onderdanen, die hem niets in den weg leiden. Een weltoegerust leger en de verbeterde

vestingbouw, hadden den adel voor altijd de kans benomen van zich met goed gevolg tegen den koning te verzetten.

In de eerste jaren bleef **LODEWIJK XIV.** getrouw aan de staatkunde van **MAZARIN**. **MADAME DE MAINTENON**, vroeger zelf Calvinist, schreef, omstreeks 1672, aan haren broeder:—

“Men heeft mij dingen van u verhaald, die u geen eer aandoen. Gij mishandelt de Hugenotten; gij zoekt daartoe gelegenheid en aanleiding: dat betaamt geen man van aanzien. Heb liever medelijden met menschen, die meer ongelukkig dan strafwaardig zijn. Zij verkeeren nog in diezelfde dwalingen daar *wij* vroeger ook in verkeerden, en daar wij door geweld nooit van zouden genezen zijn. **HENDRIK IV.** heeft diezelfde godsdienst beleden, en meer andere vorsten hebben hetzelfde gedaan. Plaag dan die menschen niet. Zachtzinnigheid en christelijke liefde zijn de middelen waardoor men zijnen evenmensch tot zich lokken moet. **CHRISTUS** heeft ons daarvan het voorbeeld gegeven, en de koning meent het ook zoo. *Uw* zaak is, om alle menschen in onderdanigheid te houden. Laat het aan bisschoppen en pastoors over, om, door leer en voorbeeld, menschen te bekeeren. Noch God, noch de koning, heeft u tot zielzorger aangesteld. Heilig uw eigen gemoed, en wees voortaan streng op u zelve.”

Hoe **LODEWIJK XIV.** in 1670 gezind was, blijkt uit eenen brief aan zijnen zoon:—

“Ik heb gedacht, mijn zoon, dat het beste overleg om van liverlede van de Hugenotten in mijn rijk af te komen, was, geen strenge maatregelen tegen hen in het werk te stellen, en te handhaven al wat mijne voorzaten hun toegestaan hebben; maar ook geen nieuwe gunsten te bewijzen, maar hen zoo kort te houden als maar immer met regt en welvoegelijkheid bestaanbaar is. Maar, wat gunstbewijzen betreft, daar ik over te zeggen heb, ik heb mij voorgenomen, en tot nog toe heb ik er mij vrij stipt aan gehouden, dat zij van mij niets verkrijgen zullen; en dat meer uit goedheid dan uit strengheid, om hen te noodzaken, nu en dan eens, uit eigen beweging en zonder dwang, te bedenken, of er eenige gezonde reden bestaan heeft, waarom zij zich vrijwillig van die voordeelen beroofd hebben, die zij met mijne andere onderdanen deelen konden. Voorts heb ik mij voorgenomen, allen, die gezeggelijk zijn, des noods door belooningen aan mij te verbinden, en, zoo veel mogelijk, de bisschoppen aan te moedigen, om van het onderwijs hun werk te maken, en die ergernissen te vermijden, die hen somtijds van ons verwijderen.”

HOOFDSTUK III.

Derde Tijdvak, van 1662 tot 1685.

Afwijking van de Staatkunde van Richelieu en Mazarin—Eerste vervolgingen in het landschap Gex—Verordeningen tegen de Protestanten, van 1662 tot 66
* —Vervolgingen tot den oorlog met Holland, in 1672—Hervatting daarvan na den vrede van Nijmegen—Bescherming verleend door Colbert—Bekeering door omkoopning—Wonderwerken van Péliisson—Eerste dragonade in Poitou, 1681—Parlements-Acte in Engeland, ten gunste der Vluchtelingen—Tweede dragonade, in 1684—Schijnbaar goed gevolg van dien maatregel—Dwaling van het Hof—Herroeping van het Edict van Nantes.

De staatkunde van LODEWIJK was noch billijk, noch onpartijdig, maar zij was ten minste voorzigtig en gematigd. Eerlang, nogtans, week hij van dien gedragsregel af. Reeds in 1662 liet hij 22 kerken in het landschap *Gex* afbreken, onder voorwendsel, dat het Edict van Nantes op dat gewest niet kon worden toegepast, aangezien het na de afkondiging van het Edict aan het rijk getrokken was. Bij een ander raadsbesluit werd aan de roomsche bevolking van *Gex*, een uitstel van drie jaren verleend, om hunne schulden te betalen. Dit geschiedde met oogmerk om Protestanten, die in schulden staken, te bewegen om roomsch te worden. In datzelfde jaar begon de vervolging in *Languedoc*. Het werd aan Protestanten ontzegd, hunne dooden anders dan bij het aanbreken van den dag, of het vallen van den avond, te begraven. In 1663 werden allen, die tot de roomsche kerk overgingen, ontslagen van de verplichting, om hunne schulden aan hunne vorige geloofsgenooten te betalen. Kinderen van eenen roomschen vader, al was ook de moeder protestantsch, moesten in de roomsche kerk gedoopt worden. Afvalligen van die kerk werden, na hunnen dood, naakt, onder verguizing van het woest gemeen, door de straten gesleept. Dit lot trof onder anderen Jonkvrouw MONTALEMBERT in de straten van *Angoulême*. In 1664 werden alle gildebrieven, weleer ten behoeve van Protestanten uitgevaardigd, vervallen verklaard. In 1665 kregen de pastoors last, om, vergezeld van de plaatselijke overheid, alle stervenden te bezoeken en tot bekeering te vermanen; en voorts, indien zulks door hen

begeerd werd, hen te onderwijzen en hun de biecht af te nemen, al zouden hunne betrekkingen zich daartegen aankanten. Dit ging met de schromelijkste misbruiken gepaard. Een getuigenis van den magistraat en den pastoor, dat de overledene op zijn sterfbed het roomsche geloof omhelsd had, werd een voorwendsel om al zijne kinderen naar die kerk te slepen. Dit alles was maar het begin der vervolging.

Van 1666 ging er schier geen maand voorbij, die niet door nieuwe onregtvaardigheden gekenmerkt was. Men ontzeide den Protestanten het regt om zich, ten behoeve hunner leeraars, te laten belasten. In *Poitou* waren verscheidene kerken geslecht, en de predikanten kregen verbod om in de open lucht te preeken. In 1669 werden de gemengde regtbanken, die, bij het Edict van Nantes, ter bescherming van de regten der Protestanten opgericht waren, te *Parijs* en *Rouen* afgeschaft. Predikanten, schuldig bevonden aan onwettige bijeenkomsten, werden veroordeeld om als boetelingen, met een touw om den hals, door den beul naar de deur van het gerechtshof geleid, en vervolgens uit den lande gebannen te worden. In 1670 werd aan protestantsche schoolmeesters alle onderwijs, behalve lezen, schrijven en cijferen, verboden. In 1671 mogt er in elke plaats waar Protestanten woonden, maar ééne school voor kinderen van dat geloof zijn. Er zou geen einde zijn, indien men al het onregt en alle tergerijen, die men hun gedurig aandeed, zou willen opsommen.

Met deze stelselmatige vervolging stond het plan in verband, om de protestantsche republiek der *Vereenigde Nederlanden* te verdelgen. Toen daartoe alles in gereedheid was, vaardigde *LODEWIJK XIV.*, in 1672, een Manifest uit, dat aan alle roomsch-katholieke mogendheden gericht was, waarin hij dien oorlog op rekening stelde van zijnen ijver om alle ketterij uit te roeijen. In dezen onregtvaardigen oorlog blonken de bekwaamheden van *TURENNE* en *CONDÉ* uit, en de krijgsmagt van *Frankrijk* bereikte het toppunt van haren luister: maar het protestantisme werd er door versterkt; want al de midde-len van *Holland* werden nu ter beschikking van den Prins van Oranje gesteld, die de bitterste, onvermoeidste en daarbij de meest begaafde vijand werd van *LODEWIJK XIV.*

De vervolging, gedurende den oorlog met *Holland* een weinig verslapt, ging, na het sluiten van den vrede van *Nymegen*, den ouden gang. De gemengde regtbanken van *Toulouse*, *Grenoble* en *Bordeaux*, werden ingetrokken, "aangezien," zeide de koning in de ordonnantie, "alle vijandschappen opgehouden hebben." Hierdoor

werd den Protestanten het eenige middel van verhaal benomen tegen de vervolgingen, die hun zoo vaak, ten onrechte, bij de parlementen werden aangedaan. Het was voortaan niet vreemd den advocaat voor eenen roomsch-katholieken cliënt te hooren zeggen: "Mijn tegenpartij is een ketter;" en wanneer een Protestant zich over een onregtvaardig vonnis beklaagde, werd hem door den regter koeltjes toegevoegd: "Het staat bij u om redres te krijgen—waarom komt gij niet tot ons over?" In 1680 werd den Katholieken verboden tot de gereformeerde kerk over te gaan, op straf van levenslangen harden arbeid; tevens werd aan predikanten en ouderlingen aangezegd, dat zij Roomschen en afvalligen uit hunne kerken weeren moesten, op straf van ballingschap, met verbeurdverklaring van have en goed. Hieraan was moeijelijk te voldoen. Bovendien werd de overtreding eigenlijk begaan door den Katholiek, die eene godsdienst-oefening bijwoonde, daar hij door de wet van uitgesloten was; maar de protestantsehe leeraars en ouderlingen moesten er voor lijden.

Hier kwam nog bij, dat men, onder allerlei beuzelachtige voorwendsels, kerken liet afbreken, en somtijds op zeer ongelegen plaatsen weder opbouwen; en daar men den leeraar noodzaakte de school binnen den ringmuur der kerk te houden, moesten de kinderen, om naar en van de school te komen, twee maal een eind wegs afleggen, dat de ouders afschrikte.

Sedert lang stond het aan kinderen vrij,—namelijk, aan jongens met het veertiende, aan meisjes met het twaalfde jaar,—de protestantsehe godsdienst af te zweren. Bij een edict van 17 Junij 1681, werd bepaald, dat zij dit reeds met hun zevende jaar doen konden. In dat edict werd uitdrukkelijk gezegd, dat het aan ouders en betrekkingen niet vrij stond den kinderen, in dit geval, *eenig beletsel* in den weg te leggen. De gevolgen van deze wet waren verschrikkelijk. Vooreerst, werd daardoor het ouderlijk gezag ondermijnd; en, ten andere, zette het de deur open voor het schromelijkst misbruik. Een boosaardig mensch behoefde maar voor den regter te getuigen, dat hij een kind het teeken van het kruis had zien maken, of wel een Mariabeeld had zien kussen, en dan werd het kind met geweld naar den priedster gebragt, om, op kosten der ouders, in het roomsche geloof opgevoed te worden.

Men ontzeide aan Protestanten alle hooger onderwijs, en vernietigde van tijd tot tijd de vier hooge scholen van *Montauban*, *Nîmes*, *Saumur* en *Sedan*. In den krijgsmans-stand werd aan Protestanten alle uitzigt op bevordering benomen. Aan pensioenen was niet te

denken, en hunne weduwen hadden niets te wachten, tenzij ze haar geloof wilden verzaken. Noeh in gouvernements dienst, noch bij de geregtshoven kon een Protestant het geringste ambt bekleeden. Als arts, geneesheer of apotheker werd hij niet toegelaten; als boekverkooper of drukker, moest hij van zijn bestaan afzien, op verbeurte van 3,000 franken; als pachters van 's lands inkomsten werden zij verworpen, tot grooten spijt van COLBERT, die hunne bekwaamheid en erkende eerlijkheid op prijs stelde.

Men verzuimde vooral niets om de leeraars in minachting te brengen. Men ontnam hun doop-, huwelijks- en begrafenis-registers, en stelde ze in handen van eiviele ambtenaren. Om hen van invloed bij hunne gemeenten te berooven, mogt geen leeraar langer dan drie jaren in dezelfde plaats blijven.

Zoo waren dan de Protestanten van alle regten beroofd, buiten die, welke men hun, als menschen, kwalijk betwisten kon, namelijk, een huwelijk aan te gaan, hunne kinderen groot te brengen en hunne dooden te begraven. Daarenboven waren zij van alle kostwinningen uitgesloten, buiten handel, nijverheid, landbouw en krijgsdienst, omdat men hen daar, zonder nadeel voor den staat, niet uit weeren kon. Maar het moest nog erger komen.

COLBERT had, tot zijnen dood, de Protestanten, als vreedzame, nijvere en nuttige burgers, voorgestaan. LE PELLETIER, zijn opvolger als minister, daecht er anders over, en voortaan nam de vervolging eene andere gedaante aan; het masker der wettigheid werd weggeworpen—de herroeping van het edict van Nantes stond voor de deur. Twee voorafgaande maatregelen moesten deze ontkenning voorbereiden: de proselyten-handel, en de dragonnaden, of *de gestevelde zendelingen*.

Sedert 1677 had LODEWIJK XIV. eene geheime kas aangelegd, die aangevuld werd door geld, spuitende uit vaeturen in hooge kerkelijke bedieningen, onder den naam van *droit régale*, dat is, koninklijk regt. Dit werd zeer geheim gehouden. Zekere PELISSON, zelf een bekeerling, beschikte over die fondsen. De bisschoppen waren zijne handlangers, en zonden hem van tijd tot tijd lijsten van bekeeringen met bijgevoegde prijzen. De gewone prijs was 6 livres per hoofd. De koning kreeg inzage van die lijsten, met de stukken, namelijk, een schriftelijk bewijs van afzwering, benevens quitantie voor het ontvangene. Eerlang sprak men aan het hof van niets anders dan het wonderbare bekeeringsvermogen van PELISSON. Een

ieder roemde die *gouden* welsprekendheid, minder geleerd, zeide men, dan die van BOSSUET, maar vrij wat krachtiger.

Men begrijpt, dat de bisschoppen zich alles veroorloofden, om het genoegen te hebben van den koning welgevulde lijsten toe te zenden. Ook werden velen maar proselyten in schijn, door een kruisje te maken onder het formulier van afzwering, het proselyten geld in den zak te steken, en daarna, alsof er niets gebeurd ware, op nieuw de kerk te bezoeken. Maar dit was gevaarlijk, wegens de vreeselijke straffen op afvalligheid bepaald.

Het was de mode zich aan het bekeeringswerk te wijden. Madame DE MAINTENON ging er in voor. Een nieuw woord, *convertisseur*, dat is *bekeerder*, verrijkte de Fransche taal. LOUVOIS, de minister van oorlog, werd najverig op Madame DE MAINTENON, en besloot in de gunst des konings te blijven deelen, en door de soldaten in het spel te brengen, in het groote werk der uitroeiing van ketterij, de eerste rol te spelen.

Het was in *Poitou*, dat het verschrikkelijke middel van bekeering, onder den naam van *dragonnade* bekend, het eerst in werking kwam. MARILLAC was gouverneur dier provincie. LOUVOIS beschouwde hem als een nuttig werktuig ter volvoering van zijne plannen; en in een' brief van 18 Maart 1681, meldde hij hem de aanstaande komst van een regiment ruitery, er bij voegende: "Zijne Majesteit vindt goed, dat de manschappen, zoo officieren als gemeenen, bij voorkeur bij Protestanten ingekwartierd worden. Maak eene juiste berekening, en voor elke tien, die bij Protestanten in kwartieren moesten komen, zend er gerust twintig."

Eene maand later verkreeg hij van den koning eene ordonnantie, waarbij ontheffing van inkwartiering toegestaan werd aan allen, *die zich bekeerden*. Zoo kwamen de aangelegenheden der hervormde godsdienst onder het departement van oorlog.

MARILLAC ging zijnen last te buiten, en zond de ruiters eeniglijk in protestantsehe kwartieren, en zelfs bij de armste ingezetenen, tot weduwen toe, die altijd van zulke lasten verschoond waren. In de vlekken en dorpen zag men pastoors het woeste krijgsvolk aanmoedigen, met de woorden: "Bravo, mannen! het is den koning te doen, om die honden van Hugenotten te laten plunderen en uitschudden." De soldaten drongen dan ook met opgeheven sabels in de huizen, onder den uitroep: sla dood! sla dood! om de vrouwen en kinderen bang te maken. Zoo lang er wat te halen was bleef het bij den

schrik, maar wanneer alles, tot huisraad en kleederen, te gelde gemaakt was, sleepten de dragonders de ingezetenen bij de haren naar de kerk, of pijnigden ze in huis, tot dat zij er vrijwillig heengingen. Van sommigen werden handen en voeten langzaam geroosterd; anderen werden armen, beenen of ribben aan stuk geslagen. De militaire zendelingen hadden een ruimen lastbrief: alles was hun geoorloofd, behalven moord en verkrachting.

Het goed gevolg dezer eerste zending ging de verwachting van LOUVOIS te boven. Terwijl de nieuwsbladen van den *Haag* en *Amsterdam* protestantsch *Europa* met deze afschuwelijke bedrijven bekend maakten, en er eene kreet van verontwaardiging in *Holland*, *Engeland* en *Duitschland* opging, prijkten de Fransche dagbladen met geheele kolommen van bekeerlingen. Het hof was verrukt over den gewenschten uitslag. Madame DE MAINTENON schreef aan haren broeder: "Ik geloof dat er, buiten onze bloedverwanten, geen Hugenotten in *Poitou* overblijven zullen: het geheele volk bekeert zich, het zal binnen kort belagchelijk worden om tot die godsdienst te behooren." Voorts, vernomen hebbende, dat veel Protestanten zich, om eene geringe som, van hunne landerijen ontteden, schreef zij hem met betrekking tot een voordeeltje van 118,000 franken, dat zij hem, door eene nieuwe beschikking over de pachten, in de hand gespeeld had: "Ik bid u, gebruik het geld, dat gij krijgen zult, met overleg. De vaste goederen in *Poitou* gaan spotkoop. De jammerlijke toestand der Hugenotten dwingt hen tot verkoopen. Gij kunt dus, met weinig geld, uitgebreide eigendommen in *Poitou* aanschaffen."

Reeds zou men denzelfden maatregel op de andere provinciën van *Frankrijk* toepassen, toen eene acte van het Britsch Parlement LODEWIJK de oogen opende.

Op den 28 Julij 1681 zag KAREL II. zich, door den onweersaanbaren drang van het publiek gevoelen, gedwongen, om zijne goedkeuring te hechten aan een wetsvoorstel, waarbij aan Fransche vlugtelingen, die naar *Engeland* de wijk wilden nemen, de ruimste voorregten werden toegekend. De koning zag zijne dwaling in; zette MARILLAC af, en stelde BAVILLE, die voor zachtzinnig en gematigd doorging, in zijne plaats. De vervolging kwam hierdoor tot stilstand, maar de verademing duurde niet lang.

In 1684 werden de dragonnaden hervat. Ditmaal was het gruweltooncel in *Béarn*, en, onder aanhitsing van den Gouverneur FOUCAULT, overtroffen de soldaten de wreedheden der eerste bezet-

ding. Hij leerde hun een nieuw middel van bekeering, dat daarin bestond, dat men den lijder, door aanhoudend geraas en, des noods, door ligte pijniging, van allen slaap beroofde. De officieren gingen daarin voor, en de plagers werden, als schildwachten, geregeld afge-
lost. Deze proef kon de menschelijke natuur niet doorstaan, en FOUCAULT mogt eerlang aan LODEWIJK kennis geven, dat geheel *Béarn* roomsch geworden was. Deze gelukkige gebeurtenis werd, op last van het hof, door volks-feesten gevierd. “Ik geloof wel,” schreef Madame DE MAINTENON, “dat al die bekeeringen niet opregt zijn; maar *God bedient zich van allerlei middelen* om ketters op den weg des behouds te brengen. Hunne kinderen zullen ten minste goed roomsch zijn, al zouden hunne ouders ook huichelaars wezen. Hun uiterlijk toetreden brengt hen toch nader aan de waarheid. Zij deelen met de geloovigen in de heilige sacramenten. Bid God, dat Hij hen allen verlichte. Niets ligt den koning nader aan het hart.”

Alle provinciën des rijkts werden beurtelings aan deze behandeling onderworpen. Maar nergens ging het erger toe dan in het Zuiden. Een grijsaard, met name LACASSAGNE, te *Nîmes*, na verscheidene dagen van slaap beroofd te zijn, liet zich eindelijk tot afval bewegen. “Nu zult gij toch tot rust komen,” zeide de Bisschop SEGUIER tot hem. “Helaas! mijnheer,” hernam de ongelukkige, “ik verwacht geen rust dan in den hemel, en God geve, dat ik daar de deur niet gesloten vinde, om hetgeen ik nu gedaan heb.” Wij gaan andere gruwelen voorbij, omdat het pijnlijk is er bij stil te staan.

In de maand September schreef LOUVOIS aan zijn bejaarden vader, den kanselier: “In het regtsgebied van *Bordeaux* hebben 60,000 en in *Montauban* 20,000 bekeeringen plaats gehad.” De Hertog van NOAILLES schreef aan LOUVOIS: “Ik ga de *Cevennes* eens opnemen, men telt daar 240,000 Protestanten: ik heb u tot den 25sten van aanstaande maand gevraagd voor de geheele bekeering der provincie, maar ik gis, *dat het nog in deze maand zal kunnen afloopen*.” Madame DE SEVIGNÉ schreef omtrent dezen tijd aan haren neef, Graaf BUSSY: “Vader BOURDALOUE gaat op last van den koning te *Montpellier* preeken, en in die provincies, waar zoo veel menschen zich bekeerd hebben, zonder te weten waarom. Hij zal er wel goede katholieken van maken. De dragonders zijn geen slechte zendelingen geweest voor het ruwe werk; maar de predikers, die men nu uitzendt, moeten er met de fijne schaaft over.”

Dag voor dag hoorde men van geheele bevolkingen, die zich be-

keerd hadden. Aan het hof meende men, dat het protestantisme genoegzaam vernietigd was. **LODEWIJK** deelde in die dwaling, en aarzelde niet langer het den laatsten slag toe te brengen, door op den 22sten October 1685, te *Fontainebleau*, de herroeping van het Edict van Nantes te teekenen.

In de inleiding der herroepings-ordomantie werden de pogingen van zijnen grootvader, **HENDRIK DEN GROOTE**, en van zijnen vader, **LODEWIJK XIII.**, vermeld, om de roomsche godsdienst te doen zegevieren, terwijl het mislukken daarvan toegeschreven werd aan den vroegtijdigen dood van eerstgenoemde, en de aanhoudende oorlogen waarin de tweede zich gewikkeld zag. Hij voegde er bij, dat hij, bij het beklimmen van den troon, zich hetzelfde doel had voorgesteld, en dat het hem gelukt was de vervulling zijner wenschen te aanschouwen, aangezien het beste en grootste gedeelte zijner onderdanen, tot de zoogenaamde hervormde godsdienst behoorende, het roomsche geloof omhelsd hadden. Voorts, dat deze verandering het Edict van Nantes, en alle andere ordonnantiën, ten gunste der Protestanten, doelloos gemaakt had, weshalven hij dan ook meergem. Edict, benevens alle daaruit vloeiende bepalingen, geheel en al introk.

De voornaamste verordeningen van het herroepings edict waren als volgt :—

“De protestantsche kerken worden afgebroken, hunne godsdienst-oefening, zoowel in de huizen der burgers als in adellijke gestichten, wordt mits dezen afgeschapt, op verbeurte van lijf en goed dergenen, die hier tegen handelen. De leeraars, die weigeren zich te bekeeren, ruimen het land binnen veertien dagen, op straf van naar de galleijen gezonden te worden. De scholen der Protestanten worden gesloten. De kinderen, die na de afkondiging van dit Edict zullen geboren worden, zullen door den pastoor der gemeente gedoopt en in het roomsch geloof opgevoed worden. Aan vlugtelingen wordt een termijn van vier maanden gesteld, om naar *Frankrijk* terug te keeren en hun geloof af te zweren, na afloop waarvan hunne goederen aan den staat vervallen. Aan Protestanten wordt uitdrukkelijk verboden het rijk te verlaten en hun vermogen naar het buitenland te vervoeren, op gallei-straf voor de mans, en verbeurte van lijf en goederen voor de vrouwen. Alle wetsbepalingen tegen hen, die tot vroegere ketterij vervallen, worden mits dezen bekrachtigd. Gereformeerden, die niet van geloof veranderd zijn, mogen in het land blijven, *tot tijd en wijlen dat het Gode behaagt hun de oogen te openen.*”

Op dien dag waarop dit Edict geregistreerd werd, begon men de verwoesting van het kerkgebouw van *Charenton*, gesticht door den vermaarden kunstenaar JACQUES DEBROSSE, een gebouw dat veertienduizend toehoorders bevatten kon. Vijf dagen daarna was er van dien tempel Gods geen spoor meer zichtbaar. De Gouverneur MARILLAC, de procureur-generaal van het parlement van *Rouen* en andere aanzienlijken, begaven zich naar *Quevilly*, met hamer en bijl gewapend, om aan dien zetel der gehate godsdienst de eerste slagen toe te brengen. Een woest gespuis met pikken en koevoeten volgde hen op den voet, en weldra werd er geen steen op den anderen gelaten. Op de plaats waar de kerk gestaan had, rigtte men een kruis op van twintig voeten hoog, en versierde het met het wapenschild des konings. De kerk van *Caen*, waar men zoo dikwerf de welsprekende stem van DU BOSC gehoord had, werd, bij het geluid van trompetgeschal en vreugdekreten, in een puinhoop veranderd. Te *Nîmes* liet de plaatselijke overheid de beroemde kerk van *La Calade*, die onder de regering van KAREL IX. was opgerigt, sluiten. Voor het laatst mogt de leeraar CHEYRON, door bijzondere vergunning, zijne gemeente toespreken. Aandoenlijk afscheid! Zijne toehoorders konden hunne tranen niet weerhouden, toen de geachte leeraar voor God betuigde, dat hij hun de waarheid naar het Evangelie verkondigd had, en hun vermaande hun geloof vast te houden tot aan den dood toe. Kort daarna was ook die tempel gesloopt, maar nog lang zag men onder het puin den steen, die den voorgevel versierd had, met het opschrift: DIT IS HET HUIS GODS, DIT IS DE POORTE DES HEMELS.

De Protestanten stonden verslagen. In weerwil der geledene vervolgingen, beschouwden zij LODEWIJK XIV. met hetzelfde oog als de overige Franschen. Zij bewonderden in hem den grootsten koning van zijnen tijd, en geloofden met zekere stijfzinnigheid aan zijne goede trouw, wijsheid en menschlievendheid. Zij rekenden ook op de voorstellingen der protestantsche mogendheden, bij welke zij klagtig gevallen waren. Maar alle begoocheling was ten einde, toen zij het laatste van acht honderd kerkgebouwen, die hun toebehoord hadden, in een' puinhoop veranderd zagen, en toen men gewaard krijgsvolk nitzond naar *Normandië*, *Bretagne*, *Anjou*, *Touraine*, *Orléanais* en *Ile de France*, om aldaar de bekeeringstooncelen van het zuiden te herhalen. Te gelijker tijd werd eene laatste reeks van verordeningen afgekondigd, waardoor de strenge voorzieningen van het herroepings-edict nog verzawaard werden.

De protestantsche eredienst werd op alle schepen, zonder onder-

scheid verboden. Er werden strenge straffen bepaald op zeelieden, die het uitwijken van Hugennotten zouden begunstigen. Roomschen werd voortaan de vrijheid ontzegd van Protestanten in hunne dienst te hebben. Protestanten, daarentegen, kregen het bevel, om niet dan roomsche bedienden te gebruiken, op verbeurte van eene boete van duizend livres, voor elke overtreding. Dienstbaren, die deze ordonnantie overtreden hadden, werden veroordeeld, de mans tot de galleijen, en de vrouwen tot geesseling en brandmerking. Zelfs vreemdelingen hadden hierin geene vrijheid. Lord SANDWICH, die op een landgoed in *Saintonge* leefde, moest zich getroosten, dat de gouverneur der provincie zijne protestantsche bedienden liet oplijten en gevangen zetten. Aan de ordonnantie, betreffende de kinderen, werd, door eene latere verordening, eene terugwerkende kracht toegekend, en wel onder voorwendsel, om in het verzuim der ouders te voorzien, die alsnog het ongeluk hadden van in ketterij te verkeerren, en, naar huid van dit stuk, "alleenlijk een slecht gebruik konden maken van het gezag, dat de natuur hun toekende, in de opvoeding hunner kinderen."

Gebannen leeraars, die het waagden binnen de grenzen van *Frankrijk* terug te keeren, verbeurden hun leven. Onderdanen des konings, die hun eene schuilplaats verleenden, werden, indien het mans waren, tot altyddurende gallei-straft, en, indien het vrouwen waren, met levenslange gevangenis, beide met verbeurdverklaring van al hunne goederen, gestraft. Eene belooning van 5,500 livres werd uitgelooft voor een ieder, die behulpzaam was tot het in hechtenis nemen van eenen leeraar. Voorts werd de doodstraf bepaald op allen, die de zoogenaamde *vergaderingen in de woestijn*, of cenige andere uitoefening der afgekeurde godsdienst bijwoonde.

Om den koning te behagen handhaafden de gouverneurs der provinciën deze verordeningen met de uiterste gestrengheid. Hun ijver ging zoo ver, dat zij Duitschers, Engelschen, noeh Hollanders verschoonden. Eene menigte hollandsche huisgezinnen, die zich te *Bordeaux* en te *Rouen* met ter woon gevestigd hadden, zagen hunne huizen door de soldaten van LOUVOIS in bezit nemen, en de staten generaal moesten tussehen beide treden, om de opheffing dier vervolging te bewerken. De engelsehe gezant zag zich ook verplicht bij het hof van *Versailles* klagtig te vallen, wegens bleedingingen engelschen onderdanen herhaaldelijk aangedaan.

Zulke bedrijven konden niet lang zonder gevolgen blijven. Men was op niets meer bedacht dan het land te ruimen. De leeraars

gingen het eerst. Men had hun veertien dagen toegestaan om over de grenzen te gaan. De meesten trokken in aller ijl weg, zonder zich zelfs van het noodige te voorzien, en dat wel in een guur jaargetijde, en zonder te weten waar zij onder dak zouden komen. Aan sommige hunner werden paspoorten geweigerd, om hun te beletten over de grenzen te gaan, en daarna een voorwendsel te hebben om hen als overtreders der wet in hechtenis te nemen. Voor anderen, die wegens een grooten naam gevaarlijk geacht werden, verkortte men het termijn aan allen verleend. Zoo kreeg de beroemde CLAUDE last om binnen vier-en-twintig uren *Parijs* te verlaten, en een lijftrawant van LODEWIJK XIV. moest hem tot aan *Brussel* vergezellen. De andere leeraars van *Parijs* verkregen maar twee dagen om zich reisvaardig te maken.

Wat nu leeken betrof, hun werd, op strenge straf, de landverhuizing ontzegd. Te vergeefs verzoekten zij aan het hof verlof om te mogen vertrekken. Dit werd niemand toegestaan, buiten Maarschalk SCHOMBERG en den Markies DE RUVIGNY, onder voorwaarde, dat eerstgenoemde zich naar *Portugal*, en laatstgenoemde naar *Engeland* zou begeven. De Admiraal DUQUESNE, die de fransche zeemagt had helpen daarstellen, een tachtigjarige grijsaard, werd bij den koning geroepen, en deze hield zeer bij hem aan om hem van godsdienst te doen veranderen. De heldhaftige oude krijgsman wees op zijne zilveren haren en zeide: “Zestig jaren lang, sire, heb ik aan den keizer gegeven, wat des keizers is,—sta mij toe, dat ik nu ook aan God geve, wat ik Gode schuldig ben.” Men veroorloofde hem zijne overige levensdagen in *Frankrijk* te slijten, en liet hem verder ongemoeid ter zake van zijn geloof. Zijne zonen kregen verlof om het land uit te gaan, en hun vader deed hen zweren, dat zij nooit de wapenen tegen hun vaderland dragen zouden. De Prinses van *Tarente*, dochter van den Landgraaf van *Hesse-Cassel*, kon, in weerwil van hare hooge geboorte, ter naauwernood verlof bekomen om het land te ruimen. Eveneens de Gravinne van *Roije*, wier echtgenoot zich, als opperbevelhebber van het deensche leger, in *Denemarken* bevond. Deze waren de eenige uitzonderingen op den strengen regel, die de Protestanten dwong in een land te blijven, waar hunne godsdienst uit gebannen was. Maar de pogingen tot verhindering der landverhuizing aangewend waren vruchteloos. Te vergeefs liet men kusten en grenzen door bezoldigde verspieders bewaken, wapende men de boeren ten platte lande, en dwong hen den veldarbeid te verlaten, om dag en nacht op de groote wegen

en aan de ondiepe plaatsen der rivieren wacht te houden, terwijl men hun een gedeelte van den roof toezeide der landverhuizers, die zij onderscheppen zouden. Te vergeefs kondigde men af, dat er buiten 's lands geene toevlugt voor vlugtelingen open stond, dat zij overal zonder nering en onderstand gelaten werden, dat er in *Engeland* meer dan 10,000 van honger en gebrek waren omgekomen, en dat de meesten zich met smeekschriften aan den koning wendden, om terug te mogen keeren en hun geloof af te zweren. Al die geruchten vonden weinig geloof en konden niet beletten, dat duizenden dagelijks de ijsselijkste gevaren trotseerden, om zich aan de vervolging hunner beulen te onttrekken. Men hoopte door openbare straffooneelen schrik aan te jagen. De opgevangen vlugtelingen werden niet enkel, maar bij geheele drommen naar de galeijen vervoerd, en onder de deerniswaardigste mishandelingen ter schouw rondgeleid.

“Men zag,” verhaalt BENOÎT, “die ongelukkigen bij geheele scharen het land doorkruisen, met zware ketenen aan den hals. Sommigen sleepten er, die vijftig pond wogen. Soms werden zij in voetijzers geklonken en op karren geketend. Dan weder moesten zij groote afstanden te voet afleggen, en wanneer zij van vermoeijenis neervielen, werden zij met stokslagen weêr op de been gebragt. Het brood, dat men hun te eten gaf, was grof en ongezonder; en door de schraapzucht van hunne geleiders, die de helft van hetgeen tot hun onderhoud karig verstrekt werd, in hunnen zak staken, kregen zij nauwelijks genoeg om het leven bij te houden. Op weg moesten zij in de vuilste krotten van gevangenhuizen overnachten, of wel in schuren op den grond slapen, zonder van hunne drukkende ijzers ontslagen te worden. Bij al dat ongemak ondergingen zij nog de smaadheid van misdadigers geboeid te zijn, die alleen daarom van galg en rad verschoond waren, omdat men van hunne straffen partij trekken wilde ten voordeele van den staat.

In Junij 1686 waren er reeds zeshonderd Protestanten in de galeijen te *Marseille*, en omtrent evenveel te *Toulon*, waarvan de grootste hoop zonder vorm van proces veroordeeld was. De tucht der galeijen was toen uitermate streng. De roeijers zaten twee aan twee geketend op de doften, en moesten lange zware riemen in beweging houden. In de lengte van de galei lagen planken, langs welke opzieners tusschen de roeijers heen en weder stapten, en hen, zoo dikwijls zij in het roeijen sekenen te verflaauwen, met een dik touw op de schouderen sloegen. Op die roebanken sleten de ongelukkigen hun leven; zij aten en sliepen er, aan al de wisselingen van

weer en wind blootgesteld, met deze uitzondering alleen, dat er over de banken een teerkleed gespannen werd, wanneer de galei stil lag, en de wind niet te hevig woei.

Onder de gevangenen te *Marseille* bevonden zich DAVID DE CAUMONT, uit het doorluchtig geslacht van CAUMONT LA FORCE en LOUIS DE MAROLLES, oud raadsheer des konings, aan wien BOSSUET te vergeefs zijne welsprekendheid beproefd had. Eerstgenoemde had den ouderdom van 75 jaren bereikt. De tweede verliet *Parijs* met ketenen beladen en verdroeg, met onverzettelijken moed, al de ellende van zulk eenen toestand. Met eene gelatenheid, als die der martelaars van ouds, schrijft hij aan zijne echtgenoot: "Ik heb het hier eenzaam: men brengt mij voor de waarde van negen sous daags eenig vleesch en brood. Mijn wijn wordt mij op de galei toegediend te gelijk met mijn rantsoen van 's konings brood. Ik word op de galeijen met heuschheid bejegend, omdat men ziet dat de officieren mij komen bezoeken. Van daag laat ik mij een matras maken; ik zal ook een paar lakens koopen, en mij wat op mijn gemak zetten. Gij zult wel zeggen dat ik verkwistend ben; maar van Dingsdag af heb ik op de harde planken geslapen. Indien gij mij in mijne galeidragt zien kondt, het zou u wel bevallen. Ik draag een fraai rood kamizool, gesneden naar het model van de kiel der karrevoerlui in de *Ardennes*. Dit kleedingstuk wordt even als een gewoon hemd overgegooid, zijnde alleen op de borst open. Daarbij heb ik eene fraaije roode slaapmuts, en mijn linnenkast bestaat uit twee broeken en twee hemden, die wel een pink dik zijn, benevens een paar kousen van laken. Mijn vrijheidspak is nog in bewaring, en wanneer de koning goed vond mij genade te verleen, dan zou ik het spoedig weer aantrekken. De ijzers, die ik aan de voeten draag, hoewel zij maar drie pond wegen, hebben mij in het begin meer gehinderd dan de ketting, dien gij te *La Tournelle* aan mijnen hals gezien hebt." Het uur der bevrijding is voor dien ongelukkige nooit geslagen. Hij stierf 1692 in het hospitaal der galeislaven, te *Marseille*, en werd op eene turksehe begraafplaats ter aarde besteld. Dat was het gebruik met Protestanten, die op de galeijen stierven, en hun geloof ten einde toe getrouw bleven.

Deze wreedheden waren niet geschikt om de landverhuizing te vertragen, laat staan te stuiten. Allen, die wars van slavernij waren, haasteden zich om den bodem van *Frankrijk* te ontruimen. Zij gingen, verkleed als pelgrims, als koeriers, als jagers, met een geweer op sehoulder; als boeren, die hun vee voor zich uitdreven;

als kruijers, die een baal koopgoederen op den kruiwagen schenen te vervoeren; als knechts, in het liverei van dezen of genen grooten heer, of, eindelijk, als soldaten op weg naar hun garnizoen. Die zeer rijk waren, hadden gidsen, die hen, voor eene belooning van één tot zesduizend franken over de grenzen bragten. De armsten kozen ontoegankelijke wegen, langs welken zij des nachts voortreisden, terwijl zij zich bij dag schuil hielden in bosschen en holen, of wel in schuren, waar zij onder hooi verborgen lagen, tot dat de vallende avond hun veroorloofde hunnen weg te vervorderen. De vrouwen bedienden zich van dezelfde listen. Zij verkleedden zich als boerinnen, als zoogsters; trokken voor kruiwagens, of droegen pakmanden op den rug. Jonge meisjes ontsierden hun gezigt met aarde of verwstoffen, om niet de aandacht te trekken. Andere waren als knechts vermomd en volgden te voet door dik en dun eenen gids te paard, die haren heer voorstelde. De Protestanten der provinciën, die aan de zee liggen, namen hunne toevlugt aan boord van fransche, engelsche en hollandsche koopvaardij-schepen. De scheepskapiteins verborgen hen achter balen, onder hoopen van steenkolen, in ledige vaten, die tussehen de volle stonden, zoodat zij geen lucht hadden dan door het sponsgat, of paken ze tussehen deks in een afgelegen hoek, tot dat het schip in de ruimte was. De vrees van ontdekt en naar de galeijen vervoerd te worden, deed hen alle ongemak trotseren. Menschen in weelde grootgebracht, zwangere vrouwen, grijsaards, onder den last der jaren gebukt, kranken en kleine kinderen, wedijverden met elkander in standvastigheid, om voor elken prijs aan hunne vervolgers te ontkomen. Men waagde zich op schuiten, om eenen overtocht te beproeven, daar men in gewone omstandigheden voor zou geijds hebben. Een edelman van *Normandije*, Graaf DE MARANEE, stak midden in den winter over het kanaal, met veertig personen, waaronder verscheidene zwangere vrouwen, in een schuit van zeven ton. Door eenen storm bebloopen, bleef hij lang op zee, zonder leeftoegt, zonder hoop op redding, stervend van honger, terwijl de gravin en de reisgenooten zich met gesmolten sneeuw moesten laven, en daarmede de verdroogde lippen van hunne schreiende kinderen moesten bevochtigen, tot dat zij meer dood dan levend in *Engeland* binnen liepen.

Gelukkig was het voor de vlugtelingen, dat de kustbewaarders niet altijd getrouw 's konings bevelen behartigden. Nu eens uit medelijden, dan weder uit baatzucht, waren zij den voortvlugtigen vaak behulpzaam om te ontkomen. Ook de grenzen naar de landzijde

werden niet naauwgezet bewaakt. De verspieters bevorderden menigmaal het ontkomen dergenen, die zij onderscheppen moesten. Tot eer der menschheid zij het gezegd, dat eene menigte Roomschen, na Protestanten in eene veilige wijkplaats gebragt te hebben, nog de bewaarders werden van hunne geldmiddelen, die zij hun naar de plaats hunner ballingschap achterna zonden. Te *Londen*, *Amsterdam* of *Berlijn* gekomen, hebben de vlugtelingen, in het verhaal van hunne wederwaardigheden, niet zonder aandoening getuigd, hoe sommige hunner landgenooten, doof voor de stem der dweepzucht, de inspraak van hun menschelijk hart gevolgd waren.

Hoe groot mag toch wel het getal der protestantsche uitgewekenen geweest zijn? Dit is niet met juistheid te bepalen. Nogtans, wanneer wij aannemen, dat er ongeveer een millioen Protestanten onder twintig millioen Roomschen wonen, dan moeten er in de laatste vijftien jaren der zeventiende eeuw, van 250 tot 300,000 uitgeweken zijn. De bescheiden van dien tijd zijn deels onvolledig, en deels opzettelijk vervalscht. JURIEU beweert, dat er 1687 reeds 200,000 verhuisd waren. SISMONDI begroot het getal der uitgewekenen, bij de gis, op 3 à 400,000. Wij willen nogtans enkele opgaven uit officiele rapporten hier inlasschen, zonder hare juistheid te waarborgen. Het waarschijnlijkste is, dat de opzenders dier rapporten het ergste niet gemeld hebben.

“Opmerkelijk is het verval in alle takken van nijverheid ten gevolge van de laudverhuizing. In *Angoumois* waren voorheen 60 papiermolens; deze waren op 16 verminderd. Vierhonderd looijerijen van *Touraine* waren in 1698 tot 54 ingekrompen, en 8,000 weefgetouwen, voor zijden stoffen, tot 1,200 gedaald. Maar weinig beter was het te *Lyon* geschapen: daar bleven van 18,000 weefgetouwen naauwelijks 4,000 overig, en de bevolking was er van 90,000 zielen tot 70,000 afgenomen.

“In *Normandije* waren weleer 200,000 Protestanten, het vreedzaamste en werkzaamste gedeelte der bevolking. Een geloofwaardig normandisch geschiedschrijver beweert, dat er wel 184,000 naar *Engeland* en *Holland* overgingen, en dat er 26,000 huizen onbewoond waren.”

In andere gedeelten van *Frankrijk* was het niet beter gesteld. Overal kwijnde de nijverheid in al hare takken. Daarbij was de handel op allerlei wijze belemmerd. Voorheen plagten de aanzienlijke kooplieden der voornaamste handelsteden van *Frankrijk* hunne zoons ter opleiding naar *Londen* of *Amsterdam* te zenden. Dit was nu

moeijelijk te doen; want men moest een paspoort van den koning hebben om het land te verlaten, maar dit was niet gemakkelijk te krijgen, en men moest daarenboven zekerheid stellen, ten bedrage van 10 à 30,000 livres, dat men binnen een bepaalden tijd zou terug keeren.

LODEWIJK XIV. had wel noodlottige gevolgen voorzien van den stap waartoe hij besloten had, maar zeker had hij zich de zaak lang niet zoo erg voorgesteld. Hij vleide zich door een kortstondig kwaad, den duurzamen vrede en voorspoed van *Frankrijk* te zullen verzekeren. Niet slechts het gros der natie, ook vele uitstekende vernuften, deelden in 's konings dwaling.

Weinige dagen na de afkondiging van het herroepings edict, schreef Madame DE SEVIGNÉ aan hare dochter: "Gij hebt zeker het edict gezien, waardoor de koning dat van *Nantes* herroept. Niets kan fraaijer wezen dan de inhoud van dat stuk; en nooit heeft een koning iets zoo gedenkwaardigs gedaan, of zal zulks in het vervolg doen." De Kanselier LE TELLIER, toen hij het zegel van den staat aan dat stuk gehecht had, verklaarde, dat hij van nu voortaan niets meer verzegelen zou, en haalde de bekende woorden van SIMEON aan: "Laat nu, o Heer! uw knecht gaan in vrede enz." De geestelijkheid vierde een dankfeest in alle kerken, en het volk van *Parijs* verdrong zich om er in te gaan. BOSSUET sprak bij die gelegenheid: "Getroffen door zoo vele wonderen, toehoorders! laten wij onze harten lucht geven, door den lof der vroomheid van LOUIS te verkondigen. Dat ons gejuich zich hemelwaarts verheffe; en rigten wij aan dezen nieuwen CONSTANTIJN, dezen nieuwen THEODOSIUS, dezen nieuwen MARCIANUS, de woorden weleer door de zeshonderd en dertig vaders in de kerkvergadering van *Chalcedonië* gebezigd: 'Gij hebt het geloof bevestigd, gij hebt de ketters uitgerooid.' Zie daar de waardige taak van uwe regering, en haar onderscheidend kenmerk. U is men het verschuldigd, dat de ketterij te niet gedaan is. Dit wonder, nogtans, is door Gods hulp tot stand gebracht. Koning der hemelen! bewaar den koning der aarde: dit is de wensch der kerk, de wensch harer opzieners."

MASSILLON verhief deze overwinning door LODEWIJK op de ketterij behaald in dezer voege: Hoe hoog dreef hij niet zijnen ijver voor de de kerk! die deugd der koningen, die het zwaard en de magt verkregen hebben, om de steunsels te zijn der altaren, en de verdedigers van het geloof. Schoonschijnende staatkunde! te vergeefs hebt gij tegen LODEWIJK uwe schroomvallige menschelijke wijsheid laten

gelden ; te vergeefs hebt gij aangevoerd, dat het ligehaam van den staat zou verzwakt worden door de verhuizing van zoo vele onderdanen ; dat de handel kwijnen zou bij gebrek aan hunne nijverheid, of de heimelijke vervoering van hunne schatten. Deze gevaren deden zijnen ijver te meer ontbranden ; het werk Gods is niet vervaard voor menschen : de koning verneemt, dat hij zijnen troon bevestigd heeft door dien der dwaling omver te stooten. De ongewijde tempels zijn gesloopt, het gestoelte der verleiding is afgebroken, de predikers der leugen zijn van hunne kudden weggerukt. De ketterij stort neder bij den eersten slag haar door **LODEWIJK** toegebracht. Er blijft voor haar niet anders over, dan zich in de duisternis te verbergen, waaruit zij is voortgesproten, of met hare valsehe goden naar overzeesche gewesten te vlugten, terwijl woede en verbittering haar gemoed vervullen.”

FLECHIER was niet minder uitbundig in zijne lofverheffing van **LODEWIJK XIV.** De **Abt TALLEMAND**, bij het houden eener redevoering in de fransche akademie, zeide, met betrekking tot de kerk van *Charenton*, die men gesloopt had : “Gezegende puinhoopen ! gij zijt het schoonste zegeteeken dat *Frankrijk* ooit aanschouwde. De triomfbogen en standbeelden, ter eere des konings opgericht, zullen zijnen roem niet hooger opvoeren dan deze tempel der ketterij, door zijne vroomheid verbrijzeld. Die ketterij, die zich vermat onoverwinnelijk te zijn, ligt in het stof gebogen. De overwinnaar dier ketterij heeft zoo veel kracht ten toon gespreid, dat het denkbeeld van die overwinning genoeg is, om zijne vijanden van schrik te doen versteenen ; en wij zouden schier de leenspreuk der verstikte hydra te baat moeten nemen, om eenigermate de overwinning voor te stellen, in wier bewondering wij opgetogen staan.”

Zelfs de Jansenisten, hoe streng ook in hunne beginselen, hechttten het zegel hunner goedkeuring aan de handelingen van **LODEWIJK XIV.** ; en **ARNAULT**, dien men als hun orgaan mag beschouwen, verklaarde, *dat er wel wat hevige, maar geenszins onregtvaardige middelen in het werk gesteld waren.*

Te *Rome* was de vreugde uitgelaten. Er werd een “*Te Deum*” gezongen, als dankzegging voor de bekeering der Hugenotten ; en Paus **INNOCENTIUS XI.** zond een schrijven aan **LODEWIJK XIV.**, waarin hij hem de eenparige lofverheffing der kerk toezeide. Ook de vrije kunsten droegen het hare bij, om deze deerniswaardige overwinning te vereenwigen. Men ziet nog in een’ van de schitterende zalen van *Versailles*, afschuwelijke gedaanten, die op het gezigt van den nachtmaalsbeker schijnen af te deinzen. Dit meesterstuk van

LE SUEUR stelt de seeten voor, die door de roomsche kerk overwonnen werden. Het stedelijk bestuur van *Parijs* rigtte bij het stadhuis een metalen standbeeld op, voorstellende den koning, als uitdelger der ketterij; de half-verhevene sieraden (*bas-reliefs*) stellen eene afzigtelijke vleermuis voor, wier uitgebreide vlerken de schriften van JOHANNES HUSS en CALVIJN omvatten. Dit beeld draagt het opschrift: 'LUDOVICO MAGNO, *victori perpetuo, ecclesiae ac regum dignitatis assertori*;' dat is: "Ter eere van LODEWIJK DE GROOTE, den onsterfelijken overwinnaar, den handhaver der waardigheid van de kerk en van koningen."

Er werden ook gedenkpenningen geslagen, om deze noodlottige gebeurtenis te vereeuwigen. Op de ééne zag men de godsdienst een kruis op puinhoopen planten, met het randschrift: *Religio victrix* de zegevierende godsdienst. Onder stond, in het Latijn: *Bij het sloopen der calvinistische kerken*, 1685. Eene andere stelde de godsdienst voor, den koning eene kroon op het hoofd zettende, terwijl deze op het roer van den staat steunt, en de ketterij onder zijne voeten vertreedt, met het leugenachtig randschrift: Wegens twee millioenen calvinisten in den schoot der kerk terug gebragt, in 1685.

TWEEDE BOEK.

DE FRANSCHÉ VLUGTELINGEN IN NEDERLAND.

HOOFDSTUK I.

Vestiging der Fransche Vlughtelingen in Nederland.

De Waalsche Volkplantingen—Komst der Eerste Vlughtelingen in de 16de en 17de Eeuw—Beroemde Mannen onder hen—Voorregten hun toegekend—Aanspraak van Fagel in de Staten-Generaal—De Roomschen in Zeeland mishandeld—Depêche van Lodewijk aan Graaf d'Avaux—De gevlugte Leeraars hoe ontvangen—Gevlugte Krijgsofficieren—Wat de Prins van Oranje voor hen deed—Gevlugte Vrouwen—Inrigtingen ten haren behoeve—Geld in Holland ingevoerd—Brieven van d'Avaux en Antwoord van Koning Lodewijk—Zending van Bonrepas—Verspieders van d'Avaux—Overvloed van Geld in Holland—Begrooting van het getal der Vlughtelingen in Amsterdam, Rotterdam, den Haag enz.—Getal Kerken—Pogingen der Vlughtelingen om in hun Vaderland hersteld te worden—De Vlughtelingen verkrijgen het Burgerregt in Holland en West-Vriesland (1709)—Voorts bij Besluit van Staten-Generaal in alle Provinciën (1715).

Reeds van de middeleeuwen was *Holland* een toevlugtsoord voor bannelingen van alle deelen van *Europa*; maar nog meer was dit het geval tijdens de onlusten, ter zake der godsdienst, in de zestiende en zeventiende eeuw. Onder de regering van Koningin MARIA vonden dertigduizend Engelschen, van de hervormde godsdienst, aldaar eene schuilplaats. De dertigjarige oorlog bragt eene menigte Duitschers, die, vlughtende voor de legers van WALLENSTEIN en TILLY, aan de boorden van den *Amstel*, *IJssel* en *Rhijn*, die godsdienstvrijheid vonden, die zij in hun vaderland te vergeefs gezocht hadden. Maar de belangrijkste der volksverhuizingen was die der Walen, Brabanders en Vlamingers, die zich aan de dwingelandij van ALVA, REQUESENS en PARMA zochten te onttrekken. Reeds lang had de hervorming eenen aanhang in de spaansche provinciën der *Nederlanden*. De eerste kerken, die *onder het kruis*, of gelijk men ook wel zeide, *onder het geheim* waren, hielden zich onder geheimzinnige

namen verscholen, wier beteekenis alleen aan de geloovigen bekend waren. Zoo heette b. v. de kerk van *Oudenaarde* “de Lelie,” die van *Doornik* “de Palm,” die van *Antwerpen* “de Wijngaard,” die van *Bergen* “de Olijftak,” en zoo vervolgens. In 1561 gaven die kerken hare geloofsbelijdenis in het licht, en wel in de fransche taal. In 1563 vereenigden zich de afgevaardigden der hervormde gemeenten van *Vlaanderen*, *Braband*, *Artois* en *Henegouwen* in de eerste synode, waarvan de acten tot ons gekomen zijn. De algemeene opstand, de verheffing van WILLEM I., de unie van *Utrecht*, de pacificatie van *Gend*, en de gedenkwaardige acte, waarbij de koning van *Spanje* vervallen verklaard werd van de souvereiniteit der noordelijke gewesten van *Nederland*, gaven aanleiding aan duizenden van vluchtelingen om zich derwaarts te wenden. Met open armen door de staten-generaal ontvangen, vestigden zich waalsche gemeenten te *Amsterdam* in 1578, te *Haarlem* 1579, te *Leiden* 1584, te *Delft* 1586, te *Middelburg* 1579, te *Utrecht* 1580 en te *Dordrecht* 1589. De prins van *Parma* bragt eerlang de zuidelijke gewesten op nieuw onder de spaansche heerschappij, en liet aan de Protestanten de keus tusschen ballingschap of terugkeer naar het voorvaderlijk geloof. De meesten verkochten hunne goederen en begaven zich naar *Holland*. Daar werden nieuwe waalsche gemeenten gesticht, als te *Rotterdam* 1605, te *Nijmegen* 1621 en te *Tholen* 1658.

Niets was natuurlijker dan dat de fransche Protestanten bij voorkeur eene toevlugt zochten in een land, dat de waalsche vluchtelingen, die zij als hunne broeders beschouwden, met zoo veel hartelijkheid ontvangen had. Reeds in 1585, toen een edict van HENDRIK III. hun gebood zich tot het roomsche geloof te bekeeren, of binnen zes maanden het land te ruimen, trokken er velen naar *Holland*, en sloten zich aan de waalsche gemeenten aan, die met hen ééne taal spraken en één geloof beleden. Met den val van *La Rochelle* werd de landverhuizing vernieuwd. Onder LODEWIJK XIV. werd zij met magt hervat. In 1668 berigte de Graaf van *Estrades*, van een gezantschap naar den *Haag* teruggekeerd, dat achthonderd huisgezinnen, aan de vervolging ontkomen, zich in *Holland* gevestigd hadden. Van toen af was er, gedurende honderd jaren, eene gestadige verhuizing uit westelijk *Frankrijk* naar de *Nederlanden*. Onder de leeraars en geleerden, die van tijd tot tijd bij de waalsche kerken in betrekking kwamen, onderscheidde zich PIERRE DU MOULIN, die lange jaren te *Leiden* buitengewoon hoogleeraar en tevens predikant der waalsche kerk was. Zoo werd ook CHARLES DRELINCOURT, zoon

van eenen leeraar van *Parijs*, en arts bij het leger van TURENNE, in 1668 hoogleeraar aan de leidsche hooge school, en later lijfarts van WILLEM VAN ORANJE; MOÏSE CHARAS, beroemd scheikundige, wiens Pharmacopea schier in alle talen van *Europa* vertaald werd, en JEAN POLYANDRE, de welsprekendste onder de waalsche kanschredenaars van *Dordrecht*. Dezen met LE MOINE van *Caen*, FREDERIC SPANHEIM van *Geneve*, ANDRÉ RIVET en anderen, te veel om te noemen, waren degenen, die de eerste uitgewekenen volgden, en tevens de voorloopers der eigenlijke *refugiés*, die *Frankrijk* in 1685 verlieten. Onder dezen noemen wij slechts BASNAGE, CLAUDE, JURIEU, SUPERVILLE, HUET, MARTIN, BENOÎT, CHAUPEPIÉ, en eindelijk den patriarch der vlugtelingen, SAURIN, die in begaafdheden allen overtrof, en die meer dan eenig ander de Protestanten van *Frankrijk* overhaalde om zich te verwijderen van dat *Babylon*, dat dronken was van het bloed der geloovigen.

Beginnende met de laatste twintig jaren van de zeventiende eeuw, kreeg de landverhuizing van *Frankrijk* naar de *Nederlanden*, al het gewigt eener politieke gebeurtenis. Na de eerste dragonnade van 1681 trokken de vlugtelingen bij duizenden. Zekere Heer AMONET begaf zich van *Parijs* naar den *Haag*, om zijne landgenooten af te wachten, en, in vereeniging met SCION, rustend protestantsch leeraar aldaar, beijverde hij zich voor hunne belangen. Deze twee ijveraars rigteden eene memorie aan de stedelijke regeringen, waarin het belang betoogd werd, dat de staat er bij hebben zou de vlugtelingen wel te onthalen, hen in de eerste jaren bij te staan, en overal hunne nijverheid, als een toekomstige bron van rijkdom voor dat land, te helpen bevorderen. VAN BEUNINGEN, toenmalig burgemeester van *Amsterdam*, begreep terstond, dat er partij te trekken was van de verkeerde staatkunde van LODEWIJK XIV. Eerlang geschiedde er eene proclamatie, waarbij aan de vlugtelingen bekend gemaakt werd, dat aan allen, die daar veiligheid zoeken wilden, het burgerregt zou verleend worden, mitsgaders het regt van een ambacht uit te oefenen, en vrijheid van alle belastingen gedurende een tijdvak van drie jaren. Men beloofde zelfs voorschot tot het inkoopen van werktuigen, en verbond zich om hunne manufacturen te koopen, zoo lang als zij hulp van den staat zouden behoeven. De staten van *Holland* volgden het voorbeeld van *Amsterdam*, en ontsloegen de vlugtelingen, die zich in die provincie zouden nederzetten, van alle belastingen, voor een tijdvak van twaalf jaren.

Door het verhaal, in alle bijzonderheden, van hetgeen de vlugte-

lingen in *Frankrijk* geleden hadden, klom de verontwaardiging van *Holland* ten top, en indien de Pensionaris FAGEL zich niet met klem daartegen verzet had, dan zou men tot weerwraak overgegaan zijn, en welligt alle roomsche priesters in den lande omgebracht hebben. *Vriesland*, van ouds beroemd voor vrijheidszin, had niet gewacht tot *Holland* het voorbeeld gaf, maar beloofde ruim vijf maanden vroeger het vrije genot van alle burgerlijke regten aan degenen, die zich daar wilden vestigen. Hierbij kwam daarna, gelijk in *Holland*, vrijstelling van alle belastingen voor 12 jaren. Daarenboven werden hun landerijen aangewezen, onder geen andere voorwaarden dan dat zij ze bebouwen zouden. De meeste vlugtelingen, die zich in *Vriesland* vestigden, waren groote landeigenaars of landbouwers.

Omtrent eene maand voor de herroeping van het edict van Nantes rigtte de Pensionaris FAGEL eene krachtige redevoering aan de staten van *Holland*, waarin hij terug wees op hetgeen zij weleer voor de godsdienst geleden hadden, gewag maakte van de hulp, die tot nog toe aan de vlugtelingen verstrekt was, en tot meerdere opwekking om in dat werk der liefde voort te gaan, een aandoenlijk tafereel ophing van de vervolgingen der Protestanten in *Frankrijk*. Zijne welsprekende taal vond weerklank in aller harten. "Ik mag Uwe Majesteit niet ontveinzen," schreef de Graaf D'AVAUX, dat de afgevaardigden der steden, bij de toespraak van den Pensionaris FAGEL, ten gunste van hunne geloofsgenooten, blijken gaven van hevige aandoeningen, vooral toen de spreker gewaagde van Hollanders in *Frankrijk* gevestigd, die, hoewel zij niet genaturaliseerd waren, geen verlof verkrijgen konden om het land te verlaten of hunne geldmiddelen naar elders te vervoeren." Dit bleef niet zonder gevolg: de uitlandige Hollanders verkregen paspoorten en verlof om met hare en goed te vertrekken.

De redevoering van FAGEL, in verband met de jongste berigten van de vervolgingen in *Frankrijk*, hadden ten gevolg, dat de staten van *Zeeland* de roomsche kerken deden sluiten en de priesters noodzaakten de provincie te ruimen, onder bedreiging van de doodstraf, indien zij het waagden weder te keeren. Daarenboven kregen veel roomsche huisgezinnen last om hunne vaste goederen te gelde te maken en te vertrekken. Men vreesde dat *Gelderland*, *Vriesland* en *Groningen* in dit voetspoor volgen zouden. Gelukkig kwam het niet daartoe. De verdreven roomschen werden te *Rotterdam*, waar men toch sterk voor de protestantsche godsdienst ijverde, met groote dinstvaardigheid opgenomen. De overheid van *Amsterdam*, ge-

trouw aan het groote beginsel van godsdienst-vrijheid, betoonde zich niet minder edelmoedig jegens deze slagtoffers der onverdraagzaamheid. Het drietal fransche predikanten te *Amsterdam* werd in 1685 met vijf vermeerderd. Zoo werd er in voorraad gezorgd voor den nieuwen toevloed van vlugtelingen, die cerlang, ten gevolge van het herroepingsedict, scharenwijs zouden aankomen.

De Graaf d'AVAUX hield zich lang onwetend van de wreede maatregelen van zijn gouvernement; maar hij vermoegt die geveinsde rol niet langer vol te houden, toen hij als fransche afgezant in den *Haag*, op den 18den October 1685, officieele kennisgeving ontving van de herroeping van het edict van Nantes. "Ik verheug mij," schreef LODEWIJK XIV. bij die gelegenheid, "u te kunnen melden, dat mijne langdurige pogingen, om al mijne onderdanen in den schoot der kerk terug te brengen, door Gods zegen, met zoo goeden uitslag bekroond is, en dat de berigten, die ik dagelijks ontvang van tallooze bekeeringen, mij geen twijfel overlaten of de hardnekkigsten zullen het voorbeeld der anderen volgen. Zoo heb ik dan de uitoefening der *zoogenaamde* hervormde godsdienst in mijn rijk verboden, door een edict, waarvan hiernevens een afschrift. Dat stuk zal dadelijk door al mijn parlementen worden gehandhaafd, en zal te minder weerstand ontmoeten, naarmate het getal gering is dergenen, die in hunne dwaling volstrekt willen volharden." Deze beslissende stap verdubbelde de deelneming der Hollanders in het lot der fransche Protestanten. Overal werden gelden ingezameld ten behoeve der armen onder hen. De afgevaardigden der zeven provinciën in de vergadering der staten generaal, schreven een dank- en vastendag uit voor 21 November 1685. Alle bezigheden werden op dien dag gestaakt, in elke kerk was driemaal godsdienst, en men liet bij voorkeur de gevlugte leeraars optreden, omdat zij zelve innig bewogen, des te meer indruk op de toehoorders maken zouden.

Middelburg, Utrecht, Groningen en de *Ommelanden* verleenden nu ook vrijstelling van belastingen voor tien of twaalf jaren aan de vlugtelingen, die zich daar kwamen nederzetten. Wat de geldinzamelingen betreft, is het der vermelding overwaardig, dat niet alleen hervormde gemeenten, maar ook luthersche, doopsgezinde en *roomsche* daartoe bijdroegen.

De fransche leeraars werden bij hunne komst als op de handen gedragen. In het ééne jaar, 1685, kwamen er tweehonderd en vijftig naar de vereenigde provinciën, en nogtaans werd er voor

allen gezorgd. Daar er voor allen geen werkkring was, werden er zeventig op pensioen gesteld. De staten van *Holland* droegen daartoe jaarlijks eene som bij van $f25,000$, die van *Zeeland* $f10,000$ en andere provinciën naar evenredigheid. De salarissen waren niet hoog: $f400$ voor predikanten met een huisgezin, twee- of driehonderd voor een ongehuwden. Men houde daarbij in het oog, dat het geld toen vrij wat meer waard was dan nu; anders waren die salarissen zeker ontoereikend geweest. Twee der meest beroemde onder de fransche leeraars werden aan den persoon des Prinsen van Oranje verbonden. De één, CLAUDE, genoot, als 's lands geschiedschrijver, van de staten eene jaarwedde van $f1,400$; de Prins van Oranje voegde er nog $f600$ bij. De andere, MENARD met name, werd hofkapelaan.

Niet minder werden de adel en de krijgstand aangehaald. De prins wist prijs te stellen op zoo vele geoefende officieren, die van wegen de vervolging waren uitgeweken. Hij wilde twee nieuwe regimenten op de been brengen, om hun eenen werkkring te verschaffen; maar de staten, beducht voor zijne krijgszuchtige ontwerpen, wilden niet toestaan dat het staande leger zou vergroot worden. De prins, hierover gestoord, liet in den *Haag* afkondigen, dat hij alle onkosten voor militairen onder de vlugtelingen uit zijn eigen middelen bestrijken zou. Hierop werden de staten inschikkelijk en vonden de middelen om een aanzienlijk getal edellieden van een jaarlijksch onderhoud te voorzien, tot dat zij van tijd tot tijd in het leger konden worden ingelijfd. Dit geschiedde dan ook al spoedig, en er werden uit jonge lieden van goeden huize cadetten-compagniën opgericht: de eerste, vijftig man sterk, ging naar *Utrecht* in garnizoen. Uit een der staatsbrieven van den Graaf d'AVAUX blijkt, dat de staten zich eindelijk door den prins bewegen lieten, om eene jaarlijksche som van $f180,000$ af te zonderen tot onderhoud van uitgeweken, of, gelijk d'AVAUX hen noemde, *gedeserteerde* fransche officieren.

Niet minder edelmoedig was de handelwijs der Prinses van Oranje tusschen de vrouwen der vlugtelingen. Zij verbond er verscheiden met den rang van hofdames, aan haren persoon, en zorgde voor de opvoeding der dochters. De rijken onder de vlugtelingen hadden in verschillende steden liefdadige inrigtingen gesticht ten behoeve der weduwen en jonge dochters, wier echtgenooten en vaders in *Frankrijk* waren omgekomen. Zulke inrigtingen onder den naam van *maisons de refuge* (toevlugtshuizen) vond men in

Haarlem, Delft, den Haag, Harderwijk, Schiedam, en meer andere plaatsen: zij waren gezamenlijk onder de bescherming der Prinses. Zoodanig eene inrigting, door den Markies van *Venours* te *Haarlem* gesticht, was bij uitsluiting voor dochters van den adel bestemd, waarvan elk bij hare komst $f4000$ in de gemeene kas storten moest. De staten van *Holland* besteedden daaraan eene jaarlijksche bijdrage van $f2000$. Te *Amsterdam* schonk de regering een groot gebouw aan meergemelden Markies tot een dergelijk oogmerk, waarbij tevens voor predikants-weduwen onder de vlugtelingen gezorgd was. Een ander instituut voor dochters van aanzienlijke afkomst te *Nool* opgericht, ontving van de Prinses een jaarlijkschen onderstand van $f2000$. Zekere MARIE DU MOULIN kreeg het algemeen toezigt over al zulke inrigtingen, en toen de Prinses daarna, in vereeniging met haren gemaal, den troon van *Engeland* beklommen had, trok zij hare hand niet af van de gestichten van liefdadigheid, die hare ondersteuning en bescherming zoo ruimschoots genoten, en Mademoiselle DE LA MOUSSAYE, eene nicht van den grooten TURENNE, werd de uitdeelster van hare weldaden.

Men zou dwalen indien men uit deze voorzieningen afleiden wilde dat schier alle vlugtelingen behoeftig waren. Wel is waar, deed de Graaf D'AVAUX aanvankelijk zijn best om zijne landgenooten in dien waan te brengen, hopende alzoo de landverhuizing te snuiten. Hij ging zoo ver, dat hij zich niet ontzag naar *Frankrijk* te schrijven, dat de vlugtelingen bij gebrek aan brood, in het veld en in de bossehen gingen om slakken te verzamelen, en zich daarmede te voeden. Wel is waar hadden velen door een overhaast vertrek groote verliezen geleden. Anderen, daarentegen, hadden vrij wat uit den brand gered, door den tijd af te wachten dat zij op eene voordelige wijze over hun goed beschikken konden. Zoo was zeker koopman van *Parijs*, met name MARIET, naar *Holland* gekomen met een vermogen van 600,000 livres, en wel door middel van een valsch paspoort, dat daarna nog vijftien van zijne vrienden over de grenzen hielp. GAYLEN, boekverkooper van *Lyon*, zette zich te *Amsterdam* neer met een millioen. Zijn broeder van *Parijs* was hem voorgegaan met 100,000 livres. De voornaamste kooplieden van het noorden van *Frankrijk* kwamen niet voor 1687 en 88, en wel op hun eigen bodems, die somtijds met eene waarde van 300,000 kroonen aan goudstaven of specie in de hollandsche havens binnen liepen. COSSART, voornaam koopman van *Rouen*, had zijn geheele vermogen te gelde gemaakt, en kwam zich daarmede in den

Haag vestigen. Hem volgden wel twee honderd en veertig kooplieden uit dezelfde stad, die zich deels naar *Engeland*, deels naar *Holland*, verplaatsten. Nu veranderde de Graaf D'AVAUX van toon en schreef: "Het schijnt wel dat de rijksten nu beginnen te trekken."

Velen die zich tijdens de dragonnaden bekeerd hadden, om zich te redden, hadden zulks maar in schijn gedaan, om den geschikten tijd af te wachten om het land te verlaten. Andren ondervonden weldra dat zij door hun nieuwe geloofsgenooten niet zoo behandeld werden als zij gehoopt hadden. D'AVAUX schreef zelf aan LODEWYK: "Ik durf Uwe Majesteit verzekeren, dat indien men overal de nieuwbekeerden zoo behandelde als te *Parijs*, en onder de oogen van Uwe Majesteit, de helft daarvan hun land niet zouden verlaten hebben." De verblinde koning gaf hierop dit zonderlinge antwoord: "Het wegtrekken van mijne nieuwelings bekeerde onderdanen is aan eene gekrenkte verbeelding te wijten. Het middel, dat men er tegen zou kunnen aanwenden, zou erger zijn dan de kwaal. Wij moeten van Gods goedheid het einde van deze wanorde afwachten, die misschien met geen ander oogmerk toegelaten is, dan om mijn rijk te zuiveren van kwalijk gezinde en weerspannige onderdanen."

Het was te verwachten, dat men pogingen zou aanwenden om een gedeelte der vlugtelingen te bewegen naar *Frankrijk* terug te keeren. Dit geschiedde ook werkelijk. Zekere Markies van BONREPAUS werd daarmede belast: maar hij slaagde even min in *Holland* als in *Engeland*. D'AVAUX gebruikte allerlei onderhandsche middelen, en bediende zich zelfs van verspieters, die door weldaden behoeftigen vlugtelingen vertrouwen inboezemden, waarvan zij misbruik maakten om hen uit te hooren, en zoo doende het aanstaande vertrek van hunne teruggebleven landgenooten te vernemen. Hieraan is het toe te schrijven, dat honderden van ongelukkigen op de grenzen van *Vlaanderen* opgeligt, ingescheept en naar de galeijen vervoerd werden.

Men was intusschen eerlang tegen die verspieters op zijne hoede; en D'AVAUX kon niet beletten, dat er zoo veel rijkdom uit *Frankrijk* werd ingevoerd, dat van 1676 tot 86 de renten van het geld van vier ten honderd tot twee ten honderd daalden.

Beschouwen wij nu uit welke bestanddeelen de landverhuizing uit *Frankrijk* naar *Holland* zamengesteld was. Hoedanig waren die menschen, die *Frankrijk* van uit haren boezem verstiet, en die

bestemd waren om op de volken, welke hen opnamen, zoo grooten invloed ten goede uit te oefenen?

Wij noemen, in de eerste plaats, omtrent tweehonderd en vijftig leeraars—mannen wier kundigheid hunnen ijver evenaarde. Onder hen komen namen voor, die niet onbekend zijn. Wij zullen ons tot weinige bepalen. Daar waren onder anderen MENARD, hofprediker van WILLEM III.; CLAUDE, die men met BOSSUET plagt te vergelijken; JURIEU, wiens vurige brieven berouw wekten in de harten der achtergebleven Protestanten in *Frankrijk*; BASNAGE, in zoo menigerlei opzigt beroemd; MARTIN, die den Bijbel, dat eenig juweel van zoo menig balling, in keurig fransch vertaalde; SUPERVILLE, schrijver van een in *Holland* welbekend vragenboekje; BENOÎT, die de geschiedenis der herroeping te boek stelde; eindelijk, DU BOSC, schrijver van “De Kenmerken der Kinderen Gods.” Dezen waren de waarlijk gebannenen, die, door het woord des konings uit het land verwezen, er niet terugkeeren konden zonder hun leven te verbeuren. Men had de herders van de kudden willen scheiden; maar in het land der vreemdelingschap vonden zij elkander weder.

Voorts telde men onder de vlugtelingen eene menigte edellieden uit de zuidelijke provinciën, eene schaar van dappere krijgsofficieren, die eene keus gedaan hadden tusschen God en hunnen koning; rijke kooplieden van *Amiens*, *Rouen*, *Bordeaux* en *Nantes*; ambachtsheden van *Bretagne* en *Normandije*; landbouwers van *Provence*, *Languedoc*, *Roussillon* en *Guienne*; eindelijk, handwerkers van alle deelen van *Frankrijk*, meestendeels Protestanten, maar ook wel Roomschen, die, uit gehechtheid aan hunne meesters, met hen uittrokken.

Voor al dezen was *Holland*, om de woorden van BAYLE te gebruiken, “de groote ark der vlugtelingen.” Hoe groot hun getal was, kan nu niet meer met zekerheid bepaald worden. De Abt CAVEIRAC, die het zeker niet vergroot heeft, schat het getal op 55,000. Een agent van D’AUAUX, die zich bij den Eerw. CLAUDE had ingedrongen, schreef in 1686, dat de lijsten der vrijwillig uitgewekenen bijna 75,000 zielen bevatteden. Maar de verhuizing bleef nog verscheidene jaren daarna voortduren. In 1698 had zij zulk eene hoogte bereikt, dat de staten generaal den koning van *Zweden*, KAREL XII., verzochten, de nieuw aangekomene onder zijne bescherming te nemen, en hun landerijen ter bebouwing aan te wijzen. “Ons land,” schreven zij, “is zoo vol van uitgewekenen

ter zake der godsdienst, dat wij er niet meer bergen kunnen. Anderhalf-jaar vóór de herroeping van het edict van Nantes, waren er reeds 2,000 in *Amsterdam*. In 1685 schreef de Graaf SAINT DIDIER aan LODEWIJK, dat er te *Rotterdam* 5,000 vlugtelingen waren, en te *Amsterdam* vrij wat meer. Van dien tijd af onderhield de diakonie van *Amsterdam*, door de bank, 2,000 verarmde Franschen. Tegen het einde van de zeventiende eeuw telde men te *Amsterdam* van 14 tot 15,000 Franschen, waarvan een groot gedeelte het kwartier der stad bewoonde, dat thans door verbastering de *Jordaan* genoemd wordt, maar toen *Jardin*, dat is *Tuin*, heette, gelijk men nog uit de namen der straten, als Rozenstraat, Angelierstraat, Eglantierstraat enz., kan opmaken. In andere steden, als *Rotterdam*, *Haarlem*, *Leiden*, *den Haag*, *Delft* enz., was het getal der vlugtelingen, naar evenredigheid der bevolking, niet minder. Men kan dit eenigzins opmaken uit het getal fransche leeraars, dat door de staten van *Holland*, op voorstel der waalsche synode van 1686, aan verscheidene steden werd toegekend. Aan *Amsterdam* zestien, *Dordrecht* zeven, *Haarlem* zeven, *Delft* zes, *Leiden* acht, *Gouda* vijf, *Schiedam*, *Schoonhoven* en *den Briel* ieder twee. Maar ook in de provinciën *Groningen*, *Oost Vriesland* en *Zeeland* waren er weinig steden van de tweede grootte, waar niet eene fransche kerk was, en in de hoofdsteden stellig meer dan ééne. In 1688 telde men in de vereenigde provinciën twee en zestig kerken, die door de vlugtelingen deels gesticht, deels aanmerkelijk uitgebreid waren.

Het trekken der vlugtelingen naar de *Nederlanden* begint met de eerste vervolgingen die op het herroepings-edict uitliepen, en houdt op met 1715, als wanneer de staten generaal al de nieuwe burgers naturaliseerden. Binnen het tijdvak van 1685 tot 1715 vallen drie bijzondere volksverhuizingen. Vooreerst noodzaakte de verwoesting van de *Pals* in 1689, vele Franschen die zich daar gevestigd hadden, om naar *Holland* op te breken. Vervolgens, toen LODEWIJK in 1703, het prinsdom van Oranje in bezit nam, en er de hervormde eeredienst afschafte, verlieten velen hun geboortegrond, en weken naar de *Nederlanden*. Eindelijk toen de vrede van *Utrecht Rijssel* en het omliggende land onder de fransche heerschappij bragt, trokken eene menigte van huisgezinnen, die daar vroeger de protestantsche godsdienst ongehinderd uitoefenden, naar de vereenigde provinciën, en sloten zich aan de bestaande fransche gemeenten aan.

Een geruimen tijd bleven de vlugtelingen de hoop koesteren, dat zij eenmaal weer in hun land hersteld, en het edict van Nantes op nieuw gehandhaafd zou worden. Er werden dan ook tijdens de ou-

derhandelingen van den vrede van *Rijswijk* pogingen toe aangewend, en de fransche leeraars van *Londen* vereenigden zich tot dat einde met die van den *Haag*. Maar het was noch het belang van *Engeland* noch dat van *Holland*, om er zich sterk voor te beijveren, en *LODEWIJK* liet spoedig blijken, dat hij zulke bemoeijingen beschouwde als een ingrijpen van den kant van vreemde mogendheden in zijne soevereine magt. Ook later werden dergelijke pogingen herhaald, maar telkens zonder eenig gevolg.

Maar indien de vlugtelingen door roomsch *Frankrijk* meedoogenloos verworpen werden, dan vonden zij in *Holland* een nieuw vaderland, dat hen onder de landskinderen opnam. Het burgerregt werd op drierlei wijs verleend. Sommigen verkregen, bij voorbeeld, het regt om een handwerk uit te oefenen, maar konden geen toegang tot een gild krijgen. Voorts onderscheidde men het kleine burgerregt, waardoor vrijheid verleend werd om handel te drijven—(hiermede werden buitenlandsche Joden begunstigd)—en het groote burgerregt, waardoor men ten volle burger werd, en zelfs na verloop van eenige jaren verkiesbaar was tot staatsbedieningen. Met dit laatste burgerregt werden de fransche vlugtelingen begiftigd. Reeds in 1625 werd een Franschman, die ter zake der godsdienst gebannen was, in *Holland* genaturaliseerd. In 1687, werd aan zekeren *PIERRE BREVET*, van *La Rochelle*, dezelfde gunst bewezen. In 1709, hetzelfde jaar dat de Koningin *ANNA* alle vlugtelingen in *Engeland* naturaliseerde, deden de staten van *Holland* en *West Vriesland* hetzelfde, en de beweegredenen bij die gelegenheid vermeld, verdienen wel dat wij ze uit het Groot-Plakaatboek ontleenen: “Nademaal” heet het daar “de bloei der staten berust op het getal der burgers, en dat de provinciën bij uitstek hunne welvaart hebben zien verhoogden, door de komst der Franschen, die om hunne gehechtheid aan een geloof dat wij met hen belijden, uit hun land verjaagd zijn; en aangemerkt dat zij handel en nijverheid hebben doen bloeijen, en daarbeneven, sedert geruimen tijd, door hun gedrag aanspraak hebben op eene gunstige behandeling, en het overzulks regt en billijk is dat zij in alle opzigten met andere burgers gelijk gesteld worden, zoo is het dat wij hen voor genaturaliseerde Hollanders verklaren.”

Gelderland en *Zeeland* volgden eerlang dit voorbeeld, en in 1715 vonden de staten generaal goed, terwijl zij zich op het decreet van 1709 beriepen, om die weldaad aan alle provinciën gemeen te maken, zoodat er voortaan tusschen de oude en nieuwe burgers geenerlei onderscheid bleef bestaan.

HOOFDSTUK II.

Staatkundige invloed der vluchtelingen in Holland.

Partijen in Holland—Staatkunde van d'Avaux—Uitwerking van de herroeping van het Edict van Nantes op de gemoederen—De invloed van d'Avaux neemt af, die van Oranje toe—Aandeel der vluchtelingen in het verbond van 1689—Brousson—Jurieu—Ondersteuning in geld en manschappen door de vluchtelingen aan Willem van Oranje verleend op zijnen togt tegen Engeland—Diensten der vluchtelingen bij het leger in Holland—Generaal Belcastel en andere beroemde Officieren—Ook bij de Zeedienst—De zoons van Duquesne—Staatkundige Geschriften—Basnage.

Nederland had den geduchten aanval der legermagt van *LODEWIJK*, bijgenaamd *DE GROOTE*, overleefd. *WILLEM III.*, een twee-en-twintig-jarige jongeling, had hem met goed gevolg het hoofd geboden. Zwak van ligchaam, maar sterk van geest, was hij met die koele vastberadenheid gewapend, waardoor zijn groote voorzaat, de Zwijger, zoo zeer uitmuntte; en indien deze gezwoeren vijand van *Spanje* was, dan was *WILLEM III.* zulks niet minder van *Frankrijk*. De eensgezindheid, die op dat tijdstip tusschen den staat en den stadhouder bestond, strekte ten sluitboom, sterk genoeg om aan de veroveringszucht des franschen konings paal en perk te stellen. *Frankrijk* wist dat in die eensgezindheid de kracht tot tegenstand gelegen was, en daarom werd het den Graaf *D'AVAUX*, die in 1679 als gezant naar den *Haag* kwam, opgedragen, om vooral tweedragt te zaaijen. Er was toen reeds verdeeldheid. Twee partijen stonden vijandig tegen elkander over: de staatsche, zijnde een overblijfsel van den aanhang der broeders *DE WITT*, vereenigd met allen die in 1672 van het kussen geraakt waren; en de partij van den stadhouder, met hart en ziel verbonden aan het huis van Oranje. De eerstgenoemde partij maakte slechts een klein getal uit, maar werd gerugsteund door de rijkste kooplieden van *Amsterdam*. Zij begeerde vooral met *LODEWIJK XIV.* vrede te houden. De prins van Oranje daarentegen zocht eene vereeniging te bewerken tusschen de hollandsche republiek en Engeland, van het juk der *STUARTS* otheven, op dat zij ten grondslag zou verstrekken van eene nienwe europesche coalitie tegen den grooten koning. Om tot dit stout

staatkundig ontwerp den weg te banen, trachtte hij de meest geachte leden der staten generaal op zijne hand te krijgen, door hun deze benadering voor te stellen als een waarborg van den vrede van *Nijmegen*. Terwijl de prins zich in dier voege onledig hield, beijverde d'AVAUX zich met zeldzame behendigheid, om in de staten generaal eene franschgezinde partij te scheppen. Hij bediende zich, ten voordeele van zijnen vorst, van de staatkundige rigting der patriotsche partij, en door geld en wijsdse beloften, gelukte het hem verscheidene invloedrijke vertegenwoordigers voor zich te gewinnen. Den raadspensionaris FAGEL bood hij twee millioenen guldens aan; maar FAGEL was onwrikbaar in zijne getrouwheid aan Oranje. De burgemeester van *Amsterdam*, VAN BEUNINGEN, had grooten invloed in de staten van *Holland*, en deze gaven doorgaans den toon aan voor de overige provincien. D'AVAUX verzuimde niets om hem aan zich te verbinden; daarbij handelde hij bedektelijk, om het hatelijke van zijne rol zoo veel mogelijk te vergoelijken. Eerlang ontwikkelde zich een hevige tegenstand tegen den prins in de staten generaal. Naarmate de staatkunde van den prins zich ontsluitte, won d'AVAUX veld bij de tegenpartij, en hij meende schier zijn doel bereikt te hebben, toen de rockeloosheid van LODEWIJK XIV. het listig weefsel van zijnen afgezaant van één reet. Beneveld in zijn doorgaans helder verstand, door het najagen van eene hersenschimmige eenheid van godsdienst binnen zijne landpalen, verloor hij uit het oog, dat het vooral zijn belang was, zijnen vertegenwoordiger in *Holland* met magt bij te staan. Hoe verbitterd deze was over het mislukken zijner onderhandse bedrijven, kan men uit zijne brieven genoeg opmerken. Zoo schreef hij onder anderen in 1685: “Het gebeurde in *Frankrijk* met de Protestanten gaat menig een te *Amsterdam* tegen de borst, maar heeft als nog de stedelijke overheid niet van gedrag doen veranderen. Ik moet Uwe Majesteit intusschen zeggen, dat de aangekomen predikanten en de berigten uit *Frankrijk* aangebragt, zulk eene verontwaardiging verwekt hebben, dat ik er het einde niet van darf voorspellen.”

Het stedelijk bestuur van *Leiden* was tegen den prins; maar de herroeping van het ediet van Nantes deed het omzwaaijen. De burgemeesters van *Amsterdam*, na langdurig beraad, volgden dat voorbeeld. “Zij lieten zich ontvallen,” zegt d'AVAUX, “dat de zaak der Hugenotten hen gedwongen had zich met den prins te verzoenen;”—en wederom, in een schrijven van 10 Junij 1688: “Ik mag Uwe Majesteit niet ontveinzen, dat de Prins van Oranje

nu kans heeft om van de staten die ondersteuning te erlangen, die hij vroeger niet zou verkregen hebben. Maar hij heeft zich zoo wel van het voorwendsel van godsdienst weten te bedienen, en de fransche vlugtelingen hebben de Calvinisten hier te lande zoo opgewonden, dat men niet verwachten kan, dat de staten hunne wezentlijke belangen behartigen zullen, gelijk zij vroeger gezind waren te doen."

Het is derhalve eene uitgemaakte waarheid, dat de herroeping van het edict van Nantes, en de dragomaden, die dien noodlottigen maatregel voorafgingen en volgden, de listig beraamde plannen van den franschen gezaat in den *Haag* verijdelden. De tweedragt, die hij gezaaid had, verdween bij het gevaar, dat de hervorming gelijktijdig in *Engeland*, *Frankrijk* en *Holland* bedreigde, en de heilzame verzoening van alle standen werd bewerkt door den prins, dien men van nu voortaan als voorvechter der protestantsche kerk, en als onverzoenlijken tegenstander van den vervolgzieken koning beschouwde. WILLEM, hieromtrent gerust gesteld, kon nu op een hooger doel zijne blikken gevestigd houden.

Het behoort niet tot ons beslek de middelen in het breede te vermelden, waardoor de prins, gedurende een tijdvak van tien jaren, met dat onwrikbaar zelfsvertrouwen, dat het ware genie kenmerkt, zijne beklimming van den troon van *Engeland* voorbereidde. Wij willen alleen stil staan bij het aandeel dat de vlugtelingen aan die gebeurtenis hadden.

WILLEM VAN ORANJE was wel is waar de stichter van dat verbond van *Augsburg*, dat de europesche coalitie van 1689 voorafging; maar de eerste aanlegger van dat verbond was een vlugteling met name BROUSSON, te *Lausanne* gevestigd, die door zijne medevlugtelingen naar de protestantsche mogendheden van noordelijk *Europa* werd afgevaardigd. Hij kwam achterevolgens in aanraking met FAGEL, met den Prins van Oranje en met den Keurvorst FREDERIK WILLEM. Te *Berlijn* gaf hij aan die twee vorsten opening van zijn plan, om een protestantsch bondgenootschap tegen LODEWIJK XIV. te bewerken; en zie daar de grondslag van het verbond van *Augsburg*. Toen geheel *Europa* het eens was om eenen dam op te werpen tegen eene magt, die haar als eene overstroming bedreigde, toen de paus zelf bondgenoot van *Holland* geworden was, toen *Denemarken* zich aan *Oostenrijk*, *Zweden* zich aan *Savoije*, *Saxen* zich aan *Beijeren*, en *Brandenburg* zich aan *Spanje* had aangesloten, aarzelde WILLEM VAN ORANJE niet langer om JAKOBUS II.

van zijnen troon te stooten, en *Engeland* van een gehaat bestuur te bevrijden.

Niet voor de maand April 1688 kwam de Graaf D'AVAUX te weten, dat de prins met de hoofden der fransche vlugtelingen in *Engeland* in briefwisseling was. Waarschijnlijk was JURIEU aldaar zijn voornaamste tusschenpersoon. Die ijverige leeraar, die tevens een man van doorzettende bedrijvigheid was, had reeds als jongeling eenige jaren in *Engeland* doorgebracht. Door zich in geschrifte al vrij sterk tegen KAREL II. en den Hertog van York uit te laten, had hij de aandacht van den prins getrokken. Weerkeerig verwachtte hij van dezen de bevrijding van *Groot-Brittanje*. Door hem opgewonden, hadden zijne mede-uitgewekenen te *Londen* de gemoe-deren voorbereid voor de ontwerpen van WILLEM VAN ORANJE. De verhalen van hetgeen zij doorgestaan hadden, gingen van mond tot mond, en vervulden de Engelschen met beduchtheid en onuitsprekelijke huivering voor de ontwerpen, die men aan JACOBUS II. toeschreef. Te vergeefs gaf deze vorst zijne afkeuring te kennen van de onverdraagzaamheid van LODEWIJK XIV.; en te vergeefs toonde hij zich bereidvaardig, om hulpbehoevenden vlugtelingen van staatswege ondersteuning te verstrekken. Niemand liet zich verblinden door eene voorgewende deelneming, zoo strijdig met zijne wezentlijke gezindheid, en met die strenge maatregelen, die hij in *Schotland* tegen de Presbyterianen in het werk gesteld had. Daarenboven had hij zelf het mom afgeworpen, door het even gematigde als aandoenlijke verhaal van de vervolging der Protestanten in *Frankrijk*, dat CLAUDE in den *Haag* had mitgegeven, in het openbaar door den scherprechter te doen verbranden.

Ook de vlugtelingen in *Holland* gevestigd betoonden niet minderen tegenzin tegen JACOBUS II. Zij verspreidden, het zij dan ter goeder of ter kwader trouw, twijfelingen over de wettige geboorte van den Prins van Wallis, en hielpen zoo doende den prins partij trekken van de behendige leugen, die een van de voorwendzels was van zijne onderneming. Ook aan gekdelijke ondersteuning lieten zij het niet ontbreken. “De staten van *Holland*,” schrijft D'AVAUX in 1688, “stemden op voorstel van den prins toe, dat er vier miljoen zou besteed worden aan de versterking van *Amsterdam*. De burgemeesters, die er op gesteld waren dat dit geld ten goede besteed wierd, en dat de prins er geen verkeerd gebruik van zou maken, stelden tot dat einde alle voorzorg in het werk. Zij bepaalden in een besluit hiertoe betrekkelijk, dat die som in vier jaren, telken jare

voor een vierde, zou verstrekt worden, en dat men jaar voor jaar, eer het geld uit de schatkist getrokken werd, besluiten zou waaraan het moest besteed worden, met naauwkeurige aanwijzing van de gedeelten der stad die versterking behoeften. De prins en de pensionaris FAGEL, wisten al die voorzorgen te ontduiken. Daar er overvloed van geld in *Holland* was, wist men te bewerken dat de ontvanger generaal zijn kantoor open hield tot dat hij vier millioen ontvangen had, en hij verklaarde naderhand aan de Staten Generaal dat het geld met zulk eene magt was ingekomen, dat hij geen tijd kreeg om het behoorlijk te tellen. De prins en FAGEL hielden hem de hand boven het hoofd. Men gelastte hem het geld, daar het er eenmaal was, te bewaren: en dat zijn de vier millioen waarmede de prins zijnen togt naar *Engeland* gedeeltelijk bekostigd heeft." In een volgend schrijven, zegt D'AVAUX, dat de vlugtelingen wel 500,000 kroonen van die som verstrekt hebben.

Wij hebben boven reeds gewaagd van de groote menigte fransch krijgsvolk dat onder den prins diende. Deze vreemdelingen maakten schier de kern des legers uit, dat op de reede van *Torbay* landde. Er waren drie regimenten fransch voetvolk, een eskadron ruitery, en zeven honderd zes en dertig officieren waren bij al die bataillons ingelijfd. Het laat zich begrijpen, dat zoo veel geoefende officieren niet weinig bijdroegen, om de zaak van Oranje in *Engeland*, *Schotland* en *Ierland* te doen zegepralen.

Het is der vermelding waardig, dat er onder de fransche officieren twee partijen bestonden, waarvan de eene, vurige voorstanders van het protestantisme, zich allerlei smaadreuen tegen den vervolgzieken LODEWIJK veroorloofden; terwijl de andere partij beweerde, dat een fransch officier, onder geenerlei omstandigheden of voorwendsels, met minachting van zijn vorst spreken mogt. Van hier dat dikwijls tweegevechten voorvielen. Over het geheel hielden de fransche officieren, hoewel voortvlugtig en volgens de krijgswetten als deserteurs te beschouwen, zich niet geheel ontslagen van den eed van getrouwheid aan LODEWIJK XIV., en velen hunner hadden bedongen, dat zij tegen hun vaderland niet dienen zouden. De prins zag de noodzakelijkheid in, om hierin eene verandering te weeg te brengen, en dien laatsten band, die hen aan Frankrijk hechtte, te verbreken, door hun een nieuwen eed op te leggen. Zij zwoeren dan getrouwheid aan de staten generaal der vereenigde provincien, en bereidvaardigheid om dienst te doen te land en ter zee, *waar en tegen wie het ook zijn mogt*.

Toen de staatsomwenteling in *Groot-Brittanje* en *Ierland* voltooid was, zettede WILLEM den oorlog tegen LODEWIJK XIV. voort, en de fransehe vlugtelingen dienden hem getrouw. Een regiment onder den MARKIES DE RUVIGNY vocht onder WILLEMS opperbevel te *Steinkerke* en *Neerwinde*. Eene afdeeling onder CHARLES DE SCHOMBERG werd den Hertog van *Savoije* tegen het leger van CATINAT te hulp gezonden. Ook in 1703, in de successie-oorlog in *Spanje*, deden de Franschen op nieuw dienst. Onder LAPORTE en CAVALIER streden twee regimenten, geheel uit fransehe vlugtelingen bestaande, in *Piedmont*; nog drie andere streden in *Holland* onder BELCASTEL, later vervangen door MONTEZE, LISLEMARETZ en VIÇOUSE. Zij droegen het hunne bij tot de zegepraal der bondgenooten in den moorddadigen slag van *Oudenaarde*, en in dien van *Malplaquet*, die LODEWIJK XIV. dwong den vrede te zoeken, en zich aan de vernederende voorwaarde van het voorloopig verdrag van den *Haag* te onderwerpen, dat de vereenigde mogendheden dwaas genoeg waren van de hand te wijzen. Terwijl EUGENIUS zich meester maakte van *Rijssel*, en de weg naar *Parijs* voor den vijand open stond, verstoutte zich eene bende hollandsch krijgsvolk, onder aanvoering van fransehe officieren, van *Kortrijk* naar de poorten van *Versailles* op te rukken, en op den brug van *Sèvres* des konings hofmaarschalk op te ligten.

In 1704 werd BELCASTEL bestemd om als generaal majoor de Camissards in de *Cévennes* te gaan bijstaan; maar van dit plan zag men naderhand af. In 1710 voerde hij het bevel over de hollandsche legermagt in *Spanje*. Hij onderscheidde zich in den slag van *Saragossa*, die FILIP V. op vijf duizend dooden, vier duizend gevangenen, en zestien stukken geschut te staan kwam. Gedeeltelijk op zijn aandringen besloot KAREL III. tegen *Madrid* op te trekken. De kleinzoon van LODEWIJK XIV. ontruimde die stad ten tweeden maal op den 9den September, maar op den 18den November daarop volgend, waren de bondgenooten verplicht op hunne beurt hetzelfde te doen. Weinige dagen daarna werd de beroemde veldslag van *Villaviciosa* door VENDÔME gewonnen, waarin BELCASTEL sneuvelde.

Onder de officieren, die, onder de banier van WILLEM III. gevochten hebbende, in hollandsche dienst bleven, onderscheidde zich GOULON, kweekeling van VAUBAN, generaal der artillerie; en, overste van het regiment te *Hoorn* geworden, handhaafde hij zijn' verkregen' roem. Voorts, de Baron D'IVOI, eerste ingenieur van den Prins van Oranje, en JACQUES D'ETANG, beroemd in den vestingbouw, COLLOT

D'ESCURY, verdienstelijk artillerie-officier, en meer anderen. De krijgskunst en vestingbouw, zoo wel bij de Nederlanders als bij hunne bondgenooten, hadden veel te danken aan de fransche vlugtelingen. Hunne ingenieurs overtroffen die van alle andere volken.

Ook van de fransche zeemagt gingen velen, zoo wel officiers als gemeenen, in hollandsche dienst over. In Januarij 1686, werden drie fransche schepen in hollandsche havens door al het scheepsvolk verlaten, op grond dat zij niet naar hun land wilden wederkeeren, omdat aldaar hunne godsdienst gebannen was. Dat het scheepsvolk uit de school van DUQUESNE niet te verachten was, hebben hollandsche schrijvers ruimschoots erkend. Meer dan acht honderd geoeffende mariniers hadden hunne toevlugt genomen naar de vereenigde provincien, en nog dagelijks nam hun getal toe, daar zij liever op de hollandsche vloot dienst namen dan onder de STUARTS. Tijdens de voorbereidselen van den Prins van Oranje, voor zijnen togt tegen JACOBUS II., werden er in *Zeeland* alleen honderd en vijftig fransche matrozen in dienst genomen, en als uitgezocht volk aan boord van het admiraalschip geplaatst. De meesten waren van *Saintouge* afkomstig, en maakten bekend, dat er nog wel vijf honderd van dat gedeelte der fransche kust te wachten waren. De volksverhuizing heeft aan de fransche zeemagt niet weinig afbreuk gedaan. Er waren onder de uitgewekenen ook bekwame zee-officieren, als COLIN DE PLESSY, CREQUI LA ROCHE, FRANÇOIS LEGUAT, ANTOINE VALLEAU, CHOBASES, GUILLOT, DESHERBIERS, en (niet te vergeten) de beide zoons van DUQUESNE, HENRI en ABRAHAM. De lezer zal zich herinneren, dat zij hun hoogbejaarden vader beloofd hadden nooit tegen hun land te zullen dienen. Men had hen bij verrassing op eenen togt tegen het eiland *Bourbon* uitgezonden, maar toen hun dit duidelijk werd, en zij vernamen dat er van *Frankrijk* schepen uitgelopen waren om hen te ontmoeten, scheidden zij zich af, en trokken zich terug naar *Waadland*, terwijl het fransche scheepsvolk, dat toegestroomd was om onder hen te dienen, op andere hollandsche eskaders verplaatst werd, om de zeemagt van LODEWIJK te bestrijden.

De vlugtelingen hebben ook door hunne staatkundige geschriften en diplomatische bekwaamheden dienst bewezen aan de republiek. Terwijl de beroemde ARNAUD tegen den Prins van Oranje schreef, met het oogmerk, misschien, om zich den weg te banen om naar *Frankrijk* terug te keeren, waaruit hij door den invloed der Jesuiten

verwijderd was, werden de regten van den prins met nadruk gehandhaafd door eenige vlugtelingen, die tevens de kuiperijen van die magtige orde ontsluitenden, die op **LODEWIJK XIV.** en **JACOBUS II.** een zoo noodlottigen invloed uitoefende. Toen **BAYLE** geheel *Frankrijk* beschuldigde van in de vervolging der Protestanten gedeeld te hebben, toen hij het krijgsvolk, dat in het hart van *Frankrijk* over hunne landgenooten de overwinning behaald had, met die geestdrift, aan het zuiden eigen, toevoegde: “Men zegt dat gij zoo veel smaak hebt in het plunderen van ketters, dat gij reeds elkander vraagt: ‘zullen wij den koning niet aanmoedigen om zijne zegevierende legers uit te zenden om alle protestantsche staten te bekeeren? zullen wij den koning van *Engeland* niet gaan helpen om hetzelfde te doen, dat wij hier gedaan hebben?’—diende hij toen niet de zaak van *Holland* en van den Prins van Oranje?—ontvlamde hij niet op nieuw de gemoederen tegen **LODEWIJK**, en sterkte hij de handen niet dergenen, die zich tot den strijd tegen hem toerusteden?” Het beroemde geschrift van **CLAUDE**, volgens het zeggen van **D’AUAUX**, op last van Prins **WILLEM** opgesteld, was dat niet een geduchte slag aan den koning van *Engeland* toegebracht, die er zich op eene zoo kinderachtige wijze aan wreekte? De “zuechten van *Frankrijk* in slavenkluisters geklonken,” aan **JURIEU** toegeschreven, hebben die geen zedelijke kracht bijgezet aan de wijsgeerige partij in *Frankrijk*, die afkeerig was van vervolging—eene partij, die, wel is waar, niet talrijk was, maar waaronder men mannen telde van ongemeene schrandrheid, als daar zijn: de Hertog van *Beauvilliers*, **SAINT-SIMON**, de Hertog van *Chevreuse*, **FENELON**, **VAUBAN**, **CATINAT**. De terugwerking, die bij den dood van **LODEWIJK XIV.** in het staatkundige, zoowel als in het godsdienstige plaats greep, en het nieuwe stelsel door den regent opgevolgd, waren die niet ten deele voorbereid door dat geschrift vol gloed en geestdrift, dat, in weerwil van eene waakzame en ergdenkende politie, geheel *Frankrijk* door ging, en dat in de eerste jaren der fransche omwenteling, als het werk van eenen beminnaar van zijn vaderland herdrukt werd?

De schoonbroeder van **JURIEU**, **JACQUES BASNAGE**, muntte vooral als diplomaat onder de vlugtelingen uit, en verwierf zich eene europesche beroemdheid, niet alleen door zijne schriften en welsprekendheid, maar ook door onderhandelingen, die niet minder door bekwaamheid dan door een gewenscht gevolg gekenmerkt waren. Aanvankelijk tot predikant te *Rotterdam* benoemd, werd hij door

den pensionaris HEINSIUS naar den *Haag* geroepen; want deze, op zijne staatkundige bekwaamheid prijs stellende, wensehte hem aan zijn persoon te verbinden.

VOLTAIRE zegt van BASNAGE, dat hij meer geschikt was voor staatsminister dan voor leeraar eener gemeente. HEINSIUS en VAN HAREN, die na den dood van WILLEM VAN ORANJE, den toon gaven aan de beraadslagingen der republiek, droegen hem onderscheiden belangrijke zendingen op, en de uitslag beantwoordde steeds aan hunne verwachtingen. Eenmaal slechts, in 1709, bij de onderhandelingen van *Geertruidenberg*, mislukten zijne pogingen om den vrede te bewerken, dien de bondgenooten, door hunne overwinningen bedwelmde, niet van harte begeerden; en met diep leedwezen zag hij het smeekeschrift aan de gevolmagtigden van LODEWIJK gerigt, om de Protestanten, die in *Frankrijk* gebleven waren, vrijheid van godsdienst te verleen, van de hand gewezen. Bij de utrechtsche conferentie werd hem eene geheime onderhandeling met den Maarschalk UXELLES opgedragen, en hij kweet zich daarvan op eene luisterrijke wijze. De lof van den Maarschalk, die van den Markies DE TORCY en het hooge gevoelen dat de Kardinaal van *Bouillon* van hem koesterde, die hem tijdens zijn verblijf in den *Haag* inzage verleende van al wat hij met de staten te verhandelen had, vestigden op hem de aandacht van den Regent, die hem weldra een uitstekend bewijs gaf van zijn' goeden dunk en hoogachting. Toen hij, 1716, den Abt DUBOIS, sedert kardinaal en eerste minister, als gezant naar den *Haag* zond, om wegens een verbond van wederzijdsche verdediging tusschen *Frankrijk*, *Engeland* en *Holland* te onderhandelen, schreef hij hem voor, om zich naar BASNAGE te wenden, en zich in alle zaken door hem te laten voorlichten en besturen.

De liefde tot zijn land was in het hart van dezen uitstekenden banneling niet verkoeld. Hij beijverde zich om den franschen gezant in zijne onderhandeling bij te staan, en het verbond werd in 1717 gesloten. De schranderheid en onbaatzuchtigheid, die hij in dezen betoond had, deden den Regent besluiten om, onaangezoekt, zijne eigendommen van een twee-en-dertig jarig *sequestre* te bevrijden. Toen DUBOIS hem uit naam van zijnen meester kwam vragen, welke belooning hij verlangde voor de dienst die hij gedaan had, antwoordde hij: "Niets voor mij zelve; maar ik zou het als eene
 * groote gunst beschouwen, indien men mijnen broeder, SAMUËL BASNAGE, van *Flottemanville*, predikant te *Zutphen*, zijne goederen

in *Normandije* wilde terug geven." Toen de Regent later vreesde, dat de onderhandsche bedrijven van ALBERONI, die zoo gaarne de rol van RICHELIEU spelen, en aan *Spanje* hare vorige magt hergeven wilde, de Protestanten der *Cévennes* op nieuw opruijen, en den verschrikkelijken oorlog der Camisards andermaal ontsteken zou, zond hij eenen edelman naar den *Haag*, om de medewerking van BASNAGE ten behoud van den vrede in *Frankrijk* te verwerven. Deze bragt daarop het fransche gouvernement in briefwisseling met ANTOINE COURT, leeraar van de woestijn, een man van verbazenden invloed, die, én door zijne briefwisseling, én door zijne persoonlijke tegenwoordigheid, daar hij, met gevaar van zijn leven, de zuidelijke provinciën herhaaldelijk bezocht, zijne geloofsgenooten naar goeddunken tot onderwerping of opstand bewegen kon. BASNAGE, doordrongen van de leer der lijdelijke gehoorzaamheid, door CALVIJN voorgestaan, had den opstand der bergbewoners der *Cévennes* ten strengste afgekeurd, terwijl JURIEU, naar de beginselen van het natuurlijk regt, er zijne goedkeuring aan hechtte. Een nieuwe burgerkrijg, door de agenten van den minister van FILIPS V. aangestookt, zou het lot van de bevolking der *Cévennes* maar verzwaaard hebben. BASNAGE zag dit in, en zich bedienende van de medewerking van ANTOINE COURT, zond hij, op aanvraag van Graaf DE MORVILLE, fransch gezant in *Holland*, en op uitdrukkelijk verzoek van den Regent, aan zijne geloofsgenooten in *Frankrijk* een herderlijken brief, die op last van den Hertog van *Orléans* te *Parijs* gedrukt, en in alle provinciën, maar voornamelijk in het zuiden, verspreid werd. Deze brief, met veel gematigdheid en oordeel gesteld, was bijzonder bevorderlijk tot het werk der bevrediging door ANTOINE COURT ondernomen. De bevolking van *Languedoc* en der *Cévennes* zag van een ongelijken strijd af, daar slechts voor den vreemdeling eenig voordeel bij te behalen was, en het fransche gouvernement breidelde weerkerig de meedoogenlooze verbittering der opvolgers van MONTREVEL en BAVILLE.

HOOFDSTUK III.

Godsdienstige en Letterkundige invloed der Vlughtelingen in Holland.

Opwakkering der oude Waalsche Volkplantingen—Invloed der Fransche Leer-
aars—Jacques Saurin—Jurieu—Du Bosc—Superville—Voortplanting der
Fransche Taal in Holland—Voortgang van het Onderwijs in den middel-
baren stand—Kunsten en Wetenschappen bevorderd—Invloed der vlugte-
lingen op het Burgerlijk Regt—Ook op het Strafrecht—De strengere
Wetenschappen bevorderd—Pierre Lyonnet—Geletterde vlughtelingen—
Bayle—Historische Kennis—Jacques Basnage—Benoît—Janicou—Tijd-
schriften en Dagbladen—De Leidsche Courant enz.

Sedert de herroeping van het Edict van Nantes, bezat protes-
tantsch *Frankrijk*, van zijne hooge scholen beroofd, geen geletterde
mannen van naam, en was daarbij verstoken van het middel om ze
te vormen. In het begin der achttiende eeuw waren er geheele
provinciën zonder kerken en zonder leeraars. Andere bezaten slechts
ongeleterde bedienaars des Woords, die op eene ongeregelde wijs
door vergaderingen in de woestijn waren aangesteld, wier aanbeveling
niet bestond in de gaaf der welsprekendheid, maar in een onverzette-
lijken ijver, die hen den marteldood deed trotseren. Maar er waren
zoo veel te meer geleerden onder de predikanten, die in *Holland*
eene veilige wijkplaats, vrijheid en onderscheiding gevonden hadden.
Ook in de vreemdelingschap waren zij niet slechts onvermoed in de
handhaving van het geloof, maar er ging ook licht van hen uit naar
hun ongelukkig vaderland, dat zij zoo noode verlaten hadden.
Sedert de dragonnaden tot aan *LODEWIJK XVI.*, was *Holland* het
brandpunt van het fransche protestantisme. Van daar verspreidden
zich de stralen naar *Frankrijk*, *Engeland* en *Duitschland*; maar de
uitwerking was vooral in de Vereenigde Provinciën zichtbaar. De
waalsche kerk werd er door hervormd; de kennis der fransche taal
meer dan ooit voortgeplant; en dit had op letterkunde en wetenschap
eenen heilzamen invloed, waarvan men nog de vruchten plukt.

De waalsche gemcenten, in de tweede helft der zestiende eeuw
gesticht, die reeds uitbasterden en zich in de bevolking van *Neder-
land* begonnen op te lossen, werden als het ware verjongd, en
kregen een nieuw leven door de komst der vlughtelingen. Vóór de

herroeping hadden de waalsche gemeenten gebrek aan leeraars. *LODEWIJK XIV.* voorzag rijkelijk in dat gebrek. *Amsterdam* alleen versterkte zich met zestien nieuwe leeraars, en meer dan tweehonderd verspreidden zich over de verschillende steden der Vereenigde Provinciën. Dit was de bloem der protestantsche geestelijkheid van *Frankrijk*; want (we mogen het niet verzwijgen) sommige leeraars waren voor verleiding bezweken, hadden zich in den strik laten vangen, waren, in één woord, tot de roomsche kerk overgegaan, om in hun vaderland te mogen blijven. Zij, die de ballingschap als hun deel kozen, waren mannen vol moed en zelfstandigheid, die weerstand geboden hadden aan beloften en dreigingen, en wier voorbeeld voortaan het zegel drukte op hunne woorden. Voor het meerderdeel uit aanzienlijke, niet zelden adellijke geslachten gesproten, waren zij gewoon met allerlei standen om te gaan. Met de hoogere standen voelden zij zich gelijk, en tot de lagere wisten zij af te dalen. Daarbij behartigden zij hunne herderlijke pligten, met eene waardigheid en naauwgezetheid, die aan de oude waalsche gemeenten eenigzins vreemd waren. Gedurende de geheele achttiende eeuw werd er door de afstammelingen der fransche vlugtelingen nooit dan met achting en eerbied aan die eerste leeraars herdacht.

De eerste lof, die hun toekomt, is de verbeterde leerwijs van den kansel. De afstand was verbazend groot tusschen hunne leerredenen en die der Walen of Nederlanders. In *Frankrijk*, waar twee kerken elkanders gezag in het geestelijke betwisteden, was de kanselwelsprekendheid ten top gevoerd; en verscheidene uitgeweken leeraars deden, als redenaars, naauwelijks voor *BOSSUET* onder, en overtroffen buiten twijfel *MASSILLON*, *BOURDALOUE* en *FLECHIER*. De waalsche gemeenten hadden geen kanselredenaars, die met hen op eene lijn konden geplaatst worden. Geen wonder dan ook, dat niet alleen vlugtelingen, maar ook Walen en Hollanders, die aan hoogere beschaving behoefte gevoelden, naar de fransche kerk stroomden. Vele Hollanders werden, bij verkiezing, leden der fransche gemeenten.

De meerdere voortreffelijkheid der fransche kanselwelsprekendheid hield zich vrij lang staande. De evangelie-bediening was bij velen erfelijk geworden, en men had schier, gelijk bij de Israëlieten van ouds, priesterlijke geslachten. De *CHAUFEPIÉ's* waren afkomstig van *Poitou*, de *MOUNIER's* van *Perigord*, de *DELPRATS* van *Montauban*, de *SAURIN's* van *Nîmes*. Dat die voortreffelijkheid door langdurige verwijdering uit het vaderland allengs vervallen moest,

valt ligt te begrijpen; maar lang eer het daartoe kwam, had niet alleen de waalsche kansel de vruchten daarvan geplukt, maar had ook de hollandsche preektrant veel van de fransche overgenomen, en heeft zich van dien tijd af op een hoog standpunt weten te handhaven.

De uitmuntendste redenaar onder de vlugtelingen, JACQUES SAURIN, behoort tot het tweede tijdvak der volksverluizing. In 1677 te *Nîmes* geboren, volgde hij als kuaap zijnen vader, die, om zijn geloof, naar *Genève* was uitgeweken. Dáár, aan letteroefeningen overgegeven, gevoelde hij aandrang om naar krijgsroem te dingen. Naauwelijks vijftien jaren oud, nam hij dienst in een regiment door den Markies DE RUVIGNI opgerigt, ten gevalle van den Hertog van *Savoije*, die juist deel nam aan de europesche coalitie tegen LODEWIK XIV. Toen die prins afvallig werd, keerde hij naar *Genève* terug en voltooide aldaar zijne letteroefeningen. Van toen af trokken zijne oefeningen in welsprekendheid de aandacht van velen; en bij zekere gelegenheid was de toevloed der hoorders zoo groot, dat men de hoofdkerk openen moest, om hun genoegzame ruimte te verschaffen. Eerlang werd hij als fransch predikant naar *Londen* beroepen, alwaar het voorbeeld van den beroemden TILLOTSON, dien hij tot model koos, zijne redenaarsbekwaamheid ten top voerde. In 1705 naar den *Haag* beroepen, had hij ook daar een grooten toeloop. Door uitgebreide kennis, verhevenheid van gedachten, hooge vlugt van verbeelding, kracht van bewijsredenen, duidelijke uiteenzetting van zijn onderwerp, zuiverheid van stijl, en eene gepaste keus van nadrukkelijke bewoordingen, maakte hij diepen indruk op de talrijke sehaar van vlugtelingen, die naauwelijks binnen de wanden van het tempelgebouw konden bevat worden. De bloem der bevolking van den *Haag*, de HEINSIUSSEN en VAN HARENS, staatsmannen, die toen de lotgevallen van *Europa* in hunne handen hielden, verdrongen elkander om hem te hooren, en bij de toejuiching der franschen ook de hunne te voegen. De kalmte van zijn edel gelaat, de helderheid zijner klankvolle stem, en die gloed aan *Genève* niet minder eigen dan aan het zuiden van *Frankrijk*—alles, in één woord, werkte mede, om zijne talrijke toehoorders tot verrukking te stemmen. Als eene proeve van 's mans welsprekendheid, moge de volgende vertaling dienen van het slot eener nieuwjaarspreek, gehouden 1710:—

“Na aldus onze vermaningen gehoord te hebben, ontvangt nu onze wenschen. Eerst wend ik mij naar de muren van dat paleis,

alwaar die wetten van billijkheid en recht worden uitgedacht, die den roem en het geluk dezer provinciën nitmaken. Voedsterheeren der kerk, onze Bestuurders en Oppergezagvoerders! God bevestigte u in die magt, waarvan gij een zoo roemrijk gebruik maakt! Het behage de Voorzienigheid de teugels van het bewind in uwe handen te laten, die gij dit gemeenebest met zoo veel wijsheid en zachtzinnigheid bestuurt!

“Ook tot u wend ik mij, doorluchtige mannen, die in deze provinciën de gekroonde hoofden van onderscheiden rijken der christen wereld vertegenwoordigt, en ons als zoodanig eenigermate prinsen, keurvorsten en koningen, in deze vergadering doet aanschouwen! Het behage de Godheid hare schatkamers te ontsluiten ten behoeve dier onschendbare mannen, die als goden op aarde zijn, en die gij onder ons vertegenwoordigt, en opdat zij de kroon, die hunne schedels drukt, met waardigheid dragen mogen, schenke God hun op den duur zulke zaakgelastigden, die, gelijk gij, in staat zijn om het oppergezag te doen beminnen, ja, maar tevens te ontzien!

“Ook u begroeten wij met wenschen, heilige Priesterschaar des Heeren, afgezanten van den koning der koningen, dienaars des nieuwen verbonds, op wier voorhoofden gegraveerd staat “DE HEILIGHEID DES HEEREN,” en op uwe borst “DE NAMEN DER ZONEN ISRAELS!”* En gij, vooral, mijne medearbeiders, medeherders over ééne kudde, God vervulle en beziele u met den ijver van zijn huis!

“Ontvangt ook gij onze wenschen, vaders en moeders van huisgezinnen! Gelukkig zijt gij, dat gij u zelve in uw kroost ziet herleven, maar oneindig gelukkiger, dat gij ze inlijft in de vergadering der eerstgeborenen, die gij gebragt hebt in het jammerdal des levens. God geve dat gij uwe huizen stelt tot heiligdommen, Hem ter eere, en dat gij uwe kinderen als offeranden Hem toevoert, die de Vader is der geesten en de God van alle vleesch!

“Heil zij ook u toegeweent, die hier in krijgsmansdos verschenen zijt—die na zoo vele gevechten tot een nieuwen kampstrijd geroepen wordt—die na zoo veel ontkomen gevaren, eene niet minder gevaarvolle loopbaan voor u geopend ziet! De Heer der heerscharen strijde steeds voor u, dan zal de zege u alom vergezellen; en terwijl gij uwe vijanden in het stof doet bukken, moge in uw gedrag de

* Exodus xxviii. 29 en 36.

spreek des wijzen konings bewaarheid worden: “Die heerscht over zijnen geest is beter, dan die eene stad inneemt!”

“Ontvangt onze wenschen, jongelingen en jonge dochters! Moogt gij bewaard blijven voor de besmetting der wereld, die gij binnen getreden zijt, of eerlang binnentreden zult! Moogt gij den kostbaren tijd, die uw deel is, besteden aan het behoud uwer zielen, en aan uwen Schepper gedenken in de dagen uwer jongelingschap!

“Ontvangt onze wenschen, gij ouden van dagen, die reeds één been in het graf, of, laat ik liever zeggen, die reeds uw hart in den hemel hebt, daar waar uw schat is! Moogt gij den inwendigen mensch versterkt zien naar mate de uitwendige vervalt! Moogt gij in toenemende krachten der ziel vergoeding vinden voor de zwakheid des ligchaams, en moogt gij de poorten der eeuwige tabernakelen voor u zien openen, wanneer de leemen hut uwer inwoning u begeben zal!

“Ontvangt onze wenschen, verwoeste landstreken, die reeds jaren herwaarts het bloedig tooneel zijt des vernielenden oorlogs! Moge het zwaard des Heeren, dronken van zoo veel bloeds, eindelijk in de schede terugkeeren! Moge de doodsengel, die uwe velden ontvolkte, zijn bloedig werk eindelijk staken, en de daauw des hemels den bloedregen vervangen die u reeds jaren lang besproeid heeft!

“Zijn mijne wenschen uitgeput? Ach, hoe zouden wij op dezen feestdag onze droefheden kunnen vergeten! Gelukkige bewoners dezer provinciën, zoo dikwijls met het verhaal onzer rampen lastig gevallen! *wij* verblijden ons over uwen voorspoed, zoudt *gij* ons uw medelijden willen onthouden? En gij, die als vuurbranden uit den brand gered zijt, droevige, maar achtenswaardige overblijfsels onzer ongelukkige kerken—geliefde broeders, die de rampspoeden des tijds aan deze kusten geslingerd hebben! zullen wij der ongelukkigen niet gedenken die wij achter lieten? O weeklagten der gevangenen, snikkende priesterschaar, weenende maagdenstoet, ontheiligde feestdagen, straten Zions met rouwfloers omhangen! o afvalligen! o martelaars! bloedige voorwerpen, klagten en geweent! dringt door tot ons, en vervult mijne toehoorders met weedom. ‘Indien ik u vergete, o Jeruzalem! zoo vergete mijne regterhand zich zelve. Mijne tong kieve aan mijn gehemelte zoo ik u niet gedanke, zoo ik Jeruzalem niet verheffe boven het hoogste mijner blijdschap. Vrede zij in uwe vestigingen, welvaren in uwe paleizen! Om mijner broederen en mijner vrienden wille, zal ik naspreken: vrede zij in u!’ Mogt God zich ontfermen, indien niet om onze vurige wen-

schen, dan toch om de diepte onzer ellende—indien niet om onze geleden verliezen in het tijdelijke, dan toch om zijne gesloopte heiligdommen—indien niet om de ligchamen, die wij als ballingen in de geheele wereld rond voeren, dan toch om die zielen die men uit onze handen gerukt heeft!”

Deze terugblik op de vervolging der Protestanten in *Frankrijk*, maakt den spreker indachtig aan den vervolgzieken koning. Hij zwijgt eenige oogenblikken. Door dat zwijgen wordt de oplettendheid der toehoorders gescherpt. Er heerscht plegtige stilte in de vergadering. Men verwacht eenen uitroep van verontwaardiging; maar het godsdienstig gevoel weert den vloek, die reeds op de lippen zweefde, en woorden vol van vergevensgezindheid voegen zich te zamen tot een verheven gebed.

“En gij, geduchte vorst, dien ik nog onlangs als mijnen koning eerde, dien ik ook nu nog ontzie als den geessel des Heeren! ook gij zult deel hebben aan mijne wenschen. Deze provinciën, die gij bedreigt, maar die door Gods arm geschraagd worden—deze landstrecken die gij met vlugtelingen bevolkt, maar vlugtelingen bezielde met den geest der liefde—deze wanden welke de dnizenden omvatten, die gij tot martelaars gemaakt hebt, maar martelaars zegevierend in het geloof—ze zullen nog weergalmen van zegeningen over u afgesmeekt. God geve, dat de noodlottige blinddoek, die de waarheid voor u verbergt, van uwe oogen valle! Hij gedenke niet aan de stroomen bloeds, die gij gestort hebt! Al de jammeren, die gij op ons gebragt hebt, wissehe Hij voor altijd uit zijn gedenkboek; en terwijl Hij vergoeding geeft aan de lijdens, schenke Hij vergiffenis dengenen, die hun al dat kwaad heeft aangedaan! Ja, de Almagtige, die toegelaten heeft, dat gij voor ons en voor zijne kerk de dienaar zijner oordeelen zijn zoudt, make u eenmaal den uitdeeler zijner zegeningen en den dienaar zijner barmhartigheden!

“Ik keer tot u terug, mijne broeders! In de wenschen, die mij nog overig blijven, vat ik u allen te zamen. God doe zijnen Geest nederdalen op deze vergadering. Hij geve, dat dit jaar ons allen zij een jaar van genade—een jaar van voorbereiding voor de eeuwigheid! Maar het is niet genoeg zulke weldaden te wenschen: men moet er zich van verzekeren; men moet ze putten uit de bron, die ze opleveren kan. Het zij u niet genoeg, dat een medesterveling u heil toegewenscht heeft;—gij moet de vervulling dier wenschen afsmeeken van den volzaligen God. Wij moeten toetreden tot zijnen troon, met den sterken God worstelen; met gebed en tranen moeten wij

Hem dwingen, en Hem niet laten gaan alvorens Hij ons gezegend heeft. Komt dan, overheden en onderdanen, krijgsvolk en burgers, herders met uwe kudden! komt, buigen wij de knieën voor den Koning van het heelal! en—weg van ons ligvaardige gedachten, knagende zorgen, wereldsche beslommingen! verwijdert u van ons, en ontheligt onze offerande niet.”

Deze ééne proeve, uit vele door onzen schrijver aangehaald, getuigt van de voortreffelijkheid van SAURIN als kanscredenaar. Men oordeele of een man van zulke begaafdheden, of die indrukmakende stem, die vijf-en-twintig jaren in de fransche kerk in den *Haag* geklonken heeft, geschikt was om eene blijvende uitwerking op de gemoederen te hebben. Niets is in staat om daarvan een denkbeeld te geven, dan de diepe eerbied en aan vergodding grenzende hulde, waarmede men, lang na zijnen dood, den grooten redenaar bleef vereeren, terwijl deze gevoelens bij voortdoring voedsel vonden in het lezen en herlezen van 's mans geschriften.

Nevens SAURIN, maar op een lageren trap, stonden andere redenaars onder de vlugtelingen, die voor de waalsche en nederlandsche predikanten tot modellen van welsprekendheid verstrekten. CLAUDE, na in onderscheidene steden van *Frankrijk*, waaronder *Nîmes* en *Montauban* genoemd worden, het leeraarsambt bekleed te hebben, kwam in 1666, zeven-en-veertig jaren oud zijnde, naar *Parijs*, en bleef daar predikant van *Charenton* tot 1685. Bij de herroeping van het Edict van Nantes begaf hij zich naar *Holland*, en genoot veel onderscheiding van den Prins van Oranje. Hij leefde nog twee jaren en stierf in den *Haag* 1687. Hij was het orakel der vlugtelingen, en gold voor den bekwaamsten godgeleerde, en als zoodanig, voor den geschiktsten persoon, om als tegenschrijver tegen ARNAUD en BOSSUET op te treden. Zijn voordragt en stijl hadden niets aanvalligs, maar zijn redencertrant was overtuigend. Zijn kansel was voor aanstaande predikanten een leerstoel der godgeleerdheid. Er is een bundel van zijne leerredenen gedrukt. De merkwaardigste is die, welke hij op 21 November 1685 in den *Haag* uitsprak, omtrent eene maand na dat hij *Frankrijk* verlaten had. Wij ontleenen daaruit een aandoenlijk uittreksel, waarin hij aan de bevolking der Vereenigde Provinciën zijnen dank betuigt voor de weldaden aan zijne landgenooten bewezen:—

“God zelf zij uw beloener, en vergelde duizendvoud al het goed, dat Hij u in het hart gegeven heeft om aan ons te doen. Gedooft niet te min, dat wij, om nog meer uwe toegenegenheid te winnen, 1

de woorden toevoegen, welcer door RUTH aan NAOMI gerigt. Wij komen hier om met u te zamen als één ligchaam uit te maken; en gelijk uw God onze God is, zoo zal ook uw volk voortaan ons volk zijn; uwe wetten, onze wetten; uwe belangen, de onze. Waar gij leeft, daar willen wij leven; en waar gij sterft, daar willen ook wij sterven; en in uwe graven zullen ook wij begraven worden. Bemint ons dan als broeders en landgenooten; en oefent inschikkelijkheid met onze zwakheden. Wij zijn in eene luchtstreek geboren, die niet aan allen die bezadigde en gematigde gemoedsgesteldheid verleent, die uwen landaard kenmerkt. Oefent dan verdraagzaamheid met ons; want gelijk het betamelijk is, dat wij uwe bedachtzaamheid tot voorbeeld nemen, zoo verwachten wij ook van uwe billijkheid, dat gij ons niet al onze zwakheden zult toerekenen.

“Op u, mijne broeders, die de overblijfselen uitmaakt van eene algemeene schipbreuk! op u moet ik nog deze woorden toepassen: *Ten dage des tegenspoeds ziet toe.* Ik heb niet noodig u de lange reeks onzer tegenspoeden op te sommen: ze zijn u bekend. En hoe toch zouden ze u niet bekend zijn, daar geheel *Europa* er van gewaagt? Maar wat tweede oorzaken betreft, waartoe zouden wij die vuile bronnen nasporen, die vergiftigd zijn door de boosaardigheid dezer eeuw? Bedekken wij liever dat alles met eenen sluier, opdat er uit ons hart geen gewaarwordingen opwellen die ons niet betamen. Het oordeel verblijve aan God, of liever bidden wij Hem dat Hij hen bekeere, en hun al die razernij niet toerekene.”

Buiten godgeleerde twisteschriften, hebben wij nog van CLAUDE een beroemd vertoog van 1686, getiteld: *Klagten der fransche Protestanten.*

PIERRE JURIEU bezocht eerst de akademie van *Saumur*, en daarna de hooge scholen van *Holland* en *Engeland*. Hij was een' tijd lang professor der hebreeuwsche taal en godgeleerdheid te *Sédan*. Toen die hooge school afgeschaff werd, begaf hij zich naar *Rotterdam*, alwaar hij leeraar der fransche kerk werd, met behoud van den professoralen titel. Hij was een der geschiktste tegenschrijvers van BOSSUET. Strijdig met het beginsel van lijdelijke gehoorzaamheid, voorgestaan door CALVIJN, en door BASNAGE gehandhaafd, beweerde JURIEU uitdrukkelijk het regt van weerstand te bieden aan dwingelandij, en verkondigde het oppergezag des volks. Zulke ston- te nitlatingen gaven aanstoot aan zijne medevlugtelingen. Daarbij deed hij aanvallen op de roomsche godsdienst, die in hevigheid de maat te buiten gingen, die een christenleeraar zich behoort voor te

schrijven. Van zijne geschriften is er slechts één, dat met verouderd is, naamlijk zijne *Oordeelkundige Geschiedenis der Leerstukken*.

PIERRE DU BOSQ, zoon van eenen advokaat te *Rouen*, verkreeg als predikant te *Cœn* eenen roem van welsprekendheid, die aanleiding gaf, dat men hem uitnoodigde naar *Parijs* te komen. Hij wees dit van de hand. Toen er sprake ging van de aanstaande afschaffing der gemengde geregtshoven door LODEWIJK XIV., werd du Bosc door de kerk afgevaardigd, om het beklag der Protestanten bij den koning in te dienen. Nadat hem gehoor verleend was, zeide de koning, naar de vertrekken der koningin gaande, waar het hof hem opwachtte: "Zoo even heb ik een gesprek gehad met den besten spreker in mijn koninkrijk." Zeventien jaren later kwam hij zich in *Rotterdam* vestigen. Hij werd gehouden voor een volmaakt redenaar. Hij was bijzonder gehecht aan de leerstukken van AUGUSTINUS. Van daar dat men hem den prediker der genade plagt te noemen. Zijne loopbaan was schitterend maar kort. Hij overleed in het vierde jaar van zijn verblijf te *Rotterdam*.

DANIEL DE SUPERVILLE, ambtgenoot van du Bosc in dezelfde stad, geboortig van *Saumur*, in 1657, had aldaar zijne letteroefeningen begouwen, en studeerde vervolgens te *Genève* onder de bekwaamste professoren. Voor zijn vertrek uit *Frankrijk*, in 1685, deed men aan het hof allerlei vergeefsche pogingen om hem tot afval te verleiden. Te *Rotterdam* deed hij zich spoedig opmerken door een duidelijk voorstel en een gekuischten stijl. Hij plagt te zeggen, dat een kanselredenaar de godsdienst in het hart moet hebben, zoo wel als in het hoofd, en hij bragt dit voorschrift zelf in beoefening. Zijne verfijnde zeden en adellijke, bijna hoofsche, manieren, maakten van hem als 't ware een' protestantschen FENELON. In 1691 werd hij naar den *Haag* genoodigd om voor den koning van *Engeland* te prediken. Op den 10den September, 1704, voerde hij het woord op eenen dankdag voor de overwinning van *Hochstett*, door de bondgenooten onder MARLBOROUGH en EUGENIUS behaald. Maar hij muntte meer uit in zijn gewonen kanselarbeid dan in gelegenheden redevoeringen. Een paar korte gezegden mogen tot proeven strekken van het eigenaardige in zijnen stijl.

"Het geloof aan eenen God heeft niets drukkends voor den deugdzame; en bij elk, die als godloochenaar optreedt, heeft het hart ruim zoo veel deel aan zijn ongelooft als het verstand.

"De vrees des Heeren is een beter gids dan de wijsbegeerte of de

staatkunde : houd u zonder bedenken aan de godsvrucht ; dat is het beste overleg en de voornaamste levenswijsheid.”

Eer wij van dit onderwerp, namelijk, de beschouwing der voornaamste leeraars onder de vlugtelingen, afstappen, noemen wij nog DAVID MARTIN en PHILIPONNEAU DE HAUTECOURT. De eerste was predikant te *Utrecht*, en gaf eene vertaling van den bijbel uit, die in de fransche kerken van *Holland*, *Zwitserland* en *Engeland* algemeen werd aangenomen. Als een klassiek werk beschouwd, bleef zij in die drie landen in gebruik, en de fransche bijbels, die door het londensch bijbelgenootschap door de geheele wereld verspreid worden, zijn slechts herdrukken van de vertaling van MARTIN. De tweede, weker hoogleeraar te *Saumur*, bekleedde lange jaren eenen leerstoel in *Vriesland*, en vormde vele leerlingen, die den leertrant der fransche vlugtelingen in de vereenigde provinciën hielpen voortplanten.

Zoo is het dan bewezen, dat de prediking van het evangelie als een nieuw leven ontving van de leeraars, die door LODEWIJK XIV. uit *Frankrijk* gebannen waren. Dat zij veel bijgebracht hebben tot eene volledige kennis der fransche taal in de *Nederlanden*, laat zich gemakkelijk begrijpen. Maar men zou dwalen indien men beweerde, dat de beoefening dier taal met de komst der vlugtelingen in *Holland* begonnen is. Reeds lang te voren was de fransche letterkunde een geliefkoosd voorwerp van beoefening bij de beschaafde standen in al de provinciën der republiek. Misschien had WILLEM VAN ORANJE het in zijne magt de engelsche taal tot hoftaal te maken, en voor de meesterstukken van SHAKSPERE en MILTON eene plaats in te ruimen boven die van RACINE en MOLIÈRE. Maar die vorst bewonderde, met geheel *Europa*, eene letterkunde, waarop de menschelijke geest zich verheffen kan, als op het luisterrijkste sieraad dier eeuw. Daarenboven was die taal, welke, als algemeene spraak, niet weinig kans had om het Latijn te vervangen, reeds bij overlevering in zijn doorluchtig geslacht te huis. Inaners huwde zijn voorvader, WILLEM DE ZWIJGER, LOUISA VAN CHATILLON, dochter van COLIGNY. Fransch werd de taal van zijn hof ; en toen de beroemde stichter der hollandsche vrijheid, door den dolk des sluipmoordenaars geveld werd, riep hij met stervende lippen : “*Mon Dieu ! aie pitié de moi et de ce pauvre peuple*”—dat is : “Mijn God ! ontferm u over mij en dit ongelukkig volk !” Zoo vond dan de algemeenmaking der fransche taal schier nergens tegenstand. De

fransche scholen voor jongens en meisjes, door de vlugtelingen opgerigt, werden vlijtig bezocht. De fransche taal werd ecrang de taal der diplomatie, waarvan men zich in zijne staatkundige betrekking tot andere landen als voertuig bediende, en als een gevolg daarvan, was er schier geen lid eener stedelijke regering, die er geen prijs op stelde en er zijn werk van maakte om vooral zuiver fransch te spreken, en te zorgen, dat zijne kinderen vroeg in de kennis dier taal werden opgeleid. Het Hollandsch van dien tijd draagt, in het veelvuldig gebruik van basterdwoorden, de sporen der toenmalige voorliefde voor de fransche taal.

De heerschende smaak voor de fransche taal had een zichtbaren invloed op den vooruitgang van den middelstand. Vóór de komst der vlugtelingen werden letterkunde en wetenschappen alleen in het Latijn onderwezen. Een meer dan oppervlakkige kennis aan de waarheden der godsdienst was slechts voor geleerden bereikbaar. Vrouwen waren er ten eenemaal buiten gesloten. Zonder dus op het Latijn, als een nuttig voertuig van kennis in de middeleeuwen, uit de hoogte neêr te zien, kan men met waarheid beweren, dat het veelvuldig gebruik der fransche taal, veel heeft bijgedragen tot verbreiding van algemeene kennis in *Holland*. De wetenschap daalde nu af uit het boekvertrek van den rijke, en bezocht de nederige woning van den burger en ambachtsman. Immers, *de Jaarboeken der Vereenigde Provinciën* werden niet meer, gelijk te voren door DE GROOT, in het Latijn, maar door BASNAGE in het Fransch geschreven. De minste burger kon nu de geschiedenis van zijn land lezen. In dezelfde taal schreef hij *De Geschiedenis der Joden van lateren tijd*. Toen SAURIN zijne *Leerredenen over het Oude en Nieuwe Testament* in het licht gaf, schreef hij niet in de taal der geleerden, gelijk weleer VOETIUS en COCCEJUS; maar hij bragt de waarheden der Heilige Schrift binnen het bereik van allen. BAYLE maakte zelfs de kennis der wijsbegeerte voor ongeletterden toegankelijk.

Intusschen duurde het niet lang, of de fransche taal begon in *Holland* te ontaarden, en VOLTAIRE maakte reeds aanmerkingen op zekere eigenheden van het Fransch der vlugtelingen. Hij schreef ze gedeeltelijk toe aan de beoefening der schriften van de zwitsersche hervormers. Maar het lijdt geen twijfel, dat de protestantsche schrijvers van de zestiende en zeventiende eeuw, eene even zuivere en beschaafde taal schreven als de roomsche; en dat het fransch proza, door CALVIJN, BEZA en hunne opvolgers, eene juistheid en

kracht van uitdrukking verkregen heeft, die voor BALZAC en PASCAL den weg baanden. Met meer regt merkt VOLTAIRE aan, dat de meeste predikanten van *Languedoc* en *Dauphiné* afkomstig waren, en te *Saumur* gestudeerd hadden. Zoo moest hun natuurlijk veel gewestelijks aankleven. De psalmen van CLEMENT MAROT, en hunne bijbelvertaling mogen ook bijgedragen hebben om verouderde spreekwijzen in zwang te doen blijven.

Maar meer dan dit alles werkte de dagelijkse omgang met een volk van geheel andere zeden, en de onmogelijkheid om eene taal, die als een afgehouden tak op vreemden bodem verplant is, gelijkelijk met den stam te ontwikkelen en te volnaken. SAURIN zelf getuigt: “Het valt hard voor hen, die hun vaderland aan hunne godsdienst opgeofferd hebben, hunne taal met zuiverheid te spreken.” Van lieverlede begon men in een fransch opstel hollandsche wendingen en uitdrukkingen over te nemen; en slechts weinige huisgezinnen bewaarden bij overlevering hunne taal onverbasterd. De beroemde leidsche courant van ETIENNE LUZAC deed, in juistheid en zwier van uitdrukking, niet onder voor de beste gelijktijdige werken van dien aard, die in *Frankrijk* uitkwamen.

Alle vakken van kennis werden in *Holland* door de vlugtelingen hooger dan te voren opgevoerd. De vrijheid van denken en spreken, die daar heerschte, begunstigde zulks. Advokaten, die republikeinsche gevoelens koesterden, durfden er onder LODEWIJK XIV. niet meê uit. De meesten onder hen waren tegen alle geschreven regt ingenomen, en stelden zich de mogelijkheid voor van eene wetgeving op rede en billijkheid gegrond.

Onder die regtsgeleerden, die door de strekking hunner denkbeelden, tot het latere gedeelte der achttiende eeuw behoorden, verdient BARBEYRAC de eerste plaats. Hij heeft lang te *Groningen* eenen leerstoel voor het Regt en de Geschiedenis bekleed. Hij vertaalde PUFFENDORF en DE GROOT. In zijne voorrede voor PUFFENDORF, verheft hij, zonder schroom, de zedeleer der wijsgeeren boven die der kerkvaders. ELIAS LUZAC had dezelfde beginselen als BARBEYRAC. Zijne aantekeningen op MONTESQUIEU's *Esprit des Loïs*, en zijne geschriften tot aanprijzing van eene vrije drukpers, kenmerken hem als een vrijzinnigen geest en voorstander van vooruitgang. Zulke mannen oefenden een heilzamen invloed uit, zoo wel op het burgerlijk als op het strafregt. Zij bragten de schriften van POTHIER, D'AGUESSEAU en anderen in gebruik, die in *Frankrijk* wel door de uitmuntendste verstandenen geschat werden, maar

wier grondstellingen, hunne eeuw ver vooruit, in onze dagen eerst in het geschreven regt zijn overgegaan.

De Hollanders ontleenden van zulke mannen eene meer wijsgeerige toepassing van het romeensch burgerlijk regt, en geregtelijke procedures meer overeenkomstig den geest der groote regtsgeleerden der romeinsehe oudheid, terwijl zij de verouderde vormen der hoogduitsche regtspleging afschaften.

Natuurlijke geschiedenis, geneeskunst, natuurkunde en vooral de strenge wetenschappen, sedert PASCAL en DESCARTES zoo algemeen in *Frankrijk* beoefend, hadden, voor een gedeelte althans, aan de vlugtelingen den vooruitgang te danken, die haar in *Holland* te beurt viel. JACQUES BERNARD, beroemd wiskundige, 1658 te *Nions*, in *Dauphiné*, geboren, kwam, na zich geruimen tijd in *Zwitserland* opgehouden te hebben, zich in *Holland* nederzetten. Aanvankelijk als predikant te *Leiden* beroepen, bekleedde hij daar tot 1718, eenen leerstoel voor wijsbegeerte en wiskunst. SIEGENBEEK heeft in zijne *Geschiedenis der Leidsche Hooge School*, hulde gedaan aan 's mans uitstekende bekwaamheden.

PIERRE LYONNET werd, als natuuronderzoeker, ontleedkundige en plaatsnijder nog beroemder dan BERNARD. Hij was daarbij een man van uitgebreide taalkennis. In 1707 te *Maastricht* geboren, werd hij door zijnen vader, die als fransch predikant te *Heusden* stond, voor de kerk bestemd; maar hij verkoos naderhand in de regten te studeren. Na zijne promotie in *Utrecht*, verkreeg hij van de staten generaal eene aanstelling als secretaris van het cijfer en beëdigd translateur. Van toen af besteedde hij zijne snipperuren aan de beoefening der natuurlijke geschiedenis, en teekende zeer uitvoerig al de insecten, die in de nabijheid van den *Haag* gevonden worden. CUVIER heeft, na meer dan honderd jaren, de platen bewonderd, door LYONNET, voor het werk van TREMBLEY over de polyphen vervaardigd. Maar onder de zeldzaamste kunststukken der menschelijke vlijt, behoort zijne ontleding der rups. Het getal der spieren alleen van zulk een klein dier, die alle in plaat gesneden en beschreven zijn, belooft 4,041, en al de inwendige werktuigen zijn zoo nauwkeurig en zuiver aangewezen, dat de afbeelding een juister denkbeeld aan den beschouwer oplevert, dan hij met behulp van een vergrootglas van het voorwerp zelf zou kunnen ontleenen.

Aan BERNARD en LYONNET sluit zich DESAGULIERS aan, die te *Rotterdam* en in den *Haag* voorlezingen gaf over de ontdekkingen van NEWTON; en de wiskunstenaar LORÉ, die de jaarboeken der

akademie van wetenschappen te *Parijs* door zijnen arbeid verrijkte ; en PIERRE LATANÉ, hoogleeraar in de geneeskunst en hofarts van den Prins van Oranje. De vervolging van 1681 gaf ook aanleiding dat HUYGENS, door COLBERT naar *Parijs* geroepen, waar hij in 1673 zijn beroemd werk over het slingeruurwerk uitgaf en aan LODEWIJK opdroeg, naar zijn vaderland terugkeerde.

Maar de letterkunde heeft nog grooter verpligting aan de vlugtelingen, dan het regt en de strenge wetenschappen.

Aan het hoofd der uitgeweken letterkundigen, staat PIERRE BAYLE, bekend als een spotzieke twijfelaar. Hij was in 1647, in het landschap *Foix*, waar zijn vader protestantsch predikant was, geboren. Als kind betoonde hij zich uitermate leergierig, en schepte reeds vroeg behagen in redetwisten. Twee en twintig jaren oud zijnde, werd hij getroffen door de gronden der Roomschen voor het erfelijk gezag hunner kerk, en zwoer te *Toulouse* de protestantsche godsdienst af. De Jesuiten verheugden zich in die aanwinst. Maar hun leerling ontglipte hun even spoedig als hij zich aan de roomsche kerk had aangesloten. Verontwaardigd over de eer aan heiligen en beelden bewezen, en oordeelende dat het leerstuk der verandering van de teekenen bij het Heilige Avondmaal, of de zoogenaamde *transsubstantiatie*, onbestaanbaar was met de beginselen van DESCARTES, werd hij andermaal protestant en vlugtte naar *Genève*. Daarna heimelijk onder een valschen naam naar *Frankrijk* terug gekeerd, werd hij eerst huisonderwijzer in eene familie BERINGHEN, en vervolgens hoogleeraar te *Sedan*, waar hij JURIEU tot ambtgenoot had. In 1681, na de afschaffing dier akademie, werden beide naar *Holland* beroepen, en vervolgden het hooger onderwijs aan de “*Illustre School*” van *Rotterdam*, ten hunnen behoeve gesticht. Reeds in zijn vaderland had BAYLE zich doen opmerken door zijnen *Brief over Kometen*, waarin hij de bijgeloovige vrees bestreed, die de komeet van 1680 bij velen te weeg bracht. In dat stuk had hij onder anderen gezegd dat eene maatschappij van godloochenaars verkieslijk zijn zou boven eene van afgodendienaars.

De herroeping van het Edict van Nantes lokte hem uit om zijne gevoelens nog onbewimpelder aan het licht te brengen. Hem trof eene bijzondere ramp in vereeniging met de algemeene ellende. Zijn broeder, die het leeraarsambt gekozen had, was in de akelige kerkers van *Chateau Trompette* jammerlijk omgekomen. Eenige afvallige Protestanten hadden eene lofrede op LODEWIJK XIV. uitgegeven, onder den titel: “*Geheel Frankrijk katholiek onder de*

regering van LODEWIJK DE GROOTE.” BAYLE, hierover ten hoogste verontwaardigd, schreef een drietal brieven, met het opschrift: “*Wat het zeggen wil—geheel Frankrijk katholiek onder de regering van LODEWIJK DE GROOTE.*” Dit was een stuk dat zich niet alleen door kracht van taal, maar tevens door eene juiste waardering van den aard en de strekking van het edict van LODEWIJK XIV., en door een hoog zedelijk en staatkundig gezigtspunt onderscheidde. Na aan roomsch *Frankrijk* hare medeplichtigheid, hare verachting voor het gevoelen van andere volken, en de onbeschaamdheid verweten te hebben, waarmede zij daden van geweld en verwoesting, als maatregelen van voorzorg en verschooning voorstelde, beweerde hij ten slotte dat, wel verre van de overwinning voor het roomsche geloof behaald te hebben, men alleenlijk den grondslag gelegd had voor het deïsme.

“Dwaalt niet,” duwt hij den vervolgers toe, “uwe zegepralen zijn die van het deïsme, niet van het ware geloof. Gij moest eens hooren wat diegenen er van zeggen, die geene andere godsdienst hebben dan het natuurlijk regt. Uw gedrag is hun een onweerlegbaar bewijs, en wanneer zij hooger opklimmen, en de verwoestingen en gewelddadigheden overzien, die uwe katholieke godsdienst sedert zes of zeven eeuwen overal ter wereld bedreven heeft, dan komen zij huns ondanks tot het besluit—de Godheid is te goed om oorzaak te kunnen zijn van iets dat zoo verderfelijk is als stellige godsdiensten; Hij heeft aan den mensch alleen het natuurlijk regt geopenbaard, maar booze rustverstorende geesten zijn des nachts gekomen, en hebben op het veld der natuurlijke godsdienst het zaad der tweedragt gezaaid, door bijzondere stelsels van godsvereering op te rigten, wel wetende, dat daaruit altijdurende oorlogen, met bloedvergieten en allerlei onregt, zouden voortspruiten. Het geweten gruwet, wel is waar, over zulke godslasteringen; maar uw kerk zal dat voor God verantwoorden; want haar geest, hare stellingen en handelwijzen hebben er aanleiding toe gegeven.”

Hij voegt er aan het einde nog bij:

“Hoewel gij, menschelijker wijze gesproken, niet verdient beklagd te worden, kan ik niet nalaten u te beklagen, wanneer ik u zoo lijnregt tegen den geest des christendoms zie aandruissen. Maar ik beklag het christendom nog meer, omdat gij het, om eens bijbeltaal te gebruiken, stinkende gemaakt hebt bij hen, die een ander geloof hebben. Het is de waarheid, dat de christennaam te regt bij ongeloovigen verfoeid wordt, sedert zij gezien hebben hoe *gij*

bestaat. Gij hebt eeuwen lang het meest in het ooglopend gedeelte des christendoms uitgemaakt; en naar u heeft men van het geheel moeten oordeelen. Nu vraag ik, wat men van het christendom denken moet, indien *uw* gedrag de maatstaf is? Moet men het niet voor eene bloeddorstige godsdienst houden, die ziel en ligchaam geweld aandoet—die, wanneer zij niet door list overreden kan, alles in het werk stelt om gewetensdwang te handhaven en bedriegers en luicelaars te maken—leugen, meined, dragonders, onregtvaardige regters, proces-zieke muggeziften, valsche getuigen, beuls en inquisities—en dat alles, óf voorgevende te gelooven, óf ter goeder trouw geloovende, dat alle dingen wettig en veroorloofd zijn, die strekken kunnen om het geloof voort te planten—twee omstandigheden beide voor den christennaam onteerend!’

Zijne *wijsgeerige verhandeling over de woorden van Christus: “dwingt ze om in te gaan,”* is eene afdoende weerlegging van alle godgeleerden, die dwang voorstaan als een wettig middel om proselyten te maken. Hij bestrijdt de onverdraagzaamheid eerst uit een godsdienstig oogpunt, door aan te toonen, dat de letterlijke zin der aangehaalde woorden strijdig is, niet alleen met de gezonde rede, maar vooral met den doorgaanden geest van het evangelie. “Niets,” zegt hij te regt, “kan strijdiger zijn met dien geest, dan kerkers, ballingschap, plundering, soldatenovermoed, kwelling en foltering.” Vervolgens bestrijdt hij haar met staatkundige gronden, door het tafereel op te hangen van eene maatschappij waarin “de wereldlijke arm, niet dienstbaar gemaakt aan de razende begeerten van een mounnikengespuis, aan alle godsdiensten gelijke bescherming verleent.” Dat groote beginsel van godsdienstvrijheid, door de omwenteling van 1789 aangenomen, en dat GUIZOT in eene gepaste zinspreuk heeft uitgedrukt, toen hij dat ware woord sprak: “*l'Etat est laïque*” (de staat is een leek), datzelfde beginsel werd reeds in *Holland* luide verkondigd door een’ fraansen vlugteling.

Maar BAYLE liet zich ook nog op eene andere wijze uit. Hij beweerde namelijk, dat de meeste vraagstukken waarover godgeleerden twisten, onzeker en onbewijsbaar zijn; dat al hun stelsels even duister zijn, en dat men bij gevolg wel bidden mag voor degenen, die men niet overtuigen kan, maar geen geweld tegen hen gebruiken moet.

Op deze algemeene onzekerheid van alle leerstelsels wilde BAYLE den vrede stichten en de verdraagzaamheid gronden. Zijne medevluchtelingen konden zich daar niet meê vereenigen. Men kon

verwachten, dat zij hun vernuft scherpen zouden om geloofspunten en leerstukken te verdedigen, daar zij zoo veel aan hadden opgeofferd.

Het oude calvinisme, niet minder uitsluitend dan het roomsch geloof, voelde zich gewond door denzelfden slag, die het katholicisme was toegebracht. SAURIN nam het voor zijne geloofsgenooten tegen den twijfelaar op. Hij stelde zijne steile regtzinnigheid tegen over het verregaande rationalismus van den wijsgeer; hij trad openlijk op als zijn tegenpartij, en stond in de bres voor dat christelijk geloof, dat VOLTAIRE, ROUSSEAU, DIDEROT en de geheele school der encyclopedisten eerlang zoo gevoelig zouden aanranden. Hij deed hierdoor geen geringe dienst aan het regtzinnig protestantisme; immers hij voorzag het van wapenen tegen zijne aanstaande vijanden.

JURIEU nam het vooral niet minder warm tegen zijn' ouden vriend op. Hij beweerde, dat de overdreven verdraagzaamheid van BAYLE de kortste weg was naar het deïsme, dat hij te veel regten aan het geweten toekende, dat vorsten wel degelijk met godsdienstzaken belast waren, en, in de eerste plaats, *de zuiverheid der leer handhaven, en zich van hun gezag bedienen moesten, tot onderdrukking van afwijkende secten.* Dit was het teeken tot eenen bitteren en zeer ergerlijken pennestrijd tusschen de twee ambtgenooten aan de "Illustré" school van Rotterdam. BAYLE hield het drie jaren lang vol, maar toen bediende men zich op verraderlijke wijs tegen hem van zekere voorstellen aan LODEWIJK XIV., voorkomende in een berucht blaauwboekje, en van zijne strenge afkeuring der staatsomwenteling in Engeland. In 1693 hield de overheid van Rotterdam zijn pensioen in; en terwijl zij hare staatkundige drijfveeren bemantelde door achter de klagten van den franschen kerkeraad te schuilen, verbood zij hem het geven van onderwijs, hetzij publiek of privaat. BAYLE wijdde zich daarna geheel aan zijn groot werk, zijn *Geschied- en Oordeelkundig Woordenboek.*

Na de wijsbegeerte was de geschiedenis een uitlokkend vak van beoefening voor de fransche vlugtelmgen, daar zij in Holland eene vrijheid van schrijven genoten, die hun in Frankrijk ontzegd was. JACQUES BASNAGE was de beroemdste geschiedschrijver onder hen. Door de staten generaal tot 's lands geschiedschrijver aangesteld, met bijzonderen last om de jaarboeken der republiek, sedert den vrede van *Monster* te schrijven, nam hij zulks aan, onder de dubbele voorwaarde, dat hij den toegang zou hebben tot alle archieven, en daarbij volkomen vrijheid om zijne gevoelens te boek te stellen.

Zijn eerste deel, in 1719 geschreven, bevat eene merkwaardige uiteenzetting der regeringsvormen, die tijdens het verdrag van *Westphalen* in de zeven provinciën bestonden. Het eindigt met den vrede van *Breda*, in 1667. Het tweede bevat de onderhandelingen van het drievoudig verbond, dat *LODEWIJK XIV.* midden in zijne veroveringen stuitte, het verdrag van *Aken*, den inval der Franschen, in 1672, de omwenteling, die de broeders *DE WITT* het leven kostte en de stadhouderlijke waardigheid aan het huis van Oranje terug gaf, en den europeschen oorlog, die daarop volgde, en met den vrede van *Nijmegen* eindigde. *BASNAGE* had zijn werk tot 1684 voortgezet, en had bouwstoffen gereed om tot 1720 voort te gaan, toen de dood zulks belette. Zijn werk heeft, volgens het oordeel van deskundigen, de kenmerken van waarheidsliefde, en getuigt van een diep inzicht in de oorzaken der gebeurtenissen, die hij zelfs in de kronkelgangen der diplomatie weet op te sporen.

Zijne *Geschiedenis van de Godsdienst der Hervormde Kerken* en zijne *Geschiedenis der Joden* zijn verdienstelijke werken. Het laatste is bijna in alle talen van *Europa* vertaald. Zoo groot was het vertrouwen dat *BASNAGE* zoowel bij Roomschen als Protestanten genoot, dat de Aartsbisschop van *Parijs*, onzeker wat hem in de zaak der pauselijke bul *Unigenitus*, te doen stond, hem om raad vroeg. *BASNAGE* antwoordde hem met groote gematigdheid, dat het hem niet toekwam over zulk een vraagstuk uitspraak te doen; voorts, dat de aartsbisschop, indien hij het gezag van den paus erkende, verplicht was zijne bul te eerbiedigen en zich daaraan te onderwerpen; maar dat hij, in het tegenovergestelde geval, alle regt had om ze te verwerpen, hem tevens radende wel toe te zien, dat hij niet van trap tot trap verder vervoerd wierd, dan hij zich had voorgenomen te gaan.

Onder het hoofd van geschiedschrijvers verdienen *ELIE BENOÎT* en *MICHEL JANIÇON* vermelding: de eerste als schrijver van de *Geschiedenis der Hervormde Kerken in Frankrijk*, en van de *Geschiedenis van het Edict van Nantes*. Verregaande hevigheid tegen de Roomschen kenmerkt zijne schriften. De tweede liet een onvoltooid werk na, dat in 1729 het licht zag, onder den titel: *Tegenwoordige staat der Republiek der Vereenigde Provinciën*.

Ook door tijdschriften en dagbladen hebben de vlugtelingen, niet slechts op *Holland*, maar op geheel *Europa* gewerkt. Aanvankelijk werd de pers, om staatkundige redenen door het gouvernement in

toom gehouden ; maar naar mate men zich in *Frankrijk* in het vervolgen der Protestanten aan grootere wreedheid schuldig maakte, namen de dagbladschrijvers in *Holland* ongestraft grootere vrijheden, en veroorloofden zich hevige uitvallen tegen *LODEWIJK XIV.* Niets veroorzaakte meer verontwaardiging en gaf meer aanstoot dan de volgende brief van *JACOB DE BYE*, hollandsch consul te *Nantes*, maar tot zijn ongeluk genaturaliseerd Fransman. Hij geeft daarin een verslag van de mishandelingen hem aangedaan :—

“Acht dagen geleden heb ik u onderhouden over mijne zware beproeving. Gij zult nu het vervolg daarvan met droefheid vernemen, zoo het u niet geheel aan christelijke liefde ontbreekt. Ik kreeg eerst zes onmenschen van dragonders op mijn dak, en vervolgens nog vijftien als toegift. Mij met zich in eene kamer opgesloten hebbende, lieten zij allerlei lekkernijen uit de logementen halen, en noodzaakten mij met hen te eten en te drinken. Hoe het er toeging zult gij begrijpen, wanneer ik u verhaal, dat de vloer van het vertrek als overstroomd was van fijne wijnen ; dat er in korten tijd honderd pond kaarsen opgebrand zijn, en dat men tegen den avond begon het huisraad aan stuk te slaan en te verstoken. Eindelijk werd ik in eenen stoel geplaatst en men duwde mij toe : “Hond van een Hugenot ! gij weet dat de koning ons gelast heeft om u alle kwelling aan te doen, die uw ligehaam kan doorstaan ; wilt gij er nog schappelijk van afkomen, geef ons dan ieder twee louis d’or.” Ik wilde het met een steekpenning afmaken, maar dat mogt niet gelukken. Eindelijk betaalde ik hun kontant een louis d’or de man, onder belofte dat zij mij beter behandelen zouden. Een uur later stond er één uit hun midden op, en, terwijl hij mij het geld naar het hoofd wierp, riep hij uit : “Vervloekte Hugenot ! ik wil je geld niet hebben, want de koning heeft mij gezonden om je te tergen tot dat je van geloof verandert.” Hierop werd ik met mijn stoel voor een groot vuur gezet, mijne voeten werden ontbloot, met kaarsvet bedroepen en half gebraden. Van pijn opspringende kwam ik naast een bed te land, en hier werd ik door dat gespuis aan de beddepost gebonden, en daar liepen zij mij herhaaldelijk zoo geweldig met het hoofd tegen de borst, dat ik magteloos neêrzeeg. Daarop werd ik weer naar het vuur gesleept en op allerlei wijze gepijnigd. Toen de dag aanbrak gaven zij mij een weinig verademing, maar dreigden nogtans mij uit het venster te smijten. Honderdmaal bad ik hen mij te dooden, maar zij gaven ten antwoord : “Daar hebben we geen last toe, maar wel om u te pijnigen tot gij u bekeert ; en daar zult

gij toe moeten komen, want wij laten u niet los zoo lang als er vleesch op uwe beenderen is." Ik werd vervolgens voor de stedelijke overheid gebragt, en men zeide mij aan, dat mijne vrouw in een klooster, en mijne kinderen in een hospitaal zouden opgesloten en voor altijd van mij verwijderd worden; en dat de inkwartiering in mijn huis met eene partij van veertien man zou versterkt worden. Er was geen hoop van te sterven, maar een zeker vooruitzigt om, wie weet hoe lang? erger dan de dood te ondergaan. Ik heb moeten bukken."

Wij zullen het bovenstaande verhaal, dat in alle hollandsche dagbladen verscheen, noch bestrijden, noch bevestigen. **LODEWIJK XIV.** schreef opzettelijk aan **D'AVAUX** om het tegen te spreken, maar beloofde tevens *er nader onderzoek naar te zullen doen*. De berigten, door hem daarover ingewonnen, waren zeker van dien aard, dat hij het geraden oordeelde, er niet op terug te komen, en in het vervolg het stilzwijgen te bewaren aangaande de verdienstelijke verrigtingen van zijn gesteveld zendingen.

Men zou kunnen vermoeden, dat alle dagbladen door vluchtelingen opgerigt het kenmerk droegen van de godsdienstige verbittering der tijden. Het is er intusschen verre van af. Men verwondert zich over den gematigden toon van sommige geschriften van dien aard. De *Brieven over de Onderwerpen van den Tijd* ademen eene opmerkelijke onhartstogtelijkheid. Men zou zeggen dat de schrijver, hoewel van zich zelve sprekende, van lang verledene gebeurtenissen gewaagde, waaraan hij geheel vreemd was; met zoo veel kalmte en onpartijdigheid handelt hij daarover. Men oordeele hierover uit eene plaats, waarin hij, van zijne bevrijding sprekende, de waarschijnlijke beweegredenen tot eene zoo onverwachte verschooning traecht op te sporen:—

"Ik twijfel niet of gij zult, bij de ontvangst dezes, even verwonderd zijn, als ik het was toen mijne bevrijding mij werd aangezegd. En, indedaad, wie zou hebben kunnen gelooven, dat ik, na eene zoo lange gevangenschap, en dat om eene reden, die, in andere gevallen, zulke noodlottige gevolgen gehad heeft, even plotseling als onverwacht op vrije voeten zou gesteld worden, zonder te weten hoe en waarom! Men moet bekennen, dat, indien het te doen ware geweest om mij op eene aangename wijs te verrassen, men het niet beter had kunnen overleggen.

"Dat, mijnheer, zijn ongetwijfeld sporen der Voorzienigheid, want uit menschelijke staatkunde laten zich die dingen niet verklaren.

Algemeene strengheid vindt er thans niet plaats—want hoe zouden ik en anderen met mij daarvan uitgezonderd zijn?—maar nog minder algemeene verschooning, daar er zoo velen in eenen staat van verdrukking en in hechtenis kwijnen. Men streeft dus gelijktijdig naar twee dingen, die nit den aard ouvereinbaar zijn, en dat laat zich kwalijk met een zich zelf gelijkblijvend gedrag vereenigen. Welk deel dan ook het hof aan de gebeurtenissen gehad hebbe, de rede zoo wel als de verschuldigde eerbied leert ons de hoofdoorzaak van eene zoo strijdige handelwijs zoeken in de raadgevingen van geestelijken, die de ware bewerkers van ons ongeluk geweest zijn. Wij weten liet al te wel, dat die raadgevers noch de wezentlijke leerstellingen der staatkunde, noch die van het Evangelie in het oog hielden. Men heeft menschen tegen wil en dank willen bekeeren, een geheel volk willen dwingen van geloof te veranderen, gelijk men van kleederdragt verandert. Zoo moet men het aanleggen om, ten koste van het welzijn van den staat, en van de eer der godsdienst, opstandelingen en huichelaars te maken. De tijd heeft dit bewaareheid, maar men blijft in dezelfde raadgevingen volharden, ofschoon de wezentlijke belangen, door de uitkomst versterkt, er meê in strijd zijn. Van daar, waarschijnlijk, dat twijfelachtige en die tegenstrijdigheden. Het sehijnt wel, dat men de gedwongen bekeeringen liever vrijwillig zag geschieden, of ten minste, dat de vrijheid aan sommigen verleend, dienen moet tot vergoeding van de hechtenis van anderen.”

Het zou, dunkt ons, moeijelijk vallen om juister denkbeelden in meer gematigde bewoordingen uit te drukken. Dezelfde kiescheid en juiste waardering van zaken stralen ook in de volgende aanhaling door, betreffende de grilzieke handelwijs van het fransch bestuur met de nieuw-bekeerden :—

“Wij vernemen uit *Frankrijk*, dat de zaak der nieuw-bekeerden nog lang niet beslist is, en dat men middelen beraamt om die bijeenkomsten voor te komen, die nog op zoo vele plaatsen gehouden worden, om zich in het gebed tot God te vereenigen. Men houdt de menschen zoo veel mogelijk daarvan verwijderd. Men zet ze gevangen, men hangt ze op, men verleent hun genade; maar al die middelen zijn krachteloos tegen het kwaad, hetgeen bestaat in weerstrevigheid van het hart, en dat heeft in het godsdienstige eene wonderbare kracht. Indien men bij het voorstel om van geloof te veranderen, tevens iets anders had voorgesteld, waaraan het mogelijk was te voldoen, b. v. om met behoud van lijf en goed binnen eenen bepaalden tijd het land te verlaten, gelijk men in de vorige eeuw

plagt te doen, of al was het ook met achterlating van have en goed, dan zou men den koning gereedelijk gehoorzaamd hebben, omdat 's menschen geest, eene vrije keuze doende, eene uitkomst ziende, zich noch verwijten, noch verschoonen kan van door dwang gehandeld te hebben. Maar iemand eene verzaking van het geloof voor te stellen, zonder zich om de toestemming des harten te bekreunen, hem tevens alle uitkomst af te snijden, om hem te dwingen te willen, hetgeen hij niet wil, dat heet iets beproeven, dat even onmogelijk is, als bij eenen brand het opstijgen van rook te beletten, eer men het vuur gebluscht heeft; en de ongelukkigen, die men in zulke gevallen kastijdt, worden minder om hun eigen misdrijf, dan om dat van anderen gestraft, te weten van hen, die hun dezen dwang willen aandoen."

De Brieven over de Onderwerpen van den Tijd verschenen zonder den naam des schrijvers, en zoo ging het met de meeste andere tijdschriften. ETIENNE LUZAC, geboren te *Leiden*, 1706, afkomstig van *Bergerac*, gaf een tijdschrift uit, onder den titel: *Buitengewoon Nieuws van verschillende plaatsen*. Hieruit ontstond in het vervolg de leidsche courant (*Gazette de Leyde*), eene kostbare bijdrage tot de geschiedenis der tweede helft van de achttiende eeuw. Ook de courant, die onder den naam van ANTOINE DE LA FONT uitkwam, was onder de leiding van LUZAC, en werd in 1738 zijn eigendom. De *Gazette de Leyde* werd door geheel *Europa* met graagte gelezen. Zij bleef een geruimen tijd in bekwame handen, meestal in die van een lid der familie LUZAC. De beroemdste onder hen was JEAN LUZAC, neef van ETIENNE, een voornaam advokaat. Van 1775 was de leidsche courant geheel onder zijn bestuur. Hij was in briefwisseling met Keizer LEOPOLD, met STANISLAS PONIATOWSKY, koning van *Polen*; met staatsmannen, als HERTZBERG en DOHM; en met de stichters der vrijheid van de Vereenigde Staten van *Amerika*, WASHINGTON, ADAMS en JEFFERSON. Zoo bleef zijne courant de algemeene vraagbaak tot 1798, toen NAPOLEON er een einde aan maakte door het blad te verbieden.

Nu nog een paar woorden over bepaald letterkundige tijdschriften. Het *Dagblad der Geleerden* (*Journal des Savants*), in 1665 te *Parijs* begonnen, door zekeren DENIS DE SALLO, was het eerste werk van dien aard dat in *Europa* verscheen. In *Italië*, *Duitschland* en *Engeland* volgde men spoedig in hetzelfde spoor. De vlugtelingen hadden ook hunne letterkundige tijdschriften. De *Nouvelles de la Republique des Lettres*, van BAYLE, verscheen in 1684. Dit tijdschrift behelsde een onpartijdig oordeel over de voornaamste werken,

die van tijd tot tijd het licht zagen. De groote vrijheid van schrijven in *Holland*, gaf aanleiding dat er somtijds belangrijke bijdragen uit *Frankrijk* aan BAYLE gezonden werden. Toen de *Nouvelles* in 1687 gestaakt werden, ontstond de *Bibliothèque Universelle*, van JEAN LECLERC, van 1696 tot 1703; vervolgens de *Bibliothèque Choisie*, door HENRI BASNAGE, van 1703 tot 1713; en later de *Bibliothèque Ancienne et Moderne*, 1713 tot 1721, door zekeren Predikant BERNARD. ELIE LUZAC muntte uit door zijne bijdragen tot de *Bibliothèque Impartiale* en de *Bibliothèque des Sciences*. In 1766 beraadslaagde men in de staten van *Holland* over het invoeren van eene censuur, maar eene nadrukkelijke memorie van ELIE LUZAC was de aanleiding tot verwerping van dit voorstel.

VAN EFFEN schreef, in navolging der Franschen, een *Journal Littéraire*, en andere fransche tijdschriften; ook in het Hollandseh, van 1710 tot 48, de *Republiek der Geleerden*.

Indien men in het oog houdt, dat de fransche akademie, schier van haar eerste ontstaan, eene geheele monarchale instelling was, dat hare handelingen maar al te vaak door vleijerij ontluissterd waren, en dat het hof van LODEWIJK XIV. het eigentlijke brandpunt der letterkunde dier luisterrijke eeuw bleef; wanneer men vooral in aanmerking neemt, dat de fransche schrijvers onder het juk eener overheerschende kerk gebukt gingen, waaraan zelfs de verhevenste vernuften nog hulde bewezen, dan zal men te meer prijs stellen op den waarlijk beschavenden invloed der vlugtelingen in *Holland*, en de hooge waardij der diensten erkennen, die zij niet slechts aan dat land, maar aan geheel *Europa* bewezen, door middelen van openbaarmaking daar te stellen, onafhankelijk van eene ergerdenkende magt, en met behulp daarvan, die vrijzinnige beginsels, die zij in de staatkunde en in de godsdienst beleden, onder de menschen te brengen, en zoo doende het groote en gelukkige denkbeeld eener letterkundige republiek te verwezentlijken.

HOOFDSTUK IV.

Invloed der vlugtelingen op den vooruitgang van landbouw, nijverheid en handel.

Landbouwers in de Baronnie van Breda en in Vriesland—Invloed op het fabriekwezen—Berigten van d'Avaux—Maatregelen der stad Amsterdam om fransche fabrikanten aan zich te trekken—Ook van andere steden—Nieuwe takken van nijverheid te Amsterdam geplant—Toenemende bloei als gevolg daarvan—Hetzelfde te Rotterdam, Leiden en Haarlem enz.—Verbeteringen in handwerken—Fransche papierfabrieken—Voortgang in boekhandel en drukkerijen—Verminderde uitvoer van Frankrijk naar Holland—Invloed der vlugtelingen op den vooruitgang des koophandels.

De landbouwers uit protestantsch *Frankrijk* afkomstig, die zich in de Vereenigde Provinciën kwamen vestigen, waren voor een klein gedeelte onbemiddelde menschen, meestal uit de zuidelijke gewesten, die zich deels in de oude baronnie van *Breda* en deels in *Vriesland* kwamen nederzetten. Aan eerstgenoemden werden door den Prins van Oranje landerijen uitgedeeld, en de overheid van *Vriesland* bewees dezelfde weldaad aan de laatstgenoemden. De rijke landbouwers verspreidden zich in de zeven provinciën, en maakte geene afzonderlijke kolonies uit. Hunne afstammelingen zijn in vervolg van tijd met de overige bevolking in één gesmolten, terwijl men in *Vriesland* de weleer uit *Frankrijk* gekomen huisgezinnen nog kan aanwijzen, niet alleen door hunne namen, maar ook door hunne behandeling van den landbouw, en vooral door het voorouderlijk gebruik van hunne landhoeven met slooten in te sluiten, die tot eigendoms grenzen dienen.

De nijverheid en de handel hadden veel grootere verpligting aan de vlugtelingen, dan de landbouw. De voornaamste fabrikanten, kooplieden en werkslieden begaven zich bij voorkeur naar *Engeland* en *Holland*, waar zij met de overblijfselen van hun vermogen een gemakkelijck heenkomen hadden, en van hunne kunstvljijt en kapitalen partij trekken konden. Zij waren meestal afkomstig van *Normandije*, *Bretagne*, *Poitou* en *Guienne*. Zij begiftigden hun aangenomen vaderland met vele nieuwe takken van nijverheid, vermeer-

derden den bloei der reeds bestaande, en zetteden aan den handel grootere levendigheid bij.

Uit de briefwisseling van D'AVAUX met zijn gouvernement blijkt overvloedig, dat de Franschen niet met onverschilligheid hunne manufacturiers en kooplieden zagen vertrekken, om een vreemd land te gaan verrijken. Hij schreef onder anderen op 11 September 1685: "Ik verneem dat zestig fransehe Protestanten zich te *Nantes* op een hollandschen bodem hebben ingescheept, na alvorens hunne goederen te gelde gemaakt te hebben." In een ander sehrijven van 9 Mei 1686, geeft hij zijn verdriet te kennen over het vestigen van fransehe manufacturen in *Holland*, en maakt bepaaldelijk gewag van zekere soort van laken, die hij *drap de mennier*, molenaarslaken, noemt, waarvan voorheen een groot vertier was—een fabrikaat vroeger in *Holland* onbekend, maar onlangs met goed gevolg in *Rotterdam* vervaardigd. Voorts spreekt hij in dienzelfden brief van eene hoedenfabriek van *Rouen*, die, na een verblijf van drie maanden in *Rotterdam*, reeds hoeden naar *Frankrijk* uitvoerde. Voor 1685 voorzag *Frankrijk*, *Engeland*, *Holland* en *Duitschland* van eene soort hoeden, die naar de stad, waar zij het eerst vervaardigd werden, *caudebees* genoemd werden. De uitvoer daarvan hield geheel op, omdat hetzelfde fabrikaat eerslang in al die landen vervaardigd werd.

De Hollanders verzuimden niets om zich van de voordeelen te verzekeren, die voor hen uit deze verplaatsing der fransehe nijverheid voortvloeiden. Te *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Leiden*, *Haarlem* en elders, ontving men de fransehe fabrikanten met open armen, en kende hun allerlei voorregten, zelfs boven de landskinderen, toe. In *Utrecht* en *Groningen* voorzag men hen zelfs van de ruwe stoffen, en deed hun aanzienlijke voorsehoiten in geld. In 's *Hertogenbosch* gaf men hun geld, en in sommige gevallen vrije woning, en ontsloeg hen van inkwartiering, van de verpligting tot krijgsdienst, en verleende hun daarenboven twaalfjarige vrijstelling van alle belastingen.

Van den bloei van *Amsterdam* getuigt zekere SCION, in eenen brief aan den burgemeester dier hoofdstad: "Al die takken van nijverheid hebben zich binnen een tijdsverloop van twee jaren in uwe stad gevestigd, terwijl uwe voorgangers er te vergeefs alles toe in het werk gesteld hadden, en de beroemdste ministers van zijne zeer-christelijke Majesteit er millioenen sehats aan hadden besteed. Daardoor is uwe stad in bevolking toegenomen, zijn 's lauds inkomsten vermeerderd, uwe muren en vesten versterkt, uwe nijver-

heid uitgebreid, geld in omloop gebragt, gebouwen gesticht, de handel verlevendigd en de protestantsche godsdienst op een vasten grondslag gevestigd. Van daar veelsortige overvloed, maar tevens gedruige aanvraag, en toevloed van koopers uit *Duitschland* en *Spanje*, uit de *Oostzee* en uit de *West-Indiën*, uit *Amerika* en zelfs uit *Engeland*. Van daar dan ook dat *Amsterdam* een der vermaardste steden der wereld geworden is, gelijk de aloude stad *Tyrus*, die de profceet “*de gekroonde*” noemde, en waarvan hij getuigt, dat zij handelde met alle eilanden en alle volken; dat hare wegen waren in het hart der zee, dat alle schepen en al het scheepsvolk van den oceaan in hare haven kwamen, en dat al hare kooplieden prinszen waren. In denzelfden geest schreef de afgezant van den Keurvorst van *Brandenburg* aan zijnen meester, **FREDERIK WILHELM**:—

“De voornaamste hoedenfabriekanten van *Rouen* vestigden zich in *Rotterdam*. Te *Leiden* was van ouds eene bloeiende nering door de fabrieken van lakens en wollen stoffen. Reeds tijdens de veroveringen van den Prins van *Parma*, had die nijverheid eenen aanwas gekregen door de verhuizing van de Walen; maar de toevloed van fransche vlugtelingen voerde haar ten top, en zoo ruim was het loon der handwerkers, dat zelfs *roomsche* soldaten van **LODEWIJK XIV.** deserteerden om te *Leiden* te gaan werken. *Haarlem* muntte uit door fluweel en zijden stoffen. Het eerste was nabootsing van het fabrikaat van *Tours* en *Lyon*, en verkreeg zulk eene oefaamdheid, dat men fluweel van *Milaan* naar *Holland* bragt en weder uitvoerde om het voor hollandsch te kunnen verkoopen. De zijden stoffen van *Haarlem* werden in het noorden van *Frankrijk*, wegens meerdere deugdelijkheid, verkozen boven die van *Lyon*. De wispelturigheid der mode was in dezen opmerkelijk; want in sommige plaatsen gaf men de voorkeur aan fransche zijde, omdat zij telkens van patroon of teekening veranderde; en in andere plaatsen verkoos men de hollandsche, omdat zij altijd hetzelfde patroon behield. Er werden niet minder dan twintig linnenfabrieken te *Haarlem* door de vlugtelingen opgerigt. De sijnheid van het weefsel en het zuivere wit van het haarlemsche linnen waren zoo nitmuntend, dat men te *Beauvois* en *Compiègne* de beste fransche fabrikaten onder den naam van hollandsch linnen verkocht. Ook werd vlaamsch en westfaalsch linnen naar *Haarlem* gezonden om te bleeken en te glanzten, en kwam dan als hollandsch linnen in den handel. *Utrecht* onderscheidde zich niet minder door fluweelfabrieken. De fabrikanten van *Amiens* wisten de voortbrengselen hunner nijverheid niet beter

aan te bevelen, dan ze onder den naam van utrechtseh fluweel aan de markt te brengen. Nog in 1766, toen de nijverheid in *Holland* reeds in verval was, telden de zijde- en fluweelfabrieken van *Utrecht* nog tienduizend werklieden.

Amersfoort, Naarden, Zaandam, Dordrecht en andere steden deelden, in meerdere of mindere mate, in den toenemenden bloei van onderscheidene takken van nijverheid. Maar de verbeteringen door de fransche vlugtelingen ingevoerd, bepaalden zich niet tot eigentlijk gezegde fabrieken, maar strekten zich ook tot allerlei kunstvlijt en handwerk uit. Het werk van den goud- en zilversmid, den juwelier, den diamantslijper, den suikerraffinadeur enz. werd verbeterd. Even zoo de kunst om zout, zwavel, harst te zuiveren, was te bleeken, groene zeep te zieden, rood laken te verwen, en verschillende soorten van leder te bereiden. Het horologiemakers, het zwaardvegers en slotenmakers ambacht maakte grooten voortgang. De fransche schoenmakers, kleedermakers en kappers golden voor kunstenaars. Zoo werden onnoemelijke sommen gelds in *Holland* gehouden, die vroeger buiten 's lands besteed werden, omdat men niet zoo werken kon als in *Frankrijk*. Maar zoo gewonnen ook handwerken, die voorheen veracht werden, een zeker aanzien, en werd de middelstand tot eene te voren onbereikte maatschappelijke hoogte verheven.

De papierfabrieken, onder anderen van FRANÇOIS MARTIN ORGES, te *Apeldoorn*, en van VINCENT, te *Amsterdam*, waren zoo beroemd en vereenigden deugdelijkheid met goedkoopheid in dier voege, dat het naar *Engeland, Frankrijk, Spanje* en *Portugal* werd uitgevoerd. De bijkomende onkostbare inrigting der drukkerijen was oorzaak, dat fransche, engelsche en deutsche schrijvers hunne boeken in *Holland* lieten drukken, schoon er menigmaal geen enkel exemplaar van hun werk in dat land gesleten werd.

Sedert het ontstaan der republiek der Vereenigde Provinciën hadden, in het vaderland van LAURENS COSTER, drukkunst en boekhandel onder de bescherming der wet en der vrijheid gebloeid. De ELZEVIERS en de BLAAUWS hadden druk- en graveerkunst tot een hoogen trap van volmaaktheid opgevoerd. Maar tegen het slot der zeventiende eeuw waren die kunsten zichtbaar in verval geraakt, en werden door de komst der vlugtelingen op nieuw aangewakkerd. Zij gaven aan den hollandschen boekhandel dien voortgang, waarvan de invloed afhing, dien hij daarna op *Europa* uitoefende.

Men begon in *Holland* een groot aantal protestantsche geschriften in het licht te geven, die de strenge eensuur-wetten in *Frankrijk*

zouden verboden hebben. Uitmuntende schrijvers, in hun vaderland tot stilzwijgen gedoemd, verkregen voor het eerst de vrijheid hunne denkbeelden in omloop te brengen. De boekwerken, tijdschriften en dagbladen, die zij in het licht zonden, werden alom met graagte gelezen. Zij gingen zelfs in *Frankrijk* van hand tot hand, hoewel de invoer bij strenge straf verboden was. Om de fransche politie te blinddoeken, veranderde men de namen der uitgevers en zelfs der steden waar zij gedrukt werden. Zoo verschenen, bij voorbeeld, de boeken door REINIER LEERS, te *Rotterdam* uitgegeven, onder den naam PIERRE MARTEAU, te *Keulen*. Beroemde schrijvers in *Frankrijk* vonden er hunne rekening bij, hunne boeken in *Holland* te laten drukken en uitgeven. Zoo verscheen te *Amsterdam*, 1685, *Cotes & Nouvelles de La Fontaine*; in den *Haag* 1745, *Histoire Naturelle de l'âme*, van LAMETTRIE; te *Leiden* 1748, *L'Homme-machine*, van denzelfden schrijver. Om dit werk werd de uitgever, ETIENNE LUZAC, vervolgd, en verdedigde zich in een werkje getiteld: *Essai sur la liberté de produire ses sentiments*, dat is: *Proeve over de vrijheid om zijne denkbeelden in het licht te geven*. Op het titelblad stond: *Uitgegeven in het Land der Vrijheid, met privilegie van alle ware wijsgeeren*. De voornaamste werken van ROUSSEAU verschenen te *Amsterdam*, onder anderen de eerste uitgaaf van zijn *Emile*, bij JEAN NEAULME, 1762.

Eene menigte belangrijke boekwinkels werden door vlugtelingen of door hunne afstammelingen opgericht. CHALMOT, NEAULME, DESBORDES, CHANGUON, de broeders LUZAC, REY, MARCHAND, stonden een geruimen tijd aan het hoofd van den boekhandel in den *Haag*, te *Leiden* en te *Amsterdam*. Het eerste voorbeeld van een waarlijk europeschen boekhandel, werd gegeven door de familie HUGUETON, afkomstig van *Lyon*. Het hoofd des huisgezins vestigde zich met drie zoons te *Amsterdam*, en stichtte daar den uitgebreidsten boekhandel, die missehien ooit ergens bestaan heeft. Er was geen stad van aanbelang in *Europa*, voornamelijk in *Spanje*, *Italië*, *Frankrijk*, *Holland*, *Engeland* en *Duitschland*, waar hij niet zijne kantoren, klerken en agenten had. Hij had zijne *entrepots* te *Konstantinopel*, te *Smyrna*, en te *Aleppo*. Duizenden van menschen maakten hunne voordeelen met dien handel, en deszelfs groote uitbreiding was voornamelijk toc te schrijven aan de onvermoeide werkzaamheid en zeldzame schrandrheid van den jongsten der drie gebroeders PIERRE HUGUETON, van *Montserrat*. De meeste werken door hem uitgegeven kwamen van de pers van BERNARD

PICART, beroemd drukker, teekenaar en plaatsnijder. Geboren te *Parijs* in 1672, had hij bij de herroeping van het Ediet van Nantes *Frankrijk* verlaten met zijnen vader ETIENNE PICART, die alles aan zijn geloof had opgeofferd.

Het zou moeilijk vallen te berekenen, hoe velen er in *Holland* door dien voortgang in den boekhandel bevoordeeld werden. De algemeenmaking der kennis had blijkbaren invloed ten goede op den zedelijken en maatschappelijken toestand ook der lagere standen; en de geleerden deelden de geldelijke voordeelen met den drukker en uitgever niet alleen, maar ook met den lettergieter, boekbinder, plaatsnijder, teekenaar en leder- en pergamentbereider.

Volgens MACPHERSON, leed *Frankrijk* in de vijftig jaren, die tusschen 1683 en 1733 verliepen, een verlies aan inkomen van 75 millioenen ponden sterling. De ongelukkige oorlogen van de tweede helft der regering van LODEWIJK XIV., bragten daartoe wel het meeste bij; maar het verplanten der nijverheid naar het buitenland, komt daarbij niet minder in aanmerking. De vermindering van den invoer van fransche goederen in *Holland*, nadat de fransche vlugtelingen zich daar gevestigd hadden, wordt door denzelfden MACPHERSON begroot op 1,702,000 ponden sterling.

De vervolging der Protestanten in *Frankrijk* had aanvankelijk een' zwaren slag toegebracht aan de handelsbetrekkingen der Hollanders met dat land. Eene menigte fransche kooplieden hadden zich van de zeehavens naar *Parijs* en diens omtrek begeven, om zich eenigermate tegen de gevolgen der onverdraagzaamheid te waarborgen. Andere hadden hunne huizen zien plunderen, hunne koopwaren zien vernielen of verbeurd verklaren, en de Hollanders, wier debiteuren zij waren, zagen zich in de algemeene ramp gewikkeld. Toen men de tijding vernam der herroeping van het Ediet van Nantes, was de ontsteltenis aan de beurs van *Amsterdam* zoo groot, dat de huizen, die met *Frankrijk* handelden, vooreerst over geene kapitalen beschikken konden. Deze tijdelijke stremming werd eerlang opgeheven, toen de vlugtelingen zich met hun geld, hun krediet, hunnen handelsgeest en verkregen kundigheden in *Holland* kwamen nederzetten. Hunne handelsbetrekkingen met hunne geloofsgenoten in *Duitschland*, *Engeland* en *Amerika* waren eene belangrijke aanwinst. Hunne strenge zeden, arbeidzaamheid en de geest van orde, die in hunne levenswijs doorstraalde, en het vertrouwen, dat hun godsdienstig karakter inboezemde, waren de grondslagen van het groote vermogen, dat zoo menig een verwierf. De nieuwe takken van

nijverheid verschafften gelegenheid om groote kapitalen voordeelig nit te zetten, terwijl de uitvoer der verwerkte stoffen den handel met het buitenland groote levendigheid bijzette. Zoo werd de tijdelijke schade, door de geweldige maatregelen van het fransche bewind *Holland* aangedaan, door de vlugtelingen, die zich aldaar vestigden, in de ruimste mate vergoed.

HOOFDSTUK V.

Volkplantingen der Fransche Vlugtelingen aan de Kaap de Goede Hoop en op Suriname.

Kolonie de Kaap de Goede Hoop—Fransche Vallei—Fransche Hoek—Verbetering van den Wijnbouw—Constantia-wijn—Verval van de Fransche Taal in gemelde kolonie—Tegenwoordige staat der Fransche Kolonisten—Kolonie Suriname—Aersens van Sommelsdijk—Voorname families van fransche afkomst te Suriname.

De hollandsche koloniën ontvingen insgelijks eenige duizenden van vlugtelingen. In 1684 verklaarde de vergadering van zeventiene, voorstellende de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, zich bereid om kosteloos naar de *Kaap de Goede Hoop* over te brengen, alle fransche vlugtelingen, die zich aldaar aan den landbouw of aan de beoefening van eenig handwerk zouden wenschen te begeven. Zij beloofde aan elken kolonist zoo veel lands als hij bebouwen kon, benevens het eerste zaad en de werktuigen tot den landbouw behorende, onder voorwaarde van binnen een bepaald tijdsverloop het verschot terug te ontvangen. Omstreeks tachtig huisgezinnen namen het aanbod aan en gingen scheep, onder geleide van zekeren neef van den Admiraal DUQUESNE. De toenmalige gouverneur, VAN DER STEL, wees hun woonzetels aan in het kwartier van *Drakenstein*, waar hun spoedig andere vlugtelingen volgden. Tegen het einde der zeventiende eeuw maakten zij eene volksmenigte uit van omtrent drieduizend zielen, in de toenmalige binnenlanden, omtrent twaalf uren ten noorden van de *Kaap*, te midden van eene

vruchtbare vallei, die op den huidigen dag de *Fransche Vallei* genoemd wordt. Deze verwijderde schuilplaats, van de zee gescheiden door zandvlakten en heigonden, ligt aan den voet eens bergs, die haar ten zuiden begrenst, en insgelijks als de *Fransche Berg* bekend staat. Ten noorden wordt zij door eene bergketen begrensd, die een gedeelte van het land der Hottentotten uitmaakt. In die vallei, die zich bijna veertien uren in de lengte uitstrekt, met eene breedte van drie, herkent men verscheidene dorpen, weleer door de vlugtelingen gebouwd. Het oudste dorp is *Drakenstein*, alwaar de eerste fransche kerk gebouwd werd, die lang de eenige was, waarvan zich de vlugtelingen bedienden, die zich van groote afstanden derwaarts begeven moesten. De eerste leeraar, SIMON, schijnt een' weldadigen invloed op die ontluikende volkplanting uitgeoefend te hebben; want zijne gedachtenis wordt er in waarde gehouden, en men wijst nog den reiziger, niet ver van het vlek, waarvan hij geruimen tijd de herder en, als het ware, de vader was, eenen berg, naar hem *Simonsberg* genoemd. Een ander dorp heet *Fransche Hoek*. Een derde heet *Wagenmakers Vallei*, naar den stichter CHARRON, het fransch voor wagenmaker, en de meeste bewoners zijn zijne afstammelingen. De leden van dien franschen stam hebben altijd tot hoofd gehad, een' of anderen bejaarden man, onder de oudsten des volks gekozen, en buiten wiens raad men niets van aanbelang ondernam. Deze aartsvaderlijke regering, zoo overeenkomstig de democratische denkbeelden der eerste Calvinisten, was gunstig voor de nijverheid, die zich dan ook op dat dorp meer dan elders ontwikkeld heeft, en er een van de fraaiste en rijkste dorpen van gemaakt heeft in dat gedeelte der kolonie. Maar ook tot instandhouding van reine zeden en eene eenvoudige levenswijs heeft zij bijgedragen, terwijl zij het geloof en de godsvrucht bij het nakroost dier uitgeweken huisgezinnen ongeschonden bewaard heeft. Er is nog een vierde dorp, en wel het voornaamste van alle, de *Paarl*, welks inwoners, meerendeels landbouwers, de rijkste zijn van die voortijds hollandsche kolonie, die thans aan de Engelschen behoort.

De vlugtelingen leiden zich voornamelijk op den graanbouw toe. Bij hen at men steeds het beste brood dat de kolonie opleverde, niet zoo zeer omdat hun koorn het beste was, maar omdat de behandeling door de voorouders uit *Frankrijk* aangebragt, bij overerving onveranderd in stand gebleven is. De gronden door hen ontgonnen werden beplant met vruchteboomen, voorheen onbekend bij de woeste bewoners van *Zuid-Afrika*. Van de eerste tijden sprak men met lof van

de boomgaarden der fransehe burgemeesters van *Drakenstein*, LOUIS LE GRAND en ABRAHAM VILLIERS. De *Kaap* heeft hun, zoo al niet de invoering, dan toeh de veredeling van den wijngaard te danken. De wijnen van *Bourgogne*, *Champagne* en *Frontignan*, die zij het eerst naar hun nieuwe vaderland overbragten, verkregen weldra groote vermaardheid. De beroemde constantia wijn, is een geschenk aan het land van de familie DESMARETS. Nog twee huisgezinnen, die van CHARONNE en LES FONTAINE, bevorderden niet minder den akkerbouw in deze van ouds woeste streek, en maakten zich voorts verdienstelijk door de uitstekende ambtenaren, die zij van 1714 tot 26 opleverden.

De geehele bevolking der *Fransehe Vallei* wordt thans op ongeveer 10,000 zielen begroot, waaronder 4,000 van de vlugtelingen afstammen, terwijl de overige 6,000 vroegere slaven zijn, die door besluit van het engelsehe parlement hunne vrijheid verkregen hebben. De fransehe taal is reeds geruimen tijd uitgestorven. In 1739, verbood het hollandsch gouvernement, in dit geval door bekrompen inzigten bestuurd, de uitoeffening der godsdienst in die taal, die zich tot op dat tijdstip in al hare zuiverheid had staande gehouden. Van toen af werden de vlugtelingen genoodzaakt Hollandsch te leeren, en moesten, tot hun leedwezen, de taal hunner voorouders allengs zien verdwijnen. Toen de reiziger LEVAILLANT in 1780 de *Kaap* bezocht, vond hij er maar éénen grijsaard, die nog Fransch verstond, maar de meeste huisgezinnen, als MALHERBE, DUTOÏT, COCHER en andere herinnerden aan het vaderland door hunne namen. Men kon ze gemakkelijk van de hollandsche kolonisten onderscheiden, die meerendeels blond waren, terwijl de afstammelingen der Franschen aan donker haar en eene donkere gezigtstkleur kenbaar waren. Maar indien zij al de taal hunner voorouders niet meer verstaan, zijn zij nogtans getrouw gebleven aan hunne strenge beginselen en hun warm godsdienstig gevoel. De reiziger, die zich onder hun gastvrij dak begeeft, vindt daar zeker op eene tafel eenen van die groote folio bijbels, die bij de Protestanten in *Frankrijk* als een heilig erfgoed en onberekenbare schat, van den vader op den zoon overgingen. Daarin was het geboorte-register bevat van al de leden des huisgezins. Daarbeneven vond men ook wel andere stichtelijke boeken, als de psalmberijming van CLEMENT MAROT. Treffend is het gebruik, dat bij die eenvoudige en streng godsdienstige menschen heeft stand gehouden: telken avond en telken morgen vereenigt zich de huiselijke kring tot gemeenschappelijke godsdienstoeffening. Daar hoort

men van geen formulieren, ziet men geen uiterlijke plegtigheden. Men bidt er uit de volheid des harten en leest te zamen een of meer hoofdstukken in den Bijbel. Met uitzondering van het zendelingshuis aan de *Paarl* en de kleine kerk aan *Wagenmakers Vallei*, hebben zij nog maar één kerkgebouw voor de geheele vallei. Telken Zondag in alle vroegte, begeven zich de boeren op weg in hunne wagens met vellen of grof doek overdekt, om de godsdienst bij te wonen, en des avonds keeren zij vreedzaam naar hunne woningen terug. Dit is al hunne uitspanning. Het spel is hun onbekend, en het verrijd bederf der europesche beschaving is tot hen niet doorgedrongen. Van de overige wereld afgescheiden, maar zelden zelfs de *Kaapstad* bezoekende, weten ze niet eens van de grootere omwentelingen, die in lateren tijd de wereld als het onderst boven gekeerd hebben. In 1828 wisten zij nog niet dat er in *Frankrijk* vrijheid van godsdienst bestond; en toen de zendelingen hun deze ongehoorde weldaad verkondigden, storteden grijsaards tranen van aandoening en weigerden lang te gelooven, dat hunne broeders zoo toegeeflijk konden behandeld worden, in een land waar hunne voorouders zulke wreede mishandelingen ondergaan hadden. Onbekend met hetgeen in het letterkundige in hun vroeger vaderland voorvalt, beminnen en beoefenen zij alleen de kunsten des gewonen levens, en heeft hun onderwijs eene meer beoefenende dan bespiegelende strekking. Zij trachten zich nuttig te maken voor hunne vroegere slaven, die zij altijd met zachtheid behandeld hebben, en beijveren zich om evangeliekennis onder de afgodische volken, die hen omringen, te verspreiden.

Eene tweede volkplanting van vlugtelingen, minder talrijk dan die van de *Kaap*, vestigde zich te *Suriname*, weinige jaren voor de herroeping. De eerste koloniën der Hollanders in *Guiana*, door ondernemende Zeelanders gesticht, waren door de staten dier provincie aan de Oost-Indische Compagnie afgestaan; en deze, om volkplantelingen daarhenen te lokken, had er een-derde van afgestaan aan de stad *Amsterdam*, en nog een-derde aan AERSENS, Heer van *Sommelsdijk*. Een der voorouders van laatstgenoemde, FRANÇOIS VAN AERSENS, was lang afgezant der republiek geweest bij HENDRIK IV. en LODEWIJK XIII., en de betrekking, die hij met verscheidene protestantsche huisgezinnen van doorluchtige afkomst had aangeknoopt, werd door de zijnen met naauwgezetheid onderhouden. De Heer VAN SOMMELSDIJK had zelf eene fransche vrouw uit een adellijk geslacht geluwd. Eigenaar geworden van een

gedeelte van *Guiana*, dat schier geheel woest was, bragt hij honderden van vlugtelingen derwaarts, die zich sloop begaven onder toezigt van zekeren SAUTIN, commissaris der burgemeesters van *Amsterdam*. Onder dezen waren rijkelijk handwerkers, timmerlieden, metzelaars, kuipers, smeden, hoefsmeden en een klein getal landbouwers, onder welke hij landerijen uitdeelde. Eerlang verhieft zich eene fransche kerk in de stad *Paramaribo*, en een leeraar uit de vlugtelingen, met name DALBUS, werd over deze pas ontloken gemeente gesteld. In 1686 bragt het hollandsche schip, de *Profeet Samuel*, nieuwe aankomelingen; en eenige jaren daarna kreeg deze fransche kolonie een laatsten aanwas door de komst van verscheidene familiën, waaronder de voornaamste waren, die van RAYNEVAL, VERNESOBRE en DE LA SABLONNIERE. Later werden twee gouverneurs van *Suriname* uit die vrijwillig uitgewekenen gekozen, met name NEPVEU en LUCAS COUDRIE. De handel, de nijverheid, de landbouw, werden door hun toedoen aanmerkelijk bevorderd. In 1683 bestonden er in *Hollandsch Guiana* maar ongeveer vijftig suikerplantaadjen; in 1686 telde men er honderd en dertig. De gronden door de vlugtelingen ontgonnen, dragen nog den naam *Providence* (Voorzienigheid), welken die opregt geloovigen daaraan gaven. De voortplanting van het ehristendom onder de wilde volkstammen van dat land, was grootendeels het werk van DALBUS, FAUVARQUE en andere fransche predikanten van *Suriname*. PIERRE SAURIN verliet, 1697, zijne vreedzame schuilplaats, 's *Hertogenbosch*, om zich geheel aan de bekeering der Indianen toe te wijden. Hij vertoefde lang in de streken die aan de Oost-Indische Compagnie onderworpen waren, leerde de taal der inboorlingen, onderwees hen in den bijbel, en zag zijne pogingen met den besten uitslag bekroonen. De synode der waalsche kerken in de *Nederlanden* wees in 1700 een fonds aan, bepaaldelijk tot ondersteuning van de pogingen van zendelingen in de bosschen van *Guiana*. Door eene wonderbare beschikking moesten de vlugtelingen, tot verspreiding der christelijke godsdienst in dat gedeelte van *Amerika*, en daardoor, als een natuurlijk gevolg, tot vestiging van het gezag der Hollanders in die oorden, medewerken.

HOOFDSTUK VI.

Tegenwoordige toestand van de Afstammelingen der Vluchtelingen in Holland.

Hunne diensten bij het leger en in de diplomatie—Louis Gaspard Luzac—
Verval der nijverheid in de achttiende eeuw—Tegenwoordige staat der
fabrieken in Leiden—Vooruitgang van den handel—Ingenomenheid met de
fransche taal en letterkunde—Het nakroost der vluchtelingen smelt met de Hol-
landers te zamen—Werken in het Hollandsch uitgegeven—Fransche namen
van personen in het Hollandsch vertaald—De fransche kerken nemen
allengs af—Wat er nog van overig is.

De invloed der vluchtelingen in *Holland* bepaalde zich niet tot de
eerste jaren van hun verblijf, maar strekte zich uit over de geheele
achttiende eeuw. De afstammelingen der dappere officieren, die zoo
krachtdadig de zaak van WILLEM VAN ORANJE voorgestaan, en op
de slagvelden van *Ierland*, *Vlaanderen*, *Frankrijk* en *Spanje* hun
bloed vergoten hadden, stelden er eene eer in, het voetspoor hunner
voorouders te betreden. Gedachtig aan den loem des franschen adels,
waaruit de meeste gesproten waren, bleven zij, die zich in de zeven
provinciën gevestigd hadden, de republiek beschermen, die hen had
aangenomen. De families MAUREGNAULT en COLLOT D'ESCURY
leverden voortreffelijke officieren aan de hollandsche artillerie. De
Baron D'YVOI verstrekte ingenieurs, die de bekwaamheid van hun
doorluchtigen stamvader erfden. De DOMPIERRES en JONQUIERES
hebben met lof bij het leger gediend. De LARREYS, aan laatstge-
noemden verwant, zijn getrouw gebleven aan het krijgsmansberoep.
Een van de laatsten van dien naam was adjudant van Koning
WILLEM I. De familie GUILLOT heeft bekwame zeeofficieren opge-
leverd. In onze dagen heeft het koninkrijk van *Holland* dappere
verdedigers gevonden, wier namen van hunnen oorsprong getuigen.
De Generaal GUICHERIT, PAUL DELPRAT, luitenant-kolonel van de
genie, en commandant van de militaire akademie van *Breda*; HUET,
die in den bloei des levens, in 1830, in den strijd tegen de Belgen,
sneuvelde; MUNIER, die als kapitein van de genie zich bij het beleg
van *Antwerpen* onderscheidde; en eindelijk de generaal, Baron CHASSÉ,
die de citadel dier stad tegen Maarschalk GERARD verdedigde.

Anderen hebben als ministers of afgezanten den staat gediend.

LESTEVENON was ambassadeur bij het hof van LODEWIJK XV., CERISIER werd tot verscheidene onderhandelingen gebruikt. DELPRAT, de vader van PAUL DELPRAT, was algemeen secretaris bij het ministerie van buitenlandsche zaken, onder Koning LODEWIJK, den broeder van NAPOLEON. Bij de herstelling van het huis van Oranje, in 1814, maakte WILLEM I. hem geheim secretaris van het ministerie van buitenlandsche zaken, en commandeur van de orde van den nederlandschen leeuw, en de Prins van Oranje droeg hem de opvoeding op van zijne drie zoons, WILLEM, ALEXANDER en HENDRIK. In lateren tijd zaten BLUSSÉ, COLLOT D'ESCURY en LOUIS GASPARD LUZAC in de staten generaal. De twee eerstgenoemden hebben een zeer beperkten invloed uitgeoefend. De derde, in 1827 afgevaardigd, stond lang aan het hoofd eener liberale oppositie. Als een getrouw en opregt gemeensman, stelde hij zich scherp tegen de aanmatigheden van de koninklijke magt, verzettede zich nadrukkelijk tegen het ontwerp, dat men het regerend huis te laste gelegd heeft, van *België* te willen heroveren, en weigerde standvastig alle eer en onderscheiding, die hem aangeboden werden. Maar toenemende verzwakking, welligt ook de onmogelijkheid om de beginselen, die hij in de oppositie beleden had, in beoefening te brengen, hebben hem sedert genoodzaakt van het staatkundig tooneel af te treden.

Wat de nijverheid betreft, hierin was de invloed der vlugtelingen minder duurzaam dan men bij den aanvang had kunnen verwachten. De fabrieken van zijde, linnen, hoeden en papier, die zij opgerigt hadden, begonnen reeds in de eerste helft der achttiende eeuw te kwijnen, en geraakten langzamerhand te niet. Die fabrieken daarentegen, die zij niet opgerigt, maar uitgebreid en verbeterd hadden, als de wol- en lakenfabrieken te *Leiden*, de looijerijen, suiker-raffinerijen, hebben met vreemde kunnen wedijveren, en dragen nog de sporen der weleer ingevoerde verbeteringen. Nieuwe fabrieken konden alken onder bescherming van een verhoogd tarief stand houden, want de toenemende verhooging van het arbeidsloon dreef den prijs der voortbrengselen op boven dien van *Frankrijk* en *Duitschland*. Maar de hollandsche handel verzettede zich uit den aard tegen een verbodstelsel. De fabrieken, onbeschermd door den staat, en door een hoog buitenlandsch tarief van vertier beroofd, moesten onvermijdelijk tot verval komen.

Maar indien de nijverheid der vlugtelingen niet op den duur aan de verwachting bleef beantwoorden, hadden zij des te meer deel aan den snellen vooruitgang van den handel in de achttiende en negen-

tiende eeuw. De namen van BOISSEVAIN, BIENFAIT, CHEMET en FEYSSET, herinneren aan kooplieden van den eersten rang. Het huis van CROMMELIN, bij de eerste komst der vlugtelingen te *Amsterdam* gesticht, heeft honderd en vijftig jaren zijnen roem gehandhaafd, en de boeken van dat huis, die nog in het fransch gehouden worden, getuigen dat het nakroost van den stichter getrouw gebleven is aan de voorvaderlijke gebruiken. De firmas van LABOUCHERE en OVERZEE (vertaling van d'Outremer), te *Rotterdam*, en van COUDERC en VEREUL, te *Amsterdam*, zijn van dienzelfden tijd afkomstig en behooren van ouder tot ouder onder de voor naamste huizen van *Europa*.

De fransche taal en letterkunde bleven gedurende de achttiende eeuw het aanzien behouden, dat zij aanvankelijk in *Holland* verkregen hadden. De waalse kerken werden steeds, door de jeugd vooral, vlijtig bezocht. De taal drong zelfs bij de min beschaafde standen door. Zij werd geleerd in de scholen en in den huiselijken kring; werd in vele huisgezinnen de taal des dagelijkschen omgangs, en had zoo zeer de voorkeur in briefwisseling, dat het stellen van een hollandschen brief eene taak was daar menig een tegen opzag. Ook nu nog schrijven dames van zekeren leeftijd ongaarne in de landstaal. De vlugtelingen in de *Nederlanden* leefden niet, gelijk in het Brandenburgsche, als eene afzonderlijke maatschappij bij elkander, maar waren overal in de steden en dorpen verspreid. Van hier ook, dat hunne taal zoo algemeen werd. Het Engelsch, Spaansch en Italiaansch, daar men in de zestiende en zeventiende eeuw veel werks van gemaakt had, werden aan het Fransch opgeofferd. De hollandsche letterkunde werd grootendeels navolging der fransche. Ook maakte men veel werk van fransche dichters. Hiervan getuigen de vertalingen van CORNEILLE, RACINE en VOLTAIRE, door NOMSZ en anderen. Ook in onze dagen hebben de tooneelstukken van JOUY, DUCIS, DELAVIGNE en SCRIBE fortuin gemaakt op het hollandsche tooneel; maar met de romantische school is de invloed van het fransche tooneel in *Holland* afgenomen. VICTOR HUGO en ALEXANDER DUMAS hebben de eer niet mogen verwerven, die aan hunne voorgangers was toegekend.

Dat de fransche taal en letterkunde zoo langen tijd in zwang bleven, is een verschijnsel, dat men best verklaren kan door die banden van onderlinge belangstelling, die de afstammelingen der vlugtelingen in *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Leiden*, *den Haag* enz., bleven verbinden, van den tijd af dat hunne voorouders zich in het

land der ballingschap aan elkander aangesloten hadden. Zij voelden eene naauwe betrekking op elkander. Zij trouwden onder elkander; en ofschoon het Hollandsch hun reeds lang gemeenzaam geworden was, bleef het Fransch de taal des gespreks en der briefwisseling. Op den duur nogtans was de ineensmelting der vlugtelingen met de landskinderen onvermijdelijk. Met het einde der achttiende eeuw had deze innige vereeniging haar volle beslag. De afstammelingen der Franschen, die als schrijvers optraden, schreven voortaan Hollandsch. Getuige *Hollands Rijkdom*, door ELIAS LUZAC, 1780; en later van COLLOT D'ESCURY, *Hollands roem in Kunsten en Wetenschappen*, 1824. Sommige geslachten stierven uit, en andere verloren, door vermenging met de Hollanders, meer en meer van hun volkseigen. De fransche taal wordt, ja, nog door duizenden beoefend, maar als eene vreemde taal wier kennis tot eene beschaafde opvoeding behoort. Men scheen er zelfs op uit te zijn, om de laatste sporen van zijnen franschen oorsprong geheel uit te wisschen, want vele familie-namen werden uit het Fransch in het Hollandsch vertaald.* Hierbij kwam langzamerhand het verdwijnen der fransche kerken. Van twee-en-zestig werden er in de eerste helft der achttiende eeuw reeds twaalf afgeschaft, en in 1793 was het getal fransche kerken tot twee-en-dertig, en der fransche predikanten tot 48 ingekrompen. Onder Koning LODEWIJK werden er verscheidene afgeschaft, “*als in zich zelve onnut en voor de beoefening der landstaal schadelijk.*” Ook na de inlijving met *Frankrijk* werden de fransche kerken in *Holland* niet begunstigd. Evenmin na de herstelling van het Huis van Oranje. WILLEM I. schafte er in 1816 verscheidene af. Bij een decreet van 1817 bleven er maar 21 in wezen. In 1821 verviel de fransche kerk te *Zutphen*, in 1822 te *Deventer*, in 1823 te *Vlissingen*, in 1827 te *Schiedam* en te *Zierikzee*. Bij eene verordening van 1843 werd de geleidelijke afschaffing bepaald van elf fransche kerken, uit de nog overige zeventien, terwijl onderstand van staats wegen voortaan alleen verstrekt werd aan de fransche kerken te *Amsterdam*, *Rotterdam*, *den Haag*, *Leiden*, *Utrecht* en *Groningen*.

* Zie hier een aantal voorbeelden van zulke vertalingen, die men gemakkelijk zou kunnen vermeerderen: DE WITT (Leblanc), VAN DEN BOGAARD (Dujardin), VAN DE VELDE (des Champs), VAN DEN BOSCH (du Bois), VAN DER CRUYSE (Lacroix), RUYTER (Chevalier), VAN DER WEYDE (Dupré), DE WILDE (Sauvage), VAN DEN HOVE (Delacour of Delcour), KRAAY (Cornelle), VAN DER KASTEEL (Duchatel), WIJS (Lesage), DE GROOT (Legrand), VERMEULEN (Dumoulin), VAN DEN BERG (Dumont) en VERBRUGGE (Dupont).

DERDE BOEK.

DE FRANSCH E VLUGTELINGEN IN ANDERE LANDEN.

HOOFDSTUK I.

De Vluchtelingen in Brandenburg.

EERSTE AFDEELING :—Hun onthaal en eerste vestiging.

Gelijk in *Engeland, Holland en Zwitserland*, zoo ook in *Brandenburg*, hadden zich, lang voor de groote landverhuizing van 1685, voorloopers der vluchtelingen komen nederzetten, omdat zij buiten 's lands vonden hetgeen hun in *Frankrijk* niet besehoren was—vrijheid van godsdienst. Het hof van *Berlijn* was daarenboven calvinist en nagenoeg fransch. Reeds in 1611 was de Markgraaf JAN GEORG aan de hoogeschool van *Saumur* als student bevriend geworden met DUPLESSIS MORNAY, en in 1614 ging hij over tot de kerk van CALVIJN, hetzij dat hij diens leer verkoos boven die van LUTHER, of dat hij hoopte zich aldus naauwer aan *Holland* te kunnen verbinden. Zijn broeder, JOACHIM SIGISMOND, werd eenige jaren later naar de hooge school van *Sedan* gezonden. De rampen, die *Brandenburg* gedurende den dertigjarigen krijg troffen, veroorloofden FREDERIK WILLEM niet *Frankrijk* te bezoeken; maar hij ontving niet te min eene fransche opvoeding aan het hof van Oranje. De prinsen van Oranje, erfgenamen van de oude graven van *Châlons*, hadden zich wel in *Holland* gevestigd, maar hun hof was niet te min fransch. FREDERIK WILLEM werd er bevriend met BOUILLON, TURENNE, in één woord, met de bloem des franschen adels. Zijne echt met LOUISE HENRIETTE, dochter van den stadhouder FREDERIK HENDRIK, en kleindochter van WILLEM DEN ZWIJGER en LOUISE DE CHATILLON, dochter van COLIGNY, droeg niet weinig bij om aan de fransche taal de voorken te verzekeren aan het hof van *Berlijn*. Daarenboven was die taal alle andere in beschaving ver vooruit, terwijl het Hoogduitsch zich pas begon te ontworstelen aan de barbaarscheit der middeleeuwen.

Ook om staatkundige redenen was FREDERIK WILLEM den fran-

schen vlugtelingen gunstig. Bij zijne troonsbeklimming in 1640, was zijn land door den oorlog ontvolkt, het veld onbebouwd, handel en nijverheid de bodem ingeslagen. Alle vreemdelingen werden met open armen ontvangen. Hij begreep vooral dat hij van de verdrukking der Protestanten in *Frankrijk* partij kon trekken om ze naar zich te lokken, en dat hij, zoo doende, geene vrijstad opende voor hulpelooze en havelooze menschen, maar voor een werkzaam volk, dat, door zijne bekwaamheden en kunstvlijt, de geschonken voorregten rijkelijk vergoeden zou. SCHWERIN, zijn vertegenwoordiger aan het hof van *Versailles*, was hem behulpzaam, om de Protestanten aan te moedigen, zich in *Brandenburg* te gaan vestigen. Reeds in 1661 zetteden zich verscheidene huisgezinnen te *Berlijn* neder. Het getal nam allengs toe, en in 1672 werd hun toegestaan eene fransehe kerk te stichten. Toen LODEWIJK XIV. het Ediet van Nantes herriep, besloot FREDERIK WILLEM met die dwaling zijn voordeel te doen. Op den 29sten October van hetzelfde jaar (1685), verscheen het Ediet van *Potsdam*, waarin aan alle vlugtelingen een veilig heenkomen in den brandenburgschen staat werd toegezegd, benevens bescherming op de reis daarheen. De consul van den keurvorst te *Amsterdam* kreeg last om ze te ontvangen en naar *Hamburg* van schepen te voorzien, alwaar zij door een anderen zaakgelastigde naar *Brandenburg* bevorderd werden. Die uit de zuidelijke en oostelijke deelen van *Frankrijk* kwamen, werden op gelijke wijze in *Frankfort aan den Mein* opgewacht, en, den *Rhijn* af, naar de omstreken van *Kleef* vervoerd. Men kwam hun met allerlei vriendelijkheid voor. Hunne goederen kwamen vrij van inkomende regten of tolgelden in het land. Verlaten huizen werden hun kosteloos geschonken, en de stedelijke besturen voorzagen zelfs in de noodige bouwstoffen, om zulke huizen bewoonbaar te maken en naar hunnen smaak in te rigten. De belendende tuinen, akkers en weilanden werden hun almede afgestaan, met vrijstelling van belasting gedurende zes jaren. Men stond hun toe hunne eigene regters aan te stellen, om onderlinge geschillen uit te wijzen; en in geval van processen tussehen Franschen en Duitschers, moest de plaatselijke overheid zich verstaan met scheidsregters door de vlugtelingen tot dat einde uit hun midden gekozen. Het decreet van *Potsdam* was naauwelijks in *Frankrijk* bekend geraakt, of men begaf zich scharenwijs naar *Frankfort*; van daar werden zij, onder geleide, naar *Brandenburg* overgebracht, en op de grenzen door daartoe aangestelde commissarissen ontvangen en van alles voorzien. Dit alles geschiedde om hen aan een land te

hechten, dat voor het overige minder aantrekkelijks had dan *Engeland* of *Holland*. Zoo bleven zij onder elkander eene fransche maatschappij uitmaken, en wisten naauwelijks dat zij in het buitenland verkeerden. Deze staatkunde beantwoordde ten volle aan het oogmerk. Niet alleen bleef deze volkplanting bestaan, maar zij kreeg ook aanmerkelijken aanwas van *Zwitserland*, *Holland* en *Engeland*.

Zulk een onthaal noodzaakte den keurvorst tot buitengewone uitgaven. Immers, hij betaalde reiskosten, gaf onderstand aan behoeftigen, deed voorschotten aan kooplieden, fabrikanten en ambachtslieden, schonk pensioenen aan den adel en aan officieren. Dat was veel voor eenen staat van twee millioenen inwoners, van nijverheid verstoken en door den oorlog uitgeput. Had hij zijne duitsche onderdanen belast, dan waren de Franschen hun hatelijk geworden. Hij besloot daarom liever uit zijn eigen middelen te putten. "Ik zou liever," zeide hij eens, "mijn zilvergoed verkoopen, dan die menschen niet voort te helpen." Dit was ruim zoo veel aan staatkunde als aan edelmoedigheid toe te schrijven; maar het was althans verlichte staatkunde. Hij kende de waarde van werkzame menschen. Men houde ook in het oog, dat zij niet allen even arm waren. Dit zou onder anderen hieruit kunnen blijken, dat er gedurende de geheele achttiende eeuw nog veel fransch goud in *Duitschland* in omloop was. Sommigen hadden aanvankelijk grooter kapitalen dan zij ten goede wisten te beleggen. De keurvorst veroorloofde hun zulk renteloos geld in zijne schatkist te storten tegen schuldbewijzen, doende 6, 7 en 8 ten honderd, met vrijheid om de hoofdsom, na voorafgaande kennisgeving van drie maanden, op te eischen.

Vier vlugtelingen van hoogen rang, die reeds jaren lang in *Brandenburg* woonden, werden belast met de belangen hunner uitgeweken landgenooten, voor zoo ver zij bij hunne komst hulp met raad of daad behoeften, te weten: de Graaf DE BEAUVEAU, CLAUDE DUBELLAY, HENRI DE BRIQUEMAULT en GAUTIER DE SAINT-BLANCARD. BEAUVEAU, weleer luitenant-colonel bij LODEWIJK, werd luitenant-generaal en hofmaarschalk bij den keurvorst. Hem waren bijzonder de vlugtelingen uit *Isle de France* opgedragen. CLAUDE DUBELLAY werd kamerheer en opvoeder der drie markgraven. Daarbij werd hij belast met de zorg voor vlugtelingen van *Anjou* en *Poitou*. HENRI DE BRIQUEMAULT, baron van *Saint-loup*, ontving last om een regiment cuirassiers op te rigten. Daarbij was hij commandant van *Lippstad*, en hield toezigt over de vlugtelingen van *Champagne*, die zich in *Westfalen* kwamen nederzetten. Hij

werd stichter der fransche kerken te *Kleef*, *Wezel*, *Emmerik* en *Doesburg*. GAULTIER DE SAINT-BLANCARD was hofprediker te *Berlijn*, en droeg zorg voor de vlugtelingen van *Languedoc*. Voorts was DAVID ANCILLON, leeraar van *Metz*, belast met de vlugtelingen uit zijne geboortestad en derzelver omtrek, en de predikant ABBADIE met die van *Béarn*.

Het getal der vlugtelingen, die zich in *Brandenburg* kwamen nederzetten, wordt met eenige waarschijnlijkheid op 25,000 begroot. Zij waren van alle standen. Staan wij bij elken stand eenige oogeblikken stil.

1. *Krijgslieden*.—Buiten de graven van BEAUVEAU en BRIQUEMAULT, kwamen eene menigte adellijke militairen, deels vroegere kennissen van den keurvorst aan het hof van Oranje, naar *Brandenburg*. Het getal officieren wordt op zeshonderd geschat. Er werden onderscheidene nieuwe regimenten ten hunnen behoefte opgericht. De markies van VARENNES, luitenant-kolonel in fransche dienst, werd bij zijne komst tot kolonel benoemd, en ontving last om een regiment op te rigten van zestien compagniën : al de officieren en niet weinige van de gemeenen in dat regiment waren Franschen.

Van al de officieren van rang, die *Frankrijk* verlieten, was de Maarschalk SCHOMBERG de beroemdste. Hij bleef niet lang te *Berlijn*. Te vergeefs poogde de keurvorst hem aan zich te verbinden, door hem tot gouverneur-generaal van *Pruissen*, minister van staat, lid van den geheimen raad en opperbevelhebber van het brandenburgsche leger te verheffen. De belangen van het protestantisme deden hem besluiten den Prins van Oranje tegen JAKOB II. te gaan helpen. Op raad van SCHOMBERG rigtte de keurvorst een *corps* op, geheel uit edellieden bestaande, in navolging der *mousquetaires à cheval*, die een gedeelte der fransche koninklijke lijfwacht uitmaakten, en waaronder vele Protestanten hun ontslag verkregen hadden en naar *Berlijn* gekomen waren. Van dezen maakte FREDERIK WILLEM twee compagniën, elk van 60 man ; hij voerde zelf den titel van kolonel der eerste, en maakte SCHOMBERG kolonel der tweede compagnie. FREDERIK WILHELM rigtte ook een *corps* ingénieurs op. Onder dezen muntten uit JEAN CAYART, leerling van VAUBAN, en PHILIPPE DE LA CHIESE, die het kanaal van *Muhlrose* liet graven, waardoor de *Spree* met de *Oder*, en de *Noordzee* met de *Oostzee* verbonden werden. De keurvorst had ook eene kleine vloot doen bouwen, om den handel der Zweden te belemmeren. Zijne schepen waren voor een gedeelte met fransche vlugtelingen bemand.

In 1682 nam hij een gedeelte der kust van *Guinee* in bezit, en bouwde er de vesting *Groot-Frederiksburg*. In 1685 bezette hij het eiland *Arguin* aan den mond der *Senegal*, en rigtte er eene Afrikaansche Maatschappij op, voor den handel in slaven en goudstof. In 1686 leide hij volkplantingen aan op *St. Thomas* en *St. Eustatius*, en derwaarts begaven zich vele vlugtelingen, die, op last van LODEWIJK XIV., naar *Amerika* gesehept waren. Toen *Pruissen* naderhand in de groote worstelingen van *Europa* betrokken werd, zag het geene kans om zich in zijne kolonies te handhaven, en verkocht ze, 1720, aan de Hollanders.

2. *De adel*.—Diegenen onder den adel, die zich niet in krijgsveld dienst begaven, werden voornamelijk als afgezanten, of diplomatieke agenten, gebruikt. Zij maakten een aanzienlijk getal uit, en daar het onmogelijk was een ieder hunner eenen werkkring overeenkomstig zijne hooge geboorte aan te wijzen, werd hun doorgaans de titel van *Gesandtschaftrath*, of iets dergelijks, toegekend.

3. *Geleerden en kunstenaars*.—Onder de eerstgenoemden besloegen de predikanten eene voorname plaats, en onder hen was niemand beroemder dan JACQUES ABBADIE. Van *Béarn* geboortig, had hij te *Saumur* en te *Sedan* gestudeerd, en was in zijn 17de jaar Doctor in de godgeleerdheid. Zijne lofreden op FREDERIK WILLEM ging geheel *Europa* door, maar nog meer befaamdheid verwierf zijne verhandeling over de waarheid der christelijke godsdienst. Protestanten en Roomschen vijzelden, als om strijd, dat werk op. BAYLE zegt er van in zijne *Berigten uit de Republiek der Letteren*: “Men heeft lang geen boek in het licht gegeven, daar zoo veel kracht en zulk een uitgebreid verstand in doorstraalt.” Madame DE SEVIGNE schrijft: “Het is een goddelijk boek: ik geloof niet dat iemand ooit over de godsdienst gesproken heeft als die man.” De Hertog DE MONTAUSIER zeide tegen den pruisischen gezant te *Parijs*: “Hetgeen mij het meest spijt, is, dat de schrijver van zulk een boek te *Berlijn* moet wonen in plaats van hier.” Na het overlijden van den keurvorst ging ABBADIE met SCHOMBERG naar *Engeland*, en bleef daar tot zijnen dood.

Er waren ook uitstekende regtsgeleerden naar *Brandenburg* gevlugt. Zij waren het, die tot regters over hunne landgenooten aangesteld werden. De eer komt hun toe, dat zij het eerst de beginselen van het romeinsch regt in *Duitschland* op de regtspleging toepasten. Ook aan geneeskundigen en heelmeeesters van uitstekende bekwaamheden, waarvan sommige bij het leger aangesteld werden, en andere

zelfs akademische leerstoelen bekleedden, was geen gebrek; en terwijl schilders het berlijnsche kunstkabinet verrijkten, vonden bouwkunstenaars gelegenheid om de stad met menig sierlijk gebouw te verfraaijen.

4. *Fabrikanten en kooplieden*.—In *Maagdenburg* en *Halle* werden fabrieken van lakens en wollenstoffen opgerigt; te *Berlijn* alleen in de tachtig wolfabrieken; en daar men voorheen zulke waren moest invoeren, vervaardigde men ze niet alleen voor eigen gebruik, maar ook voor den uitvoer. Op de jaarmarkten van *Frankfort* en *Leipzig* konden zij met de manufacturiers van *Frankrijk* en *Engeland* wedijveren. Hunne bekende braafheid en eerlijkheid gaven hun, bij geringe geldmiddelen, een ruim krediet. Naarmate zij in rijkdom toenamen, breidde zich hun handel verder uit, en eerlang hadden zij hunne kantoren te *Kopenhagen*, *Hamburg* en *Dantzig*. Leerlooijerijen, fabrieken van hoeden, handschoenen, papier, lijn- en raapolie, behangsels met goud en zilver doorwerkt, fluweelen en zijden stoffen, linten en belegsels, spiegels en glaswerk in soorten, behooren onder de takken van nijverheid, die, deels voor het eerst door de vlugtelingen ingevoerd, deels aanmerkelijk verbeterd werden.

Knopenmakers, geelgieters, zwaardvegers, geweermakers, letter- en klokgieters, sloten- en messenmakers, in één woord, allerlei handwerkers vonden er nering. Goudsmeden en juweliers, plaatsnijders, diamantslijpers en horologiemakers, vervaardigden weinige jaren na de herroeping van het Edict van Nantes, te *Berlijn*, die voorwerpen van weelde, die men voorheen uit *Parijs* ontbieden moest.

Al wat tot verfraaijing, vooral van kleederdragt en huisraad behoort, was onder *LODEWIJK XIV.* tot eene hoogte van verfijning gebragt, die buiten *Frankrijk* onbereikbaar scheen. Maar de vlugtelingen kwamen uit die school en bragten die verhoogde kunstvljft met zich. De verfijnde kookkunst, het tarwenbrood zelfs (want tot dus ver had men zich te *Berlijn* met roggenbrood beholpen), waren bronnen van welvaart. Wij zwijgen van gaarkeuken, pastei- en banketbakkerijen, en logementen, hoedanige men te voren in *Berlijn* niet gekend had. *Berlijn* werd inderdaad het duitsehe *Parijs*. In de laatste vijftien jaren van de zeventiende eeuw vestigden zich daar tienduizend Franschen; en zij waren het, die eene stad, welke te voren het voorkomen had van een' grooten stal, door vetweiders bewoond, in eene sierlijke hoofdstad herschiepen, terwijl de bevolking van zeventuizend, binnen een kort tijdsverloop, tot zeven-en-twintigduizend inwoners aanwies.

5. *Landbouwers*.—Niet minder dan nijverheid en handel was de landbouw aan de vlugtelingen verplicht. Vóór hunne komst zag men alom in het brandenburgsche niet dan onbebouwde vlakten en velden, die, bij gebrek aan bewoners, woest bleven. Waar zij zich nederzetterden, bebouwden zij niet alleen het land, maar lieten zelfs vervallen dorpen en gehuchten uit de bouwvallen en puinhoopen op nieuw te voorschijn komen. Om ook den landbouwer aan zich te verbinden, schouk de keurvorst hem niet alleen den grond dien hij bebouwde, maar bepaalde tevens, dat de eigendom daarvan onvervreemdbaar zijn zou, erfelijk van vader op zoon zou overgaan, en bij ontstentenis van erfgenamen, niet anders dan aan fransche vlugtelingen of hun nakroost zou kunnen vervallen. Twee verhuizingen versterkten in het vervolg de koloniën der landbouwers: omtrent 3,000 kwamen uit *Zwitserland*, waar zij zich aanvankelijk gevestigd hadden, maar op den duur in het woeste gebergte geen bestaan vonden. Dit was in 1698. Vijf jaren later kwamen er tweeduizend van het prinsdom Oranje, vorige onderdanen van WILLEM III., die voortvlugtig voor de krijgsmagt van den Graaf DE GRIGNAN, eene vrijstad zochten in de staten van den keurvorst.

Het was vooral door den tabaksbouw, dat de vlugtelingen *Brandenburg* verrijkten. *Denemarken, Zweden, Polen, Silesië* en *Bohemen* werden er door voorzien; en zelfs Hollanders sloegen brandenburgsche tabak in, om die elders te verhandelen. De tuinierkunst werd door de vlugtelingen hier, gelijk op vele plaatsen, als uit den grond opgehaald. Vóór hunne komst werd de tafel van den keurvorst met groenten voorzien van de markt van *Hamburg* of *Leipzig*. Door hen werden de omstreken van *Berlijn* in tuinen verkeerd. Zij ontboden uit *Frankrijk* hunne tuinzaaden, wijngaardstokken, vruchtboomen enz. Zij leiden zelfs broeikasten en oranjerieën aan, en dreven met de hoven van *Duitschland* eenen handel in oranjeboomen. De wijn van *Brandenburg* moet zeker zeer wrang geweest zijn. Men verhaalt althans, dat de keurvorst bij zekere gelegenheid eenen adellijken officier van *Gascogne* onthaalde, en hem wijn voorzette die te *Potsdam* gewassen was. “Uwe hoogheid verguune mij eene aanmerking,” zeide de Gascogner, met die levendigheid aan zijnen landaard eigen, “ik geloof zeker, dat al de spreuwen, die van uw druiven gesnoept hebben, aan het kolijk zijn omgekomen.”

De vlugtelingen leiden zich meer op den groententuin dan op den boomgaard toe. Voor hunne komst voedde men zich meest met gerookt of gezouten vleesch, met visch en eenige soorten van slecht

toebereide wortelen. Erwt en snijboonen waren naauwelijks bekend. Bloemkool, asperges, artischokken, salade waren zoo vele nieuwe voorwerpen van weelde, door de Franschen ingevoerd. Bloemkweekerij was geheel onbekend. Bloemen van enkel dubbel te maken, of er andere schakeringen van kleuren in te brengen, was hun zoo onbegrijpelijk, dat zij de fransche bloemisten voor toovenaars hielden.

TWEDE AFDEELING:—Hun toestand en bedrijf onder den eersten Koning van Pruissen.

FREDERIK WILLEM, die den grondslag gelegd had van den voo spoed der fransche volkplantingen, stierf in 1688, juist op het tijdstip dat zijn bondgenoot, de Prins van Oranje, zich gereed maakte voor zijnen togt naar *Engeland*. Zijn opvolger FREDERIK, de eerste die den titel van Koning van Pruissen droeg, bouwde op dien grondslag voort. Onder het toezigt van fransche onderwijzers opgevoed, en gehuwd met SOPHIA CHARLOTTE, dochter van den keurvorst van *Hanover*, een der beschaafdeste prinsessen van haren tijd, die, even als hare tante ELIZABETH, van *Bohemen*, hoogen prijs stelde op fransche letterkunde, was hij aan de zaak der fransche vlugtelingen niet minder toegedaan dan zijn vader. Het slot *Charlottenburg* werd de toevlugt van alle vlugtelingen van onderscheiding, hetzij door geboorte of bekwaamheden. Daar onderhield zich de koningin met ABBADIE, ANCILLON, LENFANT en anderen; maar vooral met haren kapellaan, den beroemden BEAUSOBRE.

Indien FREDERIK WILLEM vooral de stoffelijke belangen van zijne staten behartigd had, door fabrikanten en landbouwers aan zich te verplichten, zijn zoon, in den geest zijner voortreffelijke echtgenoot handelende, werkte door allerlei letterkundige inrigtingen op de hoogere beschaving van zijne onderdanen. Zoo stichtte hij te *Berlijn* de *Collège Français*, en de *Académie des Nobles*, en te *Halle*, de *Institut Français*. Het eerste was bestemd voor de opleiding van geestelijken en regtsgeleerden, en het tweede voor die van krijgsofficieren en diplomaten. In verband met die inrigtingen verscheen, 1696, de *Nouveau Journal des Savants* (het Nieuwe Dagblad der Geleerden). Het *Institut Français* werd spoedig van zoo groote beduidenis, dat FREDERIK het verhieft tot eene keurvorstelijke akademie. Maar het beroemdste onder de brandenburgsche letterkundige gestichten, die van den eersten koning van *Pruissen* afkomstig zijn, is de Akademie van Wetenschappen en Letteren te *Berlijn*, ingesteld in het jaar 1700, waarvan LEIBNITZ het eerst levenslang president was. Onder

de geleerden, die zich in het vervolg aan deze akademie aansloten, komen onder anderen voor JACQUES BASNAGE, van *Rouen*, schrijver van eene voortreffelijke Kerkelijke Geschiedenis; DES VIGNOLES, de grondlegger der bijbelsche tijdrekenkunde; GABRIEL NAUDÉ, de wiskunstenaar; en FORMEY, een man van algemeene kennis.

Maar ook handel en nijverheid vonden in FREDERIK I. eenen beschermheer. Hij leide een fonds aan, bekend onder den naam van de Kas van het Fabriekwezen, en deze kas werd gedeeltelijk voorzien door partij te trekken van de toen heerschende zucht naar eeretitels. Men kon, namelijk, voor eene ruime bijdrage tot die kas, het regt koopen om zekere eeretitels te dragen, zonder de ambtspligten daaraan verbonden waar te nemen.

In het leger van 38,000 man, door FREDERIK WILLEM zijnen nagelaten zoon, bleven de Franschen op den duur eene eervolle plaats bekleeden. In den oorlog van 1689 moesten zij tegen hunne landgenooten de wapenen voeren. Men meende aanvankelijk, dat zij dit wat zwak zouden opnemen; maar de uitslag bewees het tegendeel. Bij het gevecht van *Neuss* vielen de *grands mousquetaires* het fransche leger met eene woede aan, die hun door frausche schrijvers als wraakzucht verweten is. Bij die gelegenheid riep een pruisssisch generaal: "Dat volkje zal nog de wapens tegen ons keeren!" De Graaf DE DOHNA, die dit gehoord had, dwong dien generaal tot een tweegevecht met de pistool, en wischte met zijn bloed den smaad uit, die zijn' medevlugtelingen was aangewreven. Niet minder onderscheidden zich de fransche vlugtelingen bij het stormenderhand innemen van *Bonn*. In minder dan 24 uren noodzaakten zij het fransche garnizoen die stad te ontruimen. *Italië, de Nederlanden, Duitschland* en *Spanje* waren beurtelings getuigen van hun heldhaftig gedrag.

DERDE AFDEELING:—De vlugtelingen onder Frederik Willem I.

FREDERIK I. zag het einde niet der *successie* oorlog in *Spanje*, waaraan hij zulk een roemrijk deel genomen had. Hij stierf 1713. Zijn zoon, FREDERIK WILLEM I., teekende den vrede van *Utrecht*. Deze koning, wiens reusachtige grenadiers van *Potsdam*, zijne voorname liefhebberij uitmaakten, dankte de schilders, beeldhouwers en andere kunstenaars, daar zijn vader veel werks van gemaakt had, als een nutteloos gepeupel af, en stelde zekeren potsenmaker, met name GUNDLING, als opvolger van den grooten LEIBNITZ, tot president der akademie aan. Het overschot van het smaakvolle gezelschap van SOPHIA CHARLOTTE, vereenigde zich nu om de Koningin

SOPHIA DOROTHEA. De koning was anders, uit staatkundige inzichten, allen vlugtelingen gunstig. Hij onderhield een talrijk leger, en was er op gesteld, dat al wat tot de kleeding en wapening daarvan behoorde, binnen zijn rijk vervaardigd wierd. Hij wist vooral prijs te stellen op krijgskundige geschiktheid, en bediende zich van den Majoor-Generaal PIERRE DE MONTARGUES, om de ingenieurs bij de beroemde belegering van *Stralsund* aan te voeren. Deze ontwierp of verbeterde de meeste vestingen van het toenmalig *Pruissen*.

VIERDE AFDEELING :—De vlugtelingen onder Frederik II.

FREDERIK WILLEM stierf in 1740, en liet aan zijnen opvolger, FREDERIK II., 8,700,000 daalders, en een wel gedisciplineerd leger van ruim 80,000 man. FREDERIK II. had van kindsbeen af eene geheel fransche opvoeding gehad; en toen hij aan de regering kwam, omringde hij zich niet alleen van fransche geleerden, maar begaf zich ook in briefwisseling met ROLLIN, FONTENELLE, VOLTAIRE en anderen. De akademie, door zijnen vader verwaarloosd, werd door hem tot het toppunt van luister opgevoerd. Niets werd ontzien om dit doel te bereiken. De Geheime Raad JORDAN ontving onbepaalde last om de akademie op nieuw te organiseren. In hetzelfde jaar schreef FREDERIK aan VOLTAIRE: “Ik heb den grondslag van onze nieuwe akademie gelegd. WOLFF, MAUPERTUIS en D’ALGAROTTI heb ik al; VAUCANSON, ’s GRAVESENDE en EULER zijn uitgenoodigd. Ik heb ook een nieuw college opgericht voor handel en fabriekwezen, en ik neem schilders en beeldhouwers in mijne dienst.” JORDAN werd in zijne taak geholpen door FORMEY, die eene halve eeuw de voornaamste persoon in de akademie was. Het ontbrak voorts niet aan geleerden, als ACHARD en BEAUSOBRE, de dichter BITAUBÉ en anderen, die aan de regering van FREDERIK luister bijzette.

In den zeventigjarigen oorlog behaalden de vlugtelingen onverwelkbare lauweren. Wij zwijgen van CHEVENIX DE BEVILLE en LE FEVRE, om meer bijzonder melding te maken van den generaal Baron DE LA MOTHE-FOUQUE, die, met 8,000 Pruisen, het hoofd bood aan LAUDON, met 28,000 Oostenrijkers. Een *bataillon carré* gemaakt hebbende, hield hij zich acht uren lang staande tegen de vijandelijke ruitery; en toen al zijn kruid verschoten was, hield zijn volk nog vol met het blank geweer te vechten, tot dat zij door overmagt overrompeld werden. “Deze stoute daad,” zeide FREDERIK, “kan bij niets vergeleken worden dan bij het heldenstuk van LEONIDAS

en zijne dapperen in den bergpas der *Thermopylae*. Negen fransche generaals hielpen in dien oorlog *Pruissen* tegen *Oostenrijk*, *Frankrijk* en *Rusland* verdedigen. Deze oorlog kostte stroomen bloeds, maar stelde *Pruissen* voortaan op ééne rij met de grootste mogendheden van *Europa*.

Na den vrede van *Hubertsburg* kon *FREDERIK* zijne aandacht vestigen op binnenlandsehe aangelegenheden. De wolfabrieken hadden gebrek aan spinners. Hij ontbood binnenlanders genoeg om tweehonderd-en-tachtig nieuwe dorpen aan te leggen, elk van tweehonderd huisgezinnen. In alle steden werden nieuwe fabrieken aangelegd. Goudsmids- en juwelierswerk werd onder anderen bijzonder aangemoedigd. Er moesten jaarlijks een zeker getal gouden snuifdozen, met edelgesteenten bezet, aan den koning geleverd worden, en hij betaalde die kunstwerken naar evenredigheid van de uitvoering. Daar bleef het niet bij: hij liet dikwijls de vervaardigers bij zich ontbieden, sprak minzaam met hen, en gaf hun wenken, die van zijnen smaak getuigden. Hierdoor kwam het, dat de juweliersarbeid van *Berlijn* eerlang met dien van *Parijs* kon wedijveren. De hoven van *Rusland*, *Polen* en *Saksen*, waar de weelde in die dingen groot was, gunden huime bestellingen aan *Berlijn*.

In weerwil van het gure klimaat werden er moerbeziënboomen aangekweekt voor de zijdeteelt. Kanon- en kogelgieterijen werden aangelegd, waar de nabijheid van het metaal en van de brandstof zulks toeliet. Groote moerassen langs den *Oder* werden droog gemaakt, en wel met dat gevolg, dat 1,200 huisgezinnen er een bestaan vonden. In één woord, landbouw en nijverheid werden zoo krachtdadig bevorderd, dat *Pruissen*, ten aanzien van rijkdom en bevolking, verdubbeld werd.

VIJFDE AFDEELING:—Afstammelingen der vlugtelingen gedurende de laatste zestig jaren; en tegenwoordige staat der fransche kolonie te *Berlijn*.

Pruissen heeft in de laatste zestig jaren vele mannen van uitstekende bekwaamheden en verdiensten voortgebracht, wier voorouders fransche vlugtelingen waren. Sommigen hunner bleven aan de akademie luister bijzetten. Allen op te noemen zou ons bestek niet gedoogen. Wij bepalen ons derhalve tot de uitmuntendste. *LOUIS ANCILLON*, 1740 te *Berlijn* geboren, is een wijsgeerig schrijver van den eersten rang. *FREDERIC DE CASTILLON*, te *Berne* geboren, 1747, werd in 1800 lid van de Akademie van *Berlijn*, en vestigde zijnen roem door zijne werken over Redeneerkunde, Zielkunde enz. *ADALBERT CHAMISSO*, 1781 geboren, had grooten aanleg voor de

duitsche dichtkunst en wijsbegeerte. Hij schreef, 1813, het zonderlinge werk: *Pieter Schlemil; of de man, die zijne schaduw verkocht*. Deze vertelling, in het Hoogduitsch geschreven, werd terstond in het Fransch, Engelsch, Hollandsch en Spaansch vertaald. HOFFMANN, wiens verdichtselen in dienzelfden trant vallen, erkende, dat hij een kweekeling van CHAMISSE was. Hij deed later, met OTTO VAN KOTZEBUE, eene reis om de wereld. Maar de twee voornaamste lichten uit het nakroost der vlugtelingen zijn FREDERIC ANCILLON en SAVIGNY. De eerstgenoemde, 1765 te *Berlijn* geboren, eerst predikant, daarna hoogleeraar in de geschiedenis aan de militaire school, en geschiedschrijver van *Brandenburg*, werd 1803 lid der akademie. Zijne letterkundige werken en zijne diensten in hooge betrekkingen aan den staat bewezen, hebben hem duurzame achting verworven. Hij stierf als eerste minister, 1837. FREDERIC CHARLES DE SAVIGNY, uitmuntend regsgeleerde, 1779 te *Frankfort* geboren, en nog in leven, heeft over het vak zijner beoefening veel licht verspreid. Onder zijne werken is eene welbekende verhandeling: *Over de roeping van onze eeuw tot de beoefening der Regtsgeleerdheid*. LA MOTHE-FOUQUE, kleinzoon van den held van *Landslut*, na, als luitenant der ruitery, de veldtogten van 3, 4 en 95 gemaakt te hebben, wijdde zich geheel aan de beoefening der letteren. In 1813 vatte hij de wapenen weer op, en streed dapper te *Lutzen*, *Kulm* en *Leipzig*. Hij schreef onderscheidene romans, waarvan zijne *Ondine* verre weg de bevalligste is. CHARLES FREDERIC MICHELET, een der voornaamste leerlingen van HEGEL, hoogleeraar aan de hooge school van *Berlijn*, heeft zich beroemd gemaakt door eene bekroonde verhandeling over de bovennatuurkunde van ARISTOTELES, en eene geschiedenis der nieuwe duitsche wijsbegeerte. Ook aan kunstenaars van fransche afkomst, als RODOLPHE JORDAN en BARTHELEMY PASCAL, wier schilderstukken zeer gezocht zijn, heeft het niet ontbroken. Vele pruisische afgezanten aan vreemde hoven, zijn ook nu nog van fransche afkomst, en menig afstammeling der vlugtelingen heeft zitting in het pruisisch parlement. In den krijgsmansstand, in het koopmanskantoor, in de fabrieken—kortom, overal treft men ze aan. Van alle takken van nijverheid, die *Pruissen* verrijkt hebben, heeft niets beter stand gehouden dan de zijde en fluweel fabrieken. In 1837 bestonden er nog in dat land 14,111 weefgetouwen voor zijde en fluweel, waarvan 1,575 te *Berlijn*, 390 te *Potsdam*, 350 te *Frankfort aan den Oder*, 310 te *Keulen* en 11,137 te *Elberfeld* en *Crefeld*.

Men telt nog in *Berlijn* wel 6,000 afstammelingen der fransche volkplanting, en bij den hoop genomen, onderscheiden zij zich voordeelig van den kant der zeden. De stipte geest van CALVIJN is nog niet geweken uit het nakroost zijner verbannen volgelingen. De fransche taal heeft lang opgehouden moedertaal te zijn. De hervorming van den staat in 1808 heeft de fransche gemeenten ingesmolten, en hare oorspronkelijke instellingen, waardoor zij in het wereldlijke, zoo wel als in het geestelijke van den staat gescheiden waren, te niet gedaan. Het kon den Duitscher, wiens letterkunde zich meer en meer begon te ontwikkelen, op den duur niet welgevallig zijn te zien, dat eene vreemde taal boven de zijne werd voorgetrokken. FREDERIK II. was naauwelijks overleden, of de terugwerking werd zichtbaar. Uit vijftien leden, in de akademie gekozen, waren er slechts drie van fransche afkomst. Na den val van NAPOLEON werd vooral de verkiezing voor al wat fransch was vrij wat minder. Men begon, gelijk in *Holland*, de familienamen te vertalen: LACROIX werd KREUTZ; LAFORGE, SCHMIDT; DUPRÉ, WIESE; enz. Andere verbasterden hunne namen door verandering van spelling: BOUTEMONT werd BUTTMAN, en anderen werden nog onkennelijker. Tot in 1819 waren er nog in *Berlijn* zeven fransche kerken. Sedert 1830 is er maar ééne, daar in *gebroken* fransch gepreekt wordt. Het tegenwoordig geslacht is geheel Duitsch en voelt geene betrekking meer op het vaderland zijner voorouders.

HOOFDSTUK II.

De Fransche Vluchtelingen in de kleinere staten van Duitschland.

In de luthersehe staten van *Duitschland* werden de Franschen, als Calvinisten, met minder belangstelling opgenomen, en op vele plaatsen moesten zij onverdraagzaamheid ondervinden. Tot ambten, ja zelfs tot handwerkgilden, werd hun veelal de toegang ontzegd. In menig oord vermogten zij geene eigenaars van vaste goederen te worden. Bij zulke voorwaarden kon de toevloed zoo groot niet zijn als in *Brandenburg*. Eenige huisgezinnen hadden zich in *Leipzig* en *Dresden* gevestigd, maar mochten er niet in het openbaar hunne godsdienst uitoefenen. Die van *Leipzig* verkregen niet voor 1701 verlof om eenen leeraar te beroepen. Vóór dien tijd moesten zij in het naburig *Halle* ten avondmaal gaan. Te *Frankfort aan den Mein* en in *Hamburg* was het niet beter gesteld.

De eerste vluchtelingen, die naar *Frankfort* kwamen, waren Walen, die voor de verdrukking van *Alva* gevlugt waren. Zij maakten omtrent 300 personen uit, toen de hun aangewezen kerk op last der overheid gesloten werd. Hierop besloten velen tot eene tweede verhuizing, en begaven zich naar de *Paltz*, alwaar zij eene kleine volkplanting aanleiden te *Klooster Frankenthal*. De teruggeblevenen verkregen in 1601 verlof om een kerkje buiten de stad, in het dorp *Bockenheim* op te rigten. Toen dat gebouw zeven jaar later door eenen brand verwoest werd, ontbraken waarschijnlijk de middelen om het te herbouwen. Althans werd de dienst voor de fransche vluchtelingen het jaar daarop, door vergunning van WOLFGANG, Prins van *Isenburg*, te *Offenbach* gehouden. Na de herroeping van het Edict van Nantes kwamen zich vele vluchtelingen aan de gemeente van *Frankfort* aansluiten. Zij moesten zich op allerlei wijze in de uitoefening hunner godsdienst behelpen, en niet voor 1787 werd hun door het stedelijk bestuur de gewenschte vrijheid toegestaan. Deze kolonie bestaat thans nog uit een klein getal huisgezinnen, die de taal hunner voorouders niet vergeten hebben. Zij voorziet door handel en nijverheid, gepaard met overleg, in al hare behoeften.*

* De kleine gemeente had in 1825 nog twee leeraars, Zwitsers van geboorte, die beurtelings, in een zeer net kerkje, de dienst waarnamen.—V.

De oorsprong der fransche kolonie in *Hamburg* was volkomen dezelfde als die in *Frankfort*. Ook zij verkregen niet voor 1761 vrijheid om hunne godsdienst uit te oefenen. Onder de reeders en bankiers van die handelstad, getuigen de namen van GODEFROY, CHAPEAUROUGE en meer andere van hunne afkomst. Er bestaat nog eene fransche kerk, die echter weinig bezocht wordt. In *Bremen* en *Lubek* moesten de vlugtelingen dezelfde onverdraagzaamheid ondervinden als in de reeds genoemde steden.

Beter werden zij onthaald in de staten van het huis van *Brunswijk*, hoewel deze tot de luthersche gezindte behoorden. SOPHIA, hertogin van *Brunswijk-Hanover* en dochter van FREDERIK V., koning van *Bohemen*, was in de hervormde godsdienst opgebragt. Haar echtgenoot, Hertog ERNST AUGUSTUS, vaardigde in 1685 een edict ten gunste der vlugtelingen uit, waardoor hun alle vrijheden en voorregten werden gewaarborgd. Vele huisgezinnen van rang en aanzien begaven zich naar *Hanover*, en bekleedden er ambten in den staat en bij het leger. Deze kolonie was in bestendige briefwisseling met hare landsheden in *Engeland*, en heeft het hare toegebragt tot de aete van het parlement, waarbij in 1701 de troonsopvolging in *Engeland* bepaald werd. De stad *Zell* was de voornaamste wijkplaats der Franschen in *Brunswijk*. De Hertogin van *Zell* was eene fransche vrouw van hooge geboorte, die zich door bevalligheid en deugd onderscheidde, en aan hare geloofsgenoten een onthaal verschafte, dat niets te wenschen overig liet.

De beijersche steden, *Baireuth* en *Erlangen*, hadden ook veel aan de fransche vlugtelingen te danken. De laatstgenoemde werd bijna geheel door Franschen gebouwd, en behoort onder de fraaiste steden van *Duitschland*.

De Hertogen van *Nassau* en van *Saxen-Hildburghausen* en andere kleine vorsten, ontvingen de vlugtelingen met veel heuschheid. De Keurvorst van de *Paltz*, PHILIP WILHELM, die calvinist was, ontving vele huisgezinnen, die zich over zijn gebied verspreidden. Sommige vonden het raadzaam buiten 's lands hunne namen te veranderen, om vervolging voor te komen. Zoo ging het, b. v., met de familie GUINAND, die in *Beijeren*, met het ontginnen van mijnen, een vorstelijk vermogen bijeen bragt. De eerste van dien naam, die *Frankrijk* verliet, schreef, over de grenzen gekomen zijnde, voortaan zijnen naam GIENANTH. Dat deze voorzorg niet geheel overtollig was, blijkt uit het geval van JEAN CARDEL, voornaam fabrikant van

Tours, die in *Manheim* eene groote zijdefabriek had opgerigt. Door list naar zijn vaderland gelokt, werd hij daar in den kerker van *Vincennes* opgesloten, en vervolgens naar de bastille gevoerd, alwaar hij, na dertigjarige gevangenschap, overleed.

Van alle duitsche vorstendommen was het, na *Pruissen*, *Hessen Cassel*, dat de meeste vlugtelingen ontving. Aan het hoofd van dien kleinen staat, die toen ongeveer 350,000 zielen telde, stond KAREL I., een jeugdig en eerezuchtig prins. Hij was calvinist, en buitendien, om staatkundige redenen, den vlugtelingen toegedaan. Hij wachtte dus niet tot de herroeping van het Edict van Nantes om zijne geloofsgenooten uit te noodigen, maar stelde reeds in April 1685 bekend, welke voorregten en vrijheden hun, die zich in zijne landpalen kwamen nederzetten, toegedacht waren. Deze voorregten waren nagenoeg dezelfde, die door den Keurvorst van *Brandenburg* waren toegezegd. Hierop kwamen terstond eenige vlugtelingen uit *Dauphiné*, *Champagne*, *Picardie* en *Messin*. Gedurende den winter werd de verhuizing opgeschort. Intusschen geschiedde in December eene herhaalde uitnoodiging, en met de lente kwamen de vlugtelingen in menigte aan. Eerlang telde de fransche kolonie van *Cassel* 3,000 zielen; en gedurende de vijftien volgende jaren groeiden deze tot meer dan 5,000 aan. Omtrent 150 hoofden van huisgezinnen waren edellieden, gewezen ambtenaren of kooplieden; de overige, handwerkers en landbouwers. De rijken vestigden zich te *Cassel* en te *Hanau*; de anderen verspreidden zich door het land. De stad *Cassel* had toen eene bevolking van 18,000 inwoners, die slechte houten huizen bewoonden. Maar zoo groot was de welvaart, die uit het nieuwe fabriekwezen ontstond, dat in 1688 de stad moest uitgezet worden. Men bouwde dan ook de zoogenaamde *Nieuwe Stad*, het eenige kwartier van *Cassel* dat door vreemdelingen voor bewoonbaar gehouden wordt. Met andere namen vindt men in de kolonie van *Cassel* hetzelfde weer, dat wij uitvoerig van *Brandenburg* gemeld hebben, te weten: verdienstelijke fabrikanten van velerlei soort, geneesheeren, bouwkunstenaars, krijgsofficieren enz. De kolonie van *Cassel* en die van *Hanau* hebben naauwelijks eenige sporen van een franschen oorsprong behouden. Ten platten lande waren er niet minder dan achttien kleine volkplantingen van landbouwers. Zij maakten vele woeste streken vruchtbaar, en verbeterden in velerlei opzigt al wat tot landbouw, veeteelt en boerderij behoort. De kleine kolonie *Friedrichsdorf*, gelegen in *Hessen-Homburg*, omstreeks drie

uren gaans van *Frankfort*, verdient in de geschiedenis der vluchtelingen eene afzonderlijke vermelding. In 1687 gesticht, heeft zij van alle fransche kolonies in *Duitschland* het langst hare taal en eigendommeljkheid blijven behouden. Zij bestaat op den huidigen dag uit 900 personen, die nog het Fransch spreken van den tijd van *LODEWIJK XIV.* Afkondigingen door den uitroeper in de straten geschieden in het Fransch. Ook het schoolonderwijs wordt er in het Fransch gegeven. In anderhalve eeuw hebben zij zich door het huwelijk alleen onder elkander verbonden. Matigheid en onthouding van sterke dranken kenmerken hen; armoede is er onbekend. Allen hebben een bestaan door hunnen arbeid. Daarbij zijn zij gastvrij jegens vreemdelingen. Na den slag van *Leipzig* openden zij eene toevlugt voor de overblijfsels van het fransche leger, en vele onzer soldaten hebben zich voor altijd in die kleine kolonie gevestigd, die zij *La petite France (Klein-Frankrijk)* noemen. De bevolking geneert zich van manufactuurwaren, als flenel, wollen stoffen, kousen, hoeden enz. Bij de fransche uitgewekenen, die zich in *Hessen* gevestigd hadden, kwamen zich tegen het einde der zeventiende eeuw eenige duizenden Waadlanders voegen, die binnen de grenzen van dat land zeven kleine kolonies aanleiden. Een afgevaardigde van de staten generaal der *Nederlanden*, *PIETER VALCKENAER*, ontving last om ten hunnen behoefte zekere artikelen van overeenkomst op te stellen en te teekenen, die honderd-en-vijftig jaren in kracht gebleven zijn. Op de zuidelijke afhelling van den *Taunus*, niet ver van het stadje *Homburg*, vindt men op den zoom van een fraai dennenbosch het dorp *Dornholzhausen*, eene oude kolonie, half fransch en half waadlandsch, de eenigste van geheel *Hessen*, die, benevens *Friedrichsdorf*, zoowel wat de taal betreft, als in andere opzigten, haar oorspronkelijk karakter gehandhaafd heeft. Aanvankelijk als een toevoegsel aan de fransche kerk van *Homburg* verbonden, ontving deze gemeente, in 1755, door middel van buitenlandsehe geldinzamelingen, eene eigen kerk, als ook eenen leeraar, die een salaris trok van den koning van *Engeland*, wiens liefdegaven jaarlijks door de handen van den aartsbisschop van *Canterbury* naar *Frankfort* overgemaakt werden. De overige waadlandsche koloniën in *Hessen* zijn thans geheel en al in eene duitsehe bevolking ontaard.

Straatsburg was in de eerste tijden der hervorming een toevlugtsoord voor menigeen, die om zijn geloof vervolgd werd. *CALVIJN* zelfs had er veiligheid gevonden. Naderhand, toen de luthersehe regtzinnigheid boven dreef, kwam ook de onverdraagzaamheid. In

1577 werd de kerk der calvinisten gesloten, en zij, die verkozen te blijven, moesten voortaan hunne godsdienst gaan waarnemen in het dorp *Wolfsheim*, dat aan het graafschap *Hanan* behoorde. Niet voor 1789 werd hun toegestaan eene kerk in *Straatsburg* te hebben.

HOOFDSTUK III.

De Vluchtelingen in Engeland.

EERSTE AFDEELING :—Vestiging der vluchtelingen in Engeland.

Verbond der Protestanten van Frankrijk met Engeland in de zestiende eeuw—Elizabeth—Jakob I.—Karel I.—Cromwell—Fransche vluchtelingen in Engeland in de zestiende eeuw—Fransche kerk in Londen gesticht—Jean a Lasco—Voortgang der fransche kolonie onder Elizabeth—Organisatie der vluchtelingen onder Karel I.—Hun gedrag gedurende de beroerten—Bescherming door Cromwell verleend—Fransche kerken in de graafschappen—Edict van Hamptoncourt—Staatkunde van Jakob II.—Zijn edict ten gunste der vluchtelingen—Hun getal—Zes-en-twintig nieuwe kerken in Londen gesticht—Kerken ten platten lande gebouwd—Fransche kolonie in Edinburgh—In Ierland—Verontwaardiging van Engeland tegen Lodewijk XIV.—Verlegenheid van Jakob II.—Koninklijke mildheid—Dubbelzinnig gedrag van Jakob—Hij laat het boek van Claude verbranden—Slechte uitwerking van dezen maatregel—Poging om de vluchtelingen te verwijderen—Oogluiking van Jakob II. ten aanzien van Lodewijk XIV.—Gezantschap van Bonrepaus—Vertrek van 507 vluchtelingen—Val van Jakob II.—Staatkunde van Willem III. en de Koningin Anna—Parlements-acte in 1709.

Engeland, niet minder dan *Brandenburg*, verleende eene toevlugt aan de Franschen, die bescherming tegen vervolgingen kwamen zoeken. Meer dan eene eeuw had zij de protestantsche partij in *Frankrijk* ondersteund, nu eens met de wapenen, dan weder door onderhandelingen. In 1562, toen het bloedbad van *Vassy* den godsdienstoorlog deed uitbarsten, teekende Koningin ELIZABETH met den Prins van CONDÉ het tractaat van *Hamptoncourt*, waardoor

zij zich verbond om hem zesduizend man hulptroepen te zenden, waarvan de helft om *Dieppe* en *Rouen* te verdedigen, en de wederhelft om *Havre* te bezetten, dat de Protestanten aan *Engeland* afstonden. De nederlaag van *Dreux* en het verdrag van *Amboise* maakte een einde aan dat verbond; en CONDÉ streed zelf bij het koninklijk leger, dat *Havre* aan den graaf van *Warwick* ontrukte. Maar DANDELOT en COLIGNY wisten zich buiten dien veldtocht te houden, en eenige protestantsche edellieden, door geestdrift vervoerd, en hunne godsdienst boven hun vaderland schattende, drongen door in de belegerde stad om ze te helpen verdedigen. Toen de twee partijen op nieuw naar de wapenen grepen, ondersteunde ELIZABETH de Hugenotten met geld en met geschut. Na den St. Bartholomeus-moord weigerde zij verscheidene dagen den franschen gezant, LA MOTHE FENELON, een gehoor. Toen zij hem eindelijk toegang verleende, ontving zij hem in eene binnenkamer, die het somber voorkomen had van een grafgewelf. Zij was omringd van een hofstoet in rouwgewaad. De gezant naderde door die sprakelooze menigte, wier gramstorige blikken zich van hem afwendden. De koningin eischte van hem verantwoording wegens het gruwelstuk door zijnen meester, KAREL IX., bedreven. Daar bleef het niet bij. Zij veroorloofde MONTGOMERY eene wapenrusting in *Engeland* te ondernemen om *La Rochelle*, dat met een beleg bedreigd werd, te hulp te snellen. Onder de regering van HENDRIK III. nam zij een minder werkzaam deel aan de godsdienstige bewegingen van het rijk, maar toen, na het overlijden van dien vorst, HENDRIK IV. genoodzaakt was om aan de *Ligue* en aan den koning van *Spanje* te gelijk het hoofd te bieden, zond zij hem onderstand in geld, benevens 3,000 man. Na den vrede van *Vervins* en de afkondiging van het Edict van Nantes, schreef zij aan WALSINGHAM, haren gezant te *Parijs*: “Wij twijfelen geenszins of gij neemt in aanmerking, hoe gewichtig het voor ons en ons rijk is, dat de fransche partij, die de hervormde godsdienst belijdt, staande gehouden worde. Overzulks is het onze wil en begeerte, dat gij in alle voorkomende gevallen, waar zulks mogelijk is, het uwe bijdraagt om het edict te doen handhaven.” Deze last stemde volkomen overeen met het geloof, dat toen bij de Engelschen in het algemeen veld won, dat de val van het calvinisme in *Frankrijk* een voorbode zijn zou van den ondergang van het protestantisme in *Engeland*.

JAKOB I. begunstigde, even gelijk ELIZABETH, de Protestanten in *Frankrijk*. Hoewel vreedzaam van aard, en gansch niet gezind

om onderdanen in opstand tegen hunnen souverain te stijven, zeide hij niet te min tegen den Maarschalk BOUILLON, fransch gezant tijdens het regentschap van MARIA DE MEDICI: "Indien uwe meesteres, de koningin, inbreuk maken wil op de edicten aan de Protestanten in haar rijk toegestaan, dan ben ik niet van meening, dat het verbond door mij met *Frankrijk* aangegaan mij weerhouden moet, om hun te hulp te komen en hen te beschermen. Wanneer mijne naburen worden aangevallen, ter oorzaak van een' strijd, die mij aangaat, dan eischt het natuurlijk regt, dat ik het kwaad tracht voor te komen, dat voor mij daaruit kan voortvloeijen."

KAREL I. bleef de bescherming verleen, die de Protestanten in *Frankrijk* tot dus ver van *Engeland* genoten hadden. Het tractaat van bevrediging van 1626, werd door zijne bemiddeling gesloten en door hem gewaarborgd, hoewel deze bemiddeling, welstaanshalve, in de geschreven overeenkomst niet vermeld stond. Maar RICHELIEU had dit verdrag met geen ander oogmerk gesloten dan om zijne vijanden te verdeelen. Naauwelijks had hij den vrede met *Spanje* geteekend, of hij kwam *La Rochelle* belegeren. "Weest verzekerd," schreef KAREL aan de inwoners dier stad, "dat ik u niet zal verlaten, maar dat ik veeleer al de magt van mijn rijk gebruiken zal om u te ontzetten, tot dat het Gode behaagt, mij in de mogelijkheid te verplaatsen, om u een duurzamen vrede te verzekeren." In zijne aanspraak aan het parlement, in 1628, drukte hij zich in dier voege uit: "Ik zal niet stil staan om u aan te toonen, dat gij u inspannen moet voor hetgeen ik u voorstel. Indien de noodzakelijkheid om eenen oorlog, die tegen uw geloof ondernomen wordt, door te staan, om de godsdienst, de wetten en de vrijheid van den staat te handhaven, en uwe vrienden en bondgenooten te verdedigen, niet in staat is u te bewegen, dan zou ook de welsprekendheid van menschen en engelen niet voldoende zijn om u over te halen." Na deze woorden, die door eenige bitterheid gekenmerkt waren, beweerde de grootzegelbewaarder, COVENTRY, op zijne beurt, dat men in de bres moest staan voor de protestantsche godsdienst, die, volgens zijn zeggen, aangerand werd door mogendheden, die te zamen spanden om de dwalingen van het pausdom op nieuw overal in te voeren.

Men besloot dus tot den oorlog. "Zijne Majesteit," schreef de Hertog van *Buckingham* in zijn manifest, "heeft geduld goeënd zonder wederga, zoo lang hij meende, door andere middelen dan geweld van wapenen, baat te kunnen brengen aan de hervormde kerken van *Frankrijk*, zoo zeer zelf, dat hij den laatsten vrede heeft

helpen bemiddelen, onder vrij ongunstige voorwaarden, die, zonder die bemiddeling, nooit waren aangenomen. Zijne Majesteit heeft, om dit te bewerken, niet geschroomd zijn gezag tegen die kerken te doen gelden, en heeft zich zelfs van dreigingen tegen haar bediend, om de eer van den zeer christelijken koning te vrijwaren——”

De moed der ingezetenen van *La Rochelle* werd door dit alles op nieuw verlevendigd. Dat edict, “bekrachtigd door het woord van den koning van *Groot Brittanje*,” was algemeen het onderwerp des gespreks. Maar de uitrusting van den Hertog van Buckingham, eindigde met eene jammerlijke mishukking. De koning van *Engeland* maakte wel nieuwe uitrustingen, maar toen men te *La Rochelle* vernam dat BUCKINGHAM vermoord was, gaven de inwoners alle hoop op, en stelden zich in de handen van RICHELIEU. Zij hielden het er voor, dat het hof van *Londen* slechts den schijn had aangenomen van hen te willen beschermen, om het misnoegen des volks te matigen. Deze teleurstelling der Hervormden in *Frankrijk*, heeft niet weinig bijgedragen om het misverstand tusschen KAREL en zijn parlement nog hooger te doen klimmen.

De omwenteling van 1648, en het roemrijke dictatorschap van CROMWELL, plaatste *Engeland* aan het hoofd der protestantsche partij in *Europa*. Het baatzuchtig aanbod van den Prins van CONDÉ van de hand wijzende, die hem voorgesteld had zich tot de hervormde godsdienst te bekeeren en *Guienne* tegen het koninklijk gezag op te ruijen, verbond zich de Protector met MAZARIN, en maakte dit verbond dienstbaar aan zijne staatkunde. Tijdens de wreede vervolging der Waadlanders, in 1655, maakte hij den minister van LODEWIJK XIV. beschaamd over den rol, dien hij het fransche krijgsvolk had doen spelen. De kardinaal onttrok zijne gunst aan de krijgsoversten, die aan dezen wreeden oorlog hadden deel genomen, en trad bij KAREL EMMANUEL ten behoeve dier ongelukkigen in het midden. CROMWELL schreef aan den hertog van *Savoije* een dreigenden brief, en deze haaste zich om zijn verdelgingsdecreet te herroepen. Hij lenigde door zijne hulp de rampen die de Waadlanders getroffen hadden; en door bemiddeling van Lord LOCKHART, zijnen gezant te *Parijs*, strekte hij zijne beschermende hand over de Protestanten te *Nîmes* en in de *Cévennes* uit.

Zoodanig was, gedurende eene eeuw, de staatkunde van *Engeland* tegen over de Hervormden in *Frankrijk*. Het was derhalve natuurlijk, dat de laatstgenoemden dikwijls eene toevlugt zochten op den gastvrijen bodem der drie koningrijken, en wel vóór het eigentlijk

tijdperk der vlugt, dat met de regeringen van KAREL II., JAKOB II. en WILLEM III. zamenvalt.

Reeds met de tweede helft der zestiende eeuw, deden de St. Bartholomeus moord en de wreedheden van ALVA, duizenden van vlugtelingen naar *Engeland* toestroomen, deels van *Frankrijk*, en deels van de zuidelijke provinciën der spaansche *Nederlanden*. Het welberekend overleg, dat sedert EDUARD III. in de beraadslagingen van de kroon den boventoon had, wasaanleiding dat zij met open armen ontvangen werden. Gelijk de koningen van *Engeland* in de veertiende eeuw de vlaamsche fabrikanten aan zich getrokken had, die door de graven van het huis van *Valois* gekweld werden, ontvingen zij in de zestiende eeuw de fransche en waalsche vlugtelingen, in de welgegronde hoop, dat hunne nijverheid des volks welvaart zou verhoogen. Vandaar die vele fransche kerken in de hoofdstad en alom gesticht, en die tot aan het einde der zeventiende eeuw bleven toenemen. De oudste is die van *Londen*, onder de regering van EDUARD VI. gesticht, en waaraan de meeste fransche kerken in *Engeland*, *Schotland*, *Ierland* en *Amerika* haren oorsprong en iurigting te danken hebben.

De fransche kerk te *Londen* werd gesticht in 1550. Zij was haar aanzijn verschuldigd aan de vroomheid van den jeugdigen EDUARD VI. en aan de bescherming van den hertog van *Somerset* en van CRANMER, Aartsbisschop van *Canterbury*. Bij laatstgenoemde hadden MARTIN BUCER, PIERRE MARTYR, FAGIUS en andere protestantsche vlugtelingen bescherming gevonden tegen de vervolging. Onder het getal der varige voorvechters der nieuwe leer, wier leven op het vaste land gedurig bedreigd werd, bevond zich JOHANNES A LASCO, poolsch edelman, die de betrekking van prevoost der kerk van *Gnezue* en het bisdom van *Vesprim*, in *Hongarije*, waartoe hij juist beroepen was, had opgecofferd, om, in 1544, eene protestantsche kerk te *Embsen*, in *Oost-Friesland*, te gaan stichten. Op last van KAREL V., in 1548, die stad verlaten hebbende, ging hij naar *Engeland* over en maakte kennis met CECIL, die hem aan den Hertog van *Somerset* en aan CRANMER aanbeval. Op den 24sten Julij 1550 ontving hij eene koninklijke aanstelling, waarbij hem het oppertoezicht opgedragen werd over alle protestantsche kerken van *Frankrijk*, *Zwitserland*, *Holland* en *Duitschland*, die in *Engeland* veiligheid gezocht hadden. Te gelijker tijd wees de Koning hem de kerk der Augustijnen aan, om daar hunne bijeenkomsten te houden ter viering van hunne godsdienst, elk naar de

wijze van zijn land. Men voegde den algemeenen opziener vier leeraars toe: één duitschen, één hollandschen en twee fransche, met name FRANÇOIS DE LA RIVIERE en RICHARD FRANÇOIS. Om aan deze voorziening meerdere bestendigheid bij te zetten, en ze voor eventueele veranderingen in *Engeland* te waarborgen, maakte de koning den opziener met de vier leeraars tot eene instelling van staatswege, en plaatste ze onder de bescherming van de burgerlijke en kerkelijke overheden des rijks.

Eenige maanden later verkregen de Franschen van het kapittel van *Windsor* de kapel St. Anthony, in *Threadneedle-street*, om aldaar de dienst in het Fransch te verrigten; en zonder zich in andere opzigten van hunne duitsche en hollandsche broeders te scheiden, hadden zij voortaan een afzonderlijk bestaan, dat weldra, door de aanwinst van geheele scharen van fransche vlugtelingen, in kracht en duurzaamheid toenam.

A LASCO schreef een boek waarin het reglement, of de kerke-orde der kerk aan hem toevertrouwd vevat was. De titel van het werk luidt aldus: *Toute la forme et manière du ministère ecclésiastique en l'église des Etrangers, dressée à Londres par le Prince très-fidèle EDOUARD VI.*, dat is: “Volledig voorschrift der heilige dienst in de kerk der vreemdelingen, opgerigt binnen *Londen*, door zijne zeer getrouwe Majesteit, EDUARD VI.” Hij rigtte in die stad de eerste fransche drukkerij op, tot het uitgeven van stichtelijke boeken. EDUARD VI., die hem van harte genegen was, was zelf zeer met de fransche taal ingenomen. Hij schreef in die taal *eene verzameling van plaatsen gerigt tegen afgoderij*, welke hij aan zijnen oom, den hertog van *Somerset*, opdroeg; en nog een ander twistschrift, *ter bestrijding van de misbruiken der wereld*, tegen den Paus gerigt. Men zegt dat hij dit, twaalf jaren oud zijnde, schreef. Toen MARIA TUDOR, na het overlijden van dezen prins, *Engeland* met den heiligen stoel verzoende, en het teeken gaf tot eene nieuwe vervolging, was A LASCO genoodzaakt zijn behoud in de vlugt te zoeken. Hij keerde nooit weder naar *Londen* terug. De kerk der vreemdelingen werd verspreid. Eenige harer leden keerden naar *Vriesland* terug, andere gingen scheep naar *Denemarken*. Eene menigte Engelsehen, uit vrees voor de brandstapels door de schoondochter van KAREL V. ontstoken, volgden hen in hunne ballingschap, en werden te *Straatsburg*, *Basel*, *Zurich* en *Genève* broederlijk ontvangen.

Bij de troonsbeklimming van ELIZABETH kwamen de Franschen op nieuw in het bezit van hun kerkgebouw; en GRINDAL, Bisschop van

Londen, werd tot de opzienerswaardigheid verheven, die door het vertrek van A LASCO was opengevallen. De koningin bekrachtigde al de voorregten door EDUARD toegekend: en gedurende hare lange regering hield zij niet op aan de fransche vlugtelingen veel deelneming te betoonen. B. v.: toen het bestuur van KAREL IX, in 1563, vele koopgoederen van Engelschen, die in *Frankrijk* waren, in beslag nam, onder voorwendsel, dat zij de Hugenotten begunstigten, deden de ministers van ELIZABETH, bij wijze van wedervergelding, hetzelfde ten aanzien van de eigendommen der Franschen in *Engeland* gevestigd; maar op voorstel van den Bisschop van *Londen*, liet CECIL de vlugtelingen ter oorzaak van godsdienst van dezen strengen maatregel uitzonderen.

Er waren toen in de fransche kolonie te *Londen* niet meer dan 422 zielen. Maar de oorlogen, die *Frankrijk*, onder KAREL IX., als van één reten, en vooral de St. Bartholomeus-moord, deden het getal zoo sterk toenemen, dat de kerk niet meer in staat was om in de behoeften der verarmde aankomelingen te voorzien. De koningin beval hen aan de christelijke liefde van den Aartsbisschop van *Canterbury* aan, en deze kwam hun te hulp. Later, in 1586 en 95, beschermde zij hen tegen de vijandschap der handwerksgezellen der stad, en tegen de ambachtslieden en kooplieden, die, naijverig op de mededinging dier vreemdelingen, luidkeels en met bedreiging dreven, dat zij uit *Engeland* zouden gebannen worden.

De opvolgers van ELIZABETH betoonden zich den armen vlugtelingen niet minder genegen. JAKOB schreef hun bij zijne troonsbeklimming: "Ik zal u beschermen, gelijk het een goed vorst betaamt allen te beschermen, die hun vaderland om hunne godsdienst verlaten hebben, even gelijk de koningin, mijne zuster, die alom in de wereld beroemd is, gedaan heeft. Want zij heeft u in haar rijk opgenomen, en gij hebt voor haar gebeden. En bijaldien zich iemand verstouten mogt u eenigen hinder aan te doen, dan zal ik, zulks van u vernemende, u in dier voege regt doen wedervaren, dat zij zich voor geen tweede maal daaraan wagen zullen."

Bij zijne troonsbeklimming, in 1625, voerde KAREL eene dergelijke taal jegens de afgevaardigden der fransche kerk. Het volgende jaar vaardigde hij een decreet uit, waarbij hij aan alle officieren van de kroon den pligt opleide, om de leden der vreemde kerken en hunne nazaten, in het volle genot dier vrijheden te handhaven, die zij van zijne voorgangers ontvangen hadden, "aangezien," zeide hij, "het goed onthaal en de vriendelijke bejegening, die onze

onderdanen en hunne kinderen in het overzeesche ondervinden." Maar in het begin der beroerten, die de groote omwenteling van 1648 voorafgingen, werden de engelsche bisschoppen najverig op de vrijheid, die de staat aan de vreemde kerken toestond, van zich niet te voegen naar de voorschriften der gevestigde kerk. Zij beweerden, dat de bisschoppelijke waardigheid in hare eer verkort werd door die vergunning; en dat de presbyterianen zich, vroeg of laat, op dit gevaarlijk voorbeeld beroepen zouden, om voor zich hetzelfde voorregt te eischen. De raad, misnoegd over den geest van tegenstand, die zich in eenige fransche kerken openbaarde, liet aan de bisschoppen de handen vrij. LAUD bedacht zich niet lang, om alle leden dier kerk, die in *Engeland* geboren waren, te gelasten, de eeredienst voortaan naar het voorschrift en gebruik der anglicaan-
sche kerk in te rigten.

De Franschen verzetteden zich tegen dit bevel, en onderscheidene leeraars werden geschorst en zelfs gevangen gezet, omdat zij weigerden zich naar het voorschrift te gedragen. Eenige gemeenten werden opgelost, omdat hare leeraars haar liever verlieten, dan aan voorschriften te gehoorzamen, die hun geweten geweld aandeden. Gelukkig voor de vlugtelingen, had de kerk van *Londen*, sedert 1581, jaarlijksehe ringsvergaderingen en synoden ingesteld, waar de afgevaardigden bijeenkwamen van de kerken van *Canterbury*, *Norwich*, *Southampton*, *Rye*, *Winchelsea*, *Hampton* en *Thorney-Abbey*. In deze godsdienstige bijeenkomsten, in navolging van die van *Frankrijk* ingesteld, behandelde men onbelemmerd al wat de geestelijke welvaart der kerken betrof, en beraadslaagde hoe men de leer van CALVIJN in hare zuiverheid zou kunnen bewaren. Deze organisatie, terwijl zij de kracht der fransche koloniën in een middelpunt vereenigde, stelde haar in staat om den Aartsbisschop van *Canterbury* het hoofd te bieden. De synode, die in 1634 te *Londen* gehouden werd, weigerde standvastig zich aan zijne bevelen te onderwerpen. De twist liep hoog, en toen KAREL I., door den opstand der Schotten gedwongen werd een parlement te beroepen, rigtte de synode een verzoekschrift aan die vergadering, en deze gaf des te bereidwilliger gehoor aan hare klagen, omdat zij zich verheugden in de vlugtelingen een nieuwen bondgenoot te vinden tegen het dwangbestuur des konings en der bisschoppen.

In 1641, op het tijdstip dat de burgeroorlog uitbarstte, gevoelden de fransche kerken behoefte om zich digter aan één te sluiten, ten einde den gemeenen vijand het hoofd te bieden. In eene nieuwe

synode namen zij een reglement aan, onder den titel: *Kerkelijke orde en bestuur, tot rigtsnoer dienende voor de fransche kerken in het koningrijk van Engeland vereenigd, onder de bescherming van onzen soeverein, Koning KAREL (wieu God bij allen voorspoed beware), zoo als zij herzien is door de synode der meergemelde kerken, in den jare 1641.* Dit reglement, grootendeels uit het boek van A LASCO getrokken, bleef de grondwet, die sedert de fransche kerk, in *Londen* zoowel als ten platten lande, bestuurd heeft. Ieder leeraar moest ze bij zijne aanstelling onderteekenen. *Engeland* was toen genaderd tot de omwenteling van 1648.

Toen KAREL I. op het schavot gestorven was, en eene republiek het cenhoofdlig bestuur vervangen had, werden de fransche vlugtelingen door de nieuwe regering met weldaden overladen. Voortaan hadden zij het spel gewonnen; en, in weerwil van den val van CROMWELL en de herstelling der STUARTS, scheen de instandhouding van het protestantisme in *Engeland* hun een genoegzame waarborg te zijn voor de beveiliging hunner regten. “Ik verheug mij,” zeide KAREL II. tegen hunne afgevaardigden, “u gehoord te hebben; en ik dank u voor uwe wenschen. Wees verzekerd, dat gij onder mijne bescherming zoo veel vrijheid genieten zult, als gij ooit onder mijne voorgangers gehad hebt.” Wij zullen weldra zien, dat de koning zijnen geloften gestand deed; en dat JACOBUS II. der fransche kerk vooral niet minder genegen was.

De voornaamste kerken vóór het tijdstip der groote verhuizing in *Engeland* gesticht, en bestemd om met die van *Londen* de eer te deelen, van de slagtoffers der onverdraagzaamheid van LODERWIJK XIV. op te nemen, waren de volgende:—

De kerk van *Canterbury*, gesticht 1561.

„ „ „	<i>Sandwich</i> ,	„	onder ELIZABETH.
„ „ „	<i>Norwich</i> ,	„	1564.
„ „ „	<i>Southampton</i> ,	„	onder EDUARD VI.
„ „ „	<i>Glastonbury</i> ,	„	onder ELIZABETH.
„ „ „	<i>Rye in Sussex</i> ,	„	na den St. Bartholomeus-moord.
„ „ „	<i>Winchelsea</i> ,	„	1560.
„ „ „	<i>Dover</i> ,	„	1646.
„ „ „	<i>Peversham</i> ,	„	kort daarna in <i>Kent</i> .
„ „ „	<i>Whittlesea</i> ,	„	1662.
„ „ „	<i>Thorney Abbey</i> ,	„	in <i>Cambridge</i> , 1652.
„ „ „	<i>Sandloft</i> ,	„	1634, in <i>Lincoln</i> .
„ „ „	<i>Ipswich</i> ,	„	in den laatsten tijd van KAREL II.

In *Londen* zelfs waren, buiten de kerk door EDUARD VI. gesticht, die van *Savoije*, door BENJAMIN DE ROHAN, in 1641, die van *Marylebone*, door CROMWELL, in 1656, en die van *Castle-street*, door KAREL II. gesticht.

Deze verschillende kolonies hadden *Engeland* voorbereid om de nieuwe vluchtelingen te ontvangen, die de vervolging van LODEWIJK XIV. dwingen zou hun vaderland te verlaten. Door de ondervinding geleerd, wisten de Engelschen hoe veel belang zij er bij hadden, dat duizenden van werkzame menschen, wier braafheid geen ander bewijs behoefde, dan dat zij gewillig waren alles aan hunne godsdienstige overtuiging op te offeren, zich onder hen kwamen vestigen. Toen LOUVOIS, in 1681, zijne eerste proeve van bekeering door middel van dragonders had afgelegd, maakten de fransche kerken zulke nadrukkelijke voorstellingen bij het bestuur, dat de ligtvaardige KAREL II, die niet gebloosd had om van LODEWIJK XIV. eene jaarwedde aan te nemen om de belangen van zijn land te verraden, zich niet aan bemiddeling ten gunste der vluchtelingen onttrekken kon. Door een edict, gedagteekend *Hamptoncourt*, 28 Julij 1681, verklaarde hij, dat hij zich, door zijne eer en zijn geweten verplicht achtte, den Protestanten, die om hun geloof vervolgd werden, te hulp te komen. Hij schonk derhalve het burgerregt aan allen, die reeds in zijn rijk gevestigd waren, en beloofde bij het aanstaande parlement aan te bevelen, dat men hetzelfde aan alle fransche vluchtelingen zou vergunnen, die nog komen zouden, en verleende hun intusschen vrijstelling van alle buitengewone belastingen. Niet alleen maakte hij het hun in alle opzigten gemakkelijk zich in *Engeland* neder te zetten; maar gelastte daarenboven den Aartsbisschop van *Canterbury* en den Bisschop van *Londen*, om hunne smeekschriften te ontvangen en te bevorderen.

Ook JACOBUS II., hoe gehecht anders aan den heiligen stoel, was niet vervolgziek. Bij zijne troonsbeklimming ontving hij de afgevaardigden der fransche kerk met veel vriendelijkheid, en verzekerde hun minzaam, dat zij al de voorregten zouden blijven genieten, die zij onder zijne voorzaten genoten hadden. Men vindt in de archieven der fransche kerk te *Londen* een stuk, gedagteekend 20 Julij 1687, behelzende eene plegtige dankbetuiging aan zijne majesteit wegens de vervulling dier beloften.

De vluchtelingen, die in *Engeland* veiligheid zochten, waren van alle provinciën van *Frankrijk*. Hun getal naauwkeurig te bepalen is niet doenlijk; maar naar de registers der kerken te oordeelen, kan

men, zonder vrees voor vergrooting, 80,000 als nabij de waarheid aannemen. Een derde van die volksmenigte vestigde zich in de hoofdstad. In de jaren van 1686 tot 88 kwamen er honderden zich met de kerk hereenigen, die, in dagen van benaauwdheid en angst, hunne godsdienst hadden afgezworen om hun leven te behouden. Het getal fransche kerken in *Londen* nam gedurig toe, en klom eindelijk tot een-en-dertig, waarvan de meeste onder WILLEM III., Koningin ANNA en GEORGE I. gesticht werden. Verscheidene dier kerken namen in vervolg van tijd de anglicaansche kerkgebruiken aan, terwijl andere de hervormde eeredienst onveranderd bewaarden. Een zeker getal vlugtelingen, na zich eerst in *Engeland* gevestigd te hebben, verplaatsten zich later naar *Edinburgh*. Deze waren voornamelijk van *Kamerijk*, *Amiens* en *Doornik* afkomstig. Zij bleven gedurende het grootste gedeelte der achttiende eeuw in het gebruik der fransche taal volharden. Ook *Ierland* ontving, na den val van JACOBUS II., verscheidene duizenden van vlugtelingen, die zich in *Dublin*, *Cork*, *Kilkenny*, *Waterford*, *Lisburn* en *Portarlington* verspreidden. De fransche koloniën in *Ierland* klimmen op tot het veertiende jaar der regering van KAREL II. De hertog van *Ormond*, die onder zijn bestuur vice-koning van *Ierland* was, begunstigde de vestiging der Franschen in dat eiland, door hun velerlei voorregten te verzekeren. Hij had zelfs zijne agenten in *Frankrijk*, om hen uit te noodigen dáár eene wijkplaats te zoeken, terwijl hij hun landerijen, bouwstoffen en velerlei gemak en gerief toezeide. Ook nam hij aan, hunne gelden op veilige voorwaarden te beleggen, en hun eene rente van tien ten honderd uit te keeren, tot tijd en wijle, dat zij goedgevonden anders over de hoofdsommen te beschikken. Zij, die het calvinisme wilden aankleven, moesten hunne leeraars onderhouden; maar die zich, in navolging van de kolonie van *Dublin*, aan de engelsche kerk wilden aansluiten, konden op onderhoud van den staat rekenen.

Een aantal fransche officieren, die WILLEM III. gevolgd waren, en onder zijne banieren gestreden hadden, na den vrede van *Ryswijk* op half pensioen gesteld zijnde, sloten zich aan de kolonie van *Dublin* aan. Andere verbonden zich met die van *Waterford*, *Lisburn* en *Portarlington*. De Markies DE RUVIGNY, die uitgebreide landerijen in de nabijheid der laatstgenoemde stad verkregen had, noodigde vierhonderd Franschen uit om zich daar te vestigen, en liet voor eigen kosten een kerkgebouw en eene school voor hen oprigten. Benevens die militaire koloniën, werd er te *Cork* een geplaut, die

geheel uit kooplieden bestond. Zij bewoonden voornamelijk één kwartier, het tegenwoordig kerspel van St. Paulus, waarvan de hoofdstraat tot op den huidigen dag den naam draagt van *French Church-street*.

Omtrent de helft van de achttiende eeuw verkregen de fransche koloniën in *Ierland* een even aanmerkelijken als onverwachten aanwas. In 1751 dwong de gestrengheid van SAINT-PRIEST, gouverneur van *Languedoc*, eene menigte van Protestanten tot eene verhaaste vlugt. In hun eersten schrik begaven zij zich naar *Zwitserland*. Van daar zakten zij vervolgens den *Rhijn* af naar *Rotterdam*, en door de waalsche kerken van die stad edelmoedig bijgestaan, vervorderden zij hunne vlugt naar *Ierland*, alwaar hen een gunstig onthaal verbeidde.

Zoo werden dan de voornaamste koloniën in *Ierland*, na de regering van JAKOB II. geplant. Maar de grootste verhuizing naar *Engeland* vond plaats onder den laatsten der STUARTS. Op het tijdstip dat die vorst de vlugtelingen met open armen ontving, waren het fransche en het engelsche gouvernement het volkomen eens. Terwijl LODEWIJK zijne gestevelde zendelingen gebruikte om zijne onderdanen te bekeeren, ontsloeg JAKOB de Roomschen in zijn land van de verplichting om het oppergezag van den paus af te zweren; veroorloofde hun de vrije uitoefening hunner godsdienst; herriep openlijk de Jesuiten, en onthaalde te *Windsor* den nuntius van INNOCENTIUS XI. De schijnbare vooruitgang van het katholicisme in *Engeland*, boezemde LODEWIJK XIV. een onbepaald vertrouwen in, en JAKOB werd in zijne noodlottige verblindings gesterkt door de overtuiging van de volkomen zegepraal van het roomsch geloof in *Frankrijk*. Maar de komst van zoo vele duizenden van vlugtelingen, het verhaal van hunne wederwaardigheden, dat van mond tot mond ging, en met alle verzwarende omstandigheden geloofd werd door een volk, dat eene gelijke behandeling begon te duchten, wekten de gemoederen op, verontrusteden zelfs de Roomsehen en bezielde de Protestanten met een nieuw vertrouwen, hoe ook voor weinige oogenblikken verslagen door de teregtstelling van MONMOUTH en de geregte moorden van JEFFERIES. JAKOB II. en de pauselijke nuntius verzochten den franschen gezant en den Markies DE BONREPAAUS, die met een' bijzonderen last van den minister van marine te *Londen* gekomen waren, de angstvalligheid der Roomschen tot bedaring te brengen, door de hatelijke vervolgingen, die men LODEWIJK te laste leide, te logenstraffen. Zoo werden dan die twee

vertegenwoordigers van den *grooten koning* genoodzaakt de zonderlinge rol te spelen van de verdedigers van hunnen meester bij de Lords CASTELMAINE, DOUVRES en TYRCONNEL, hoofden der katholieke aristocratie, in welke JAKOB een onbepaald vertrouwen gesteld had.

Men oordeele over de verontwaardiging der Protestanten, die verre weg de meerderheid der natie uitmaakten! Hoewel JAKOB meer en meer de vlugtelingen als zijne geheime vijanden, en als de aantaande bondgenooten van den Prins van Oranje begon te beschouwen, zag hij zich genoodzaakt hun bij voortduring de eenmaal toegezegde bescherming te verleen. De rijkste vlugtelingen hadden zich in *Holland* nedergezet. Wel is waar, telde men onder de Franschen in *Engeland* ook rijken; want de fransche gezant schreef in 1687 aan LODEWIJK, dat men reeds 960,000 *louis d'or* tot engelsche munt had omgesmolten; maar dit geld was het eigendom van een bepaald getal rijke families. De meerderheid kwam in de armoedigste omstandigheden in *Engeland* aan. JAKOB veroorloofde dan ook geldinzamelingen ten hunnen behoeve, en het parlement beijverde zich fondsen ter beschikking te stellen; en eene orde van koning en rade bepaalde eene algemeene collecte in *Engeland*, *Schotland* en *Ierland*. De aanzienlijke som van £200,000 werd door die middelen bijeen gebracht en tot een fonds gemaakt, onder den naam van *Royal Bounty*. Er werd een comité aangesteld uit de aanzienlijksten onder de vlugtelingen, dat zich belastte met de uitdeeling eener jaarlijksche som van £16,000 onder hunne verarmde landgenooten en hunne afstammelingen. Dit werd het comité der leeken genoemd, in tegenoverstelling van een ander comité—dat der geestelijken—dat werkzaam was onder toezigt van den Aartsbisschop van *Canterbury*, den Bisschop van *Londen* en den Lord Kanselier, met de verdeling van eene jaarlijksche som van £1718 uit 's land kas, onder onbemiddelde leeraars en hunne gemeenten.

Uit de eerste jaarlijksche verantwoording van het eerstgenoemde comité, die bewaard gebleven is, ontleenen wij belangrijke bijzonderheden. Het stuk is gedagteekend 19 Maart 1687. Het getal der Franschen, die in dat jaar onderstand genoten, bedroeg 15,500, waarvan 13,000 zich in *Londen* gevestigd hadden. Daaronder waren 143 predikanten. In het volgende jaar beliep het getal dergenen, die op onderstand aanspraak maakten 27,000.

Terwijl, overeenkomstig het engelsch gebruik, de ruime bijdragen der natie in den naam des konings werden uitgedeeld, deed JAKOB II.,

met de hem eigen onopregtheid, heimelijke pogingen om de vlugtelingen van eenige der hun toegekende voorregten te berooven. Op het oogenblik dat hij verlof gaf tot eene algemeene collecte ten hunnen behoeve, stelde hij alles in het werk om die collecte gedeeltelijk te doen mislukken. Hierin door den geestdrift des volks gehinderd, wreekte hij zich op den Bisschop van *Londen*, verweet hem zijn overdreven belangstelling in de fransche vlugtelingen, en sloot hem buiten zijne beraadslagingen. De Leeraar CLAUDE had een boekje in het licht gegeven tegen LODEWIJK XIV., onder den titel: *Klagten der in Frankrijk wreed vervolgte Protestanten*. Dit werkje, terstond in het Engelsch vertaald, had in *Londen* een verbazenden indruk gemaakt. De fransche gezant trok het zich aan, en in eene memorie aan Koning JAKOB gericht, zeide hij onder anderen: “Zij, die eenen aanslag maken op het leven eens konings, vinden in geen land eene vrijstad of veilige toevlugt; zullen zij, die eens konings eer aanranden, en zijnen goeden naam trachten te bezwaken, zulks straffeloos doen kunnen, en zou men niet ten minste een blijk kunnen geven, dat men hunne schriften verfoeit?” De koning van *Engeland* haastte zich om eene raadsvergadering te beleggen, en eischte, dat het boek van CLAUDE, door beulshanden zou verbrand worden. Daar de kanselier het waagde een verschillend gevoelen uit te brengen, viel hij dezen driftig in de rede: “Ik heb,” sprak hij, “mijn besluit opgemaakt. Houden verdedigen wel elkander wanneer men ze aanvalt; waarom zouden koningen minder doen?” Niemand antwoordde; en weinige dagen daarna werd het boek van den oud-leeraar van *Charenton* op het plein van de beurs, door de hand des scherpregters, plegtig verbrand.

Hoe groot de verontwaardiging van het engelsche volk over deze gebeurtenis was, kan men afnemen uit de volgende aanhaling uit een zendschrijven van den franschen gezant aan LODEWIJK XIV.: “Het is niet te zeggen hoe de protestantsche partij door dit voorval outdaan is, en welke aanmerkingen men hier maakt over dit bewijs van eerbiedige belangstelling in Uwe Majesteit, door den Koning van *Engeland* aan den dag gelegd. Men zegt onbeschroomd, dat dit niet minder is dan openlijk partij kiezen en alles goed keuren, dat in *Frankrijk* tegen de Protestanten bedreven is. Men beweert, dat het niet gebruikelijk is eenig boek in het openbaar te verbranden, dat niets bevat tegen den staat. Misschien zal dit voorval Uwe Majesteit minder gewichtig voorkomen dan het hier beschouwd wordt; *maar er is, sedert het begin der regering van dezen Koning van Engeland,*

nog niets gebeurd, dat dieper indruk op de gemoederen gemaakt heeft dan dit."

JAKOB II. verbood vervolgens de officieren zijner *gardes*, voortaan vreemdelingen in hunne compagnieën op te nemen. Dit verbod gold de fransche Protestanten, die zich scharenwijs kwamen aanbieden om bij de koninklijke krijgsbenden dienst te nemen. Hij hoopte zoo doende den militairen het verblijf in *Engeland* tegen te maken, en ze te dwingen naar *Frankrijk* terug te keeren, of zich naar *Holland* te begeven, waar zij dan weldra te talrijk zijn zouden om den staat niet tot last te worden. Hoe veel er hem aangelegen was ze te verwijderen, kan men daaruit afleiden, dat hij zoo veel mogelijk het avontuurlijke ontwerp van den Markies DE MIREMONT bevorderde, die zijnen medevluchtelingen voorstelde om hen naar *Hongarije* te brengen, ten einde onder de oostenrijksche vlag tegen de Turken te vechten. Hij zag ook met oogluiking aan, hoe een afgezant van de fransche politie, met name FORANT, die bekend stelde dat hij een schip voor *Holland* wilde uitrusten, pogingen aanwendde om, onder dat voorwendsel, fransch scheepsvolk aan boord te krijgen en ze vervolgens naar *Frankrijk* terug te brengen. Maar vooral was JAKOB II., tegen het belang zijner onderdanen, den Markies DE BONREPAUS behulpzaam, die door LODEWIJK XIV. naar *Engeland* en naar *Holland* gezonden werd, om de vluchtelingen over te halen naar *Frankrijk* terug te keeren. De lastbrief van dien Markies, gedagteekend *Versailles*, 20 December 1685, hield onder anderen in, dat hij zich moeite geven moest om alle Franschen buiten 's lands op te sporen, met hen in kennis te geraken, op het zwak van ieder in het bijzonder te werken, en hen met allerlei schoone beloften te bewegen naar *Frankrijk* en in den schoot der roomsche kerk weder te keeren, het zij dat zij het ongeluk gehad hadden van daar buiten geboren te worden, of dat zij haar *uitspelturigheid* verlaten hadden. BONREPAUS, met een aantal helpers, beijverde zich wel om zich van zijnen last te kwijten: het mogt hem ook na veel tobbens gelukken 507 vluchtelingen te bewegen naar *Frankrijk* terug te keeren, en daaronder waren ruim drie honderd matroozen. Hij schreef bij die gelegenheid naar het Kabinet van *Versailles*: "De Koning van *Engeland*, die de vluchtelingen als vijanden beschouwt, heeft geen gehoor willen verleenen aan de klagen die bij hem over dit onderwerp gedaan zijn. Hadde het Parlement gezeten, dan zou men mij moeilijkheden gemaakt hebben." Gedurende twee jaren bleef JAKOB de onderhandsche bedrijven van

BONREPAUS en BARILLON aanmoedigen, maar toen WILLEM VAN ORANJE den troon van *Engeland* besteeg, was er een einde aan die armzalige staatkunde, die door kuiperijen een onherstelbaar kwaad zocht te verminderen. Van dien tijd af vonden de vluchtelingen bij het Engelsche Gouvernement een steun, waarop zij rekenen konden: en de Koning van *Frankrijk* moest zich voortaan tevreden houden met agenten te *Londen* te onderhouden, om te beproeven of hij eenige leden van het Parlement in zijn belang kon overhalen. BURNET, in de *Geschiedenis van zijnen tijd*, meldt ons, dat gedurende de laatste twintig jaren van de regering van LODEWIJK XIV., de pakboot zelden van *Calais* naar *Douvres* overstak, zonder ten minste 10,000 louis d'or mede te nemen voor de invloedrijkste leden van beide huizen van het Parlement. Na den vrede van *Rijswijk* hadden de Jacobijnen eene partij tegen Koning WILLEM opgemaakt, en toen de Koning in het Parlement voorstelde dat aan de vluchtelingen de lang toegezegde brieven van burgerregt zouden verleend worden, werd zulks geweigerd. Deze onwilligheid, door de vrienden van den Pretendent, en door het goud van LODEWIJK bewerkt, was van korten duur. Na het overlijden van WILLEM III. veranderde het volk van gezindheid, en het Parlement in 1709 onder Koningin ANNA, bij een geroepen, verleende eindelijk het burgerregt aan alle Protestanten die, of reeds in het rijk gevestigd waren, of zich in vervolg van tijd daar zouden nederzetten.

TWEDE AFDEELING:—Diensten door de vluchtelingen bij het leger en in de diplomatie gedaan.—Hun aandeel in de omwenteling van 1688—Schomberg—Slag van de Boyne—Dood van Schomberg en La Caillemotte-Ruvigny—Ravin Thoyras—Jean de Bodt—Ménard de Schomberg—Helsch werktuig van Saint Malo—Charles de Schomberg—De Markies de Ruvigny—Cavalier.

Van alle diensten, die de vluchtelingen aan *Engeland* bewezen, was de voornaamste, ongetwijfeld, de krachtdadige hulp aan WILLEM III. tegen JAKOB II. betoond. Het leger van den Prins van Oranje bestond aanvankelijk uit 11,000 man voetvolk en 4,000 ruiters. De kern van die magt waren drie regimenten en een eskadron geheel uit fransche vluchtelingen bestaande. Ieder regiment telde 750 man. De prins had bij zijne gezamenlijke legermagt niet minder dan 736 fransche officieren, meest oud gedienden, die gewoon waren onder TURENNE en CONDÉ te zegevieren. Als Protestanten konden zij in hun land, bij de schitterendste verdiensten, op geene bevordering

hopen; en velen hunner hadden, in 1685, voor het uiterlijke, het roomsche geloof omhelsd, om de schande te ontvlieden van onwaardig verklaard te worden onder de fransche vlag te dienen. Naderhand, in de fransche kerken van *Holland*, tot de protestantsehe belijdenis teruggekeerd, waren zij in hun gemoed tegen hunne verleiders verbitterd, en brandden van verlangen om de schande van hunne afvalligheid uit te wischen met het bloed hunner vervolgers. DE L'ESTANG, DE LA MELONIERE en de Markies D'ARZILLIERS waren als *aides de camp* aan den persoon des prinsen verbonden. GOULON voerde het bevel over de hollandsche artillerie; CAMBON over de genie; Maarschalk SCHOMBERG stond, onder den Prins van Oranje, aan het hoofd van het leger. Zoo groot was het vertrouwen dat de prinses in hem stelde, dat zij hem van een geheimen last-brief voorzag, waarin hij, in geval de prins kwam te sneuvelen, als opvolger in het opperbevelhebberschap werd aangesteld. Twee andere vlugtelingen waren op gelijke wijze gevolmagtigd om den veldslag ten einde te brengen, in geval den prins en den maarschalk beiden iets overkwam.

FREDERIC HERMANN VON SCHOMBERG stamde af van de oude hertogen van *Kleef*, wier wapenschild hij voerde. Een zijner voorouders, DIETRICH VON SCHOMBERG, sneuvelde in den slag van *Iery*, aan het hoofd der ruitery, die Prins JAN CASIMIR HENDRIK IV. toevoerde. Zijn vader, JEAN MENARD, groot-maarschalk van de *Paltz*, onder den Keurvorst FREDERIK V., leidde het huwelijk in van dien prins met ELIZABETH, dochter van JAKOB I., en huwde zelfs ANNE DUDLEY, dochter van EDUARD DUDLEY, *pair* van dat rijk. Toen FREDERIK V. door het zegevierend leger van TILLY van *Praag* verdreven werd, bragt hij den jongen SCHOMBERG met zich naar *Holland*, alwaar hij het krijgsmans beroep leerde onder FREDERIK HENDRIK, Prins van Oranje, en dus in dezelfde school als TURENNE en FREDERIK WILLEM. Daar de keizer van *Duitschland* zijne goederen verbeurd verklaard had, kwam SCHOMBERG, in 1650, naar *Frankrijk*, en bood zijne diensten aan LODEWIJK XIV. aan. Hij verwierf zich eerlang eenen roem, die het naast kwam aan dien van CONDÉ en TURENNE. MAZARIN maakte hem luitenant-generaal van het leger in *Vlaanderen*. In 1661 naar *Portugal* gezonden, voerde hij er het bevel over de Franschen, Engelschen en Portugezen. Hij gewende de laatstgenoemden aan krijgstucht en leerde hun met goed gevolg de Castillianen bestrijden. Door de overwinning van *Villaviciosa*, dwong hij FILIP IV., den Hertog van *Braganza*, als

Koning van *Portugal* te erkennen. Bij den dood van TURENNE ging de maarschalkstaf in zijne handen over. In 1675 voerde hij het bevel in de *Nederlanden*, en dwong de Hollanders het beleg van *Maastricht* en *Charleroi* op te breken. Bij de herroeping van het Edict van Nantes, veroorloofde LODEWIJK hem het land uit te gaan, met uitdrukkelijken last zich in *Portugal* te vestigen. Maar de godsdiensthaat liet hem daar niet met rust. Nu begaf hij zich eerst naar den Keurvorst van *Brandenburg*, die hem tot staatsminister en opperbevelhebber bij het leger benoemde. In 1686 woonde hij te *Kleef* de bijeenkomst bij van FREDERIK WILLEM met den Prins van Oranje, die reeds op de groote onderneming bedacht was, die hij twee jaren later ten uitvoer bragt. Bij die gelegenheid sterkte SCHOMBERG den prins in zijn voornemen en beloofde hem zijne hulp. Na zijn vertrek van *Portugal* had hij de kusten van *Engeland* opgenomen, om te zien welke havens het meest eene landing begunstigen; tevens had hij zich ingang verschaft bij zekere hoofden der engelsche aristocratie, die de regering van JAKOB II. moê waren. Zijn aandeel in de onderneming, die den Prins van Oranje op den troon van *Engeland* plaatste, in verband gebragt met hetgeen hij weleer voor den Hertog van *Braganza* gedaan had, gaf aanleiding dat men van hem zeide: *dat hij koningen op den troon zettede, en hen noodzaakte daarvan af te treden.*

Zoodanig was de doorluchtige man, die zijne lange diensten door een roemrijken dood op het slagveld ging besluiten. WILLEM was voornemens den *Thems* op te zeilen, in de verwachting, dat zijne tegenwoordigheid genoeg zou zijn om de omwenteling tot rijpleid te brengen. Maar SCHOMBERG bragt hem onder het oog, dat de bevrijder van *Engeland* niet de rol van overwinnaar spelen moest, door de hoofdstad van zijn aanstaande koninkrijk binnen te rukken aan het hoofd van eene hollandsche en fransche legermagt; maar dat het beter was eenige dagen geduld te gebruiken, tot dat zijne partij, op het gezigt van de krachtdadige hulp, die hij aanbragt, een kloekmoedig besluit nam. Zich naar dezen raad voegende landde WILLEM in de haven van *Torbay*. JAKOB zag zich terstond verlaten; het krijgsvolk tegen den Prins gezonden, schaarde zich aan zijne zijde. Er werd geen enkel zwaard getrokken ter verdediging van het katholicisme in *Engeland*, en de ontroonde koning schatte zich gelukkig van te kunnen ontkomen, om bij LODEWIJK XIV. eene veilige toevlugt te vinden. Dat door de *conventie*, kort daarna te *Londen* vergaderd, JAKOB van de regering vervallen verklaard, en de kroon aan den

Prins van Oranje en zijne gemalin werd opgedragen, is te wel bekend om eene opzettelijke vermelding te behoeven.

Nu bleef er over *Schotland* en *Ierland* te onderwerpen. In *Schotland* was de dochter van JAKOB II. bemind, en dit droeg niet weinig bij om de oranje partij te versterken. In *Ierland* bereidde men zich voor tegenstand. De Vice-koning TYRCONNEL bragt een leger voor JAKOB op de been en ontving hem te *Dublin* als zijn koning. LODEWIJK zond hem schepen, manschappen en geld, en daarenboven den listigen Graaf D'AVAUX als raadsman. SCHOMBERG kreeg last om *Ierland* te onderwerpen. De middelen te zijner beschikking gesteld waren blijkbaar ontoereikend om doortastende maatregelen te nemen. SCHOMBERG's koelzinnig overleg ontging dit niet. Hij stelde zich dus aanvankelijk ten doel om tijd te winnen, tot dat hij de noodige versterking zou krijgen. Te *Londen* werd hij deswegens gelaakt. Hij verdedigde zich in eenen brief aan Koning WILLEM, van 27 December 1689, waarin onder andere deze woorden voorkomen: "Ik erken, dat, zonder mijne volstreckte berusting in de bevelen van Uwe Majesteit, ik de eer zou verkozen hebben van aan het hof te blijven, boven het bevelhebberschap over zulk een leger, als ik gedurende den veldtocht van het na ten einde spoedeud jaar, onder mij gehad heb. Had ik eenen veldslag gewaagd (dat niet te ligt viel, indien de vijand verkoos binnen zijne verschandelingen te blijven), dan zou ik welligt alles verlorer hebben dat uwe Majesteit hier bezit, om niet te spreken van de waarselijulijke gevolgen in *Schotland* en *Engeland*."

Men meene echter niet dat hij geheel stil had gezeten. Hij hield den vijand in toom, belegerde *Carrick-Fergus*, en maakte, in één woord, de best mogelijke toebereidselen voor de overwinning van het volgende jaar. In zijne brieven van dien tijd roemt hij in nadrukkelijke woorden de betere krijgstuicht der fransche regimenten, boven het overige leger. Van zijne belanglooze verknochtheid aan de zaak, waarvoor hij de wapenen had aangejord, gaf hij een doorslaand bewijs. Het parlement had hem eene som van £100,000 toegekend. Hij besteedde die vrijwillig om de achterstallige soldij van het leger te voldoen, en hield zich te vreden met een jaargeld. Geen wonder dan ook, dat fransche vlugtelingen zich scharenwijs aan zijn leger aansloten. Dezen kwamen voornamelijk van *Zwitserland*: 4 of 500 verlieten somtijds *Genève* in ééne week. Zoo docude werden de drie fransche regimenten voltallig gehouden, die zich bij den beslissenden slag van de rivier *Boyne* zoo luisterrijk zouden onderscheiden.

Koning WILLEM had zich ook bij den grijzen maarschalk gevoegd, om nevens hem te strijden.

De *Boyne* lag tusschen de twee legers. Op het gezigt van den vijand konden de vlugtelingen zich niet weerhouden. Graaf MENARD DE SCHOMBERG, zoon des maarschalks, vergezelde zijnen vader, met eene keurbende, over de rivier, en in hunne eerste vaart acht eskadrons Ieren en Franschen, die hun den overtogt beletten wilden, terugdrijvende, schaarden zij zich in slagorde. WILLEM, op het gezigt van dit stout bestaan, gaf het teeken aan het geheele leger om te volgen. “Voorwaarts, broeders!” riep SCHOMBERG, “gedenkt aan uwe dapperheid, en aan uw grievend leed: ziet dáár uwe vervolgers!” Door deze toespraak aangevuurd, vielen zij op de fransche regimenten van den Hertog van *Lauzun* aan, en deden de gelederen uiteenspatten. In de hitte der vervolging werd SCHOMBERG door de *gardes* van TYRCONNEL omsingeld, en kreeg twee houwen en eenen kogel. De heldhaftige grijsaard viel doodelijk gewond neder; maar met stervende blikken zag hij het volk van JAKOB vlugten. Hij was twee-en-tachtig jaren oud toen hij als in den schoot der overwinning den geest gaf. Weinige menschen hebben in hun leven meer eer en onderscheiding genoten. In *Frankrijk* bereikte hij den hoogsten trap van onderscheiding bij het leger—hij was veldmaarschalk; in *Portugal* werd hij hertog en een der rijks-grooten; in *Prussen*, gouverneur-generaal en opperbevelhebber bij het leger; in *Engeland*, hertog en *pair* van het rijk, mitsgaders ridder van den kousenband. Overal beantwoordde hij aan het vertrouwen dat hij inboezemde door onbesproken trouw, zeldzame standvastigheid, moed en krijgsbeleid, en door al die ridderlijke eigenschappen, die onze hedendaagsche beschaving, van dag tot dag, meer uitwischet, en daar zij nog niets voor in de plaats gesteld heeft.

LA CAILLEMOTTE RUVIGNY, jonger broeder van den markies van dien naam, werd bij diezelfde gelegenheid doodelijk gewond. Toen men hem bebloed door de fransche regimenten droeg, riep hij hun nog toe: *à la gloire, mes enfans, à la gloire!* dat is: “Den roem na, mijne kinderen, voorwaarts!”

De dood van SCHOMBERG en LA CAILLEMOTTE zette de geheele onderwerping van *Ierland* eenige jaren achteruit. De jakobijnsche partij bleef ook na de vlugt van JAKOB in de worsteling volharder. De fransche regimenten, van hunnen kant, verslaptten niet in den strijd voor WILLEM III. Bij de belegering van het kasteel van *Athlone* waren zij de eerste om de muren te bespringen. Daar viel

menig een van die dappere keurbende. Onder anderen de kapiteins HAUTCHARMOIS, LA ROCHE-LOUIERIE, LA ROQUIERE en Luitenant BOISRIBEAU. Het oude regiment van CAILLEMOTTE, nu aangevoerd door BELCASTEL, speelde bij dat schitterende wapenfeit eene luisterrijke rol. De kolonel en de luitenant-kolonel werden er gewond; de Kapiteins DU PREY, DE GRASSY en MONNIER, en de Luitenants MADAILLAN en LA VILLE-DIEU vonden er den dood. De overwinning van *Agrim*, door Generaal GINKEL behaald, en die eindelijk *Ierland* ten onder bragt, was grootendeels verschuldigd aan de vlugtelingen, en vooral aan de uitstekende bekwaamheden van den Markies DE RUVIGNY. Onder de officieeren, die zich in dezen veldtogt het meest onderscheidden, noemen wij RAPIN THOYRAS, JEAN DE BODT, de zonen van SCHOMBERG en RUVIGNY.

PAUL DE RAPIN, heer van *Thoyras*, was afkomstig van een adellijk geslacht van *Savoije*, dat zich, onder de regering van FRANS I., in *Frankrijk* kwam vestigen. Onze PAUL, geboren te *Castres*, 1661, was tweede zoon van JACQUES DE RAPIN, en zou, gelijk zijn vader, advocaat geworden zijn; maar de gebeurtenissen, die het herroepen van het Edict van Nantes voorafgingen, en de dood van zijnen vader, deden hem besluiten het land te ruïnen. Hij ging in *Holland* in militaire dienst, en kwam naderhand met den prins naar *Engeland*. Hij onderscheidde zich in de meeste gevechten, die in *Ierland* voorvielen, onder anderen ook bij de belegering van *Athlone*. De koning plaatste hem naderhand als gouverneur bij den zoon des Hertogs von *Portland*. De hertog werd gezant aan het fransche hof. RAPIN vergezelde hem en begaf zich vervolgens naar den *Haag*; en toen hij daar de opvoeding van zijnen kweekeling voltooid had, ging hij zich in *Wesel* vestigen, waar toen veel Franschen woonden. Daar besteedde hij zeventien jaren aan zijne Geschiedenis van *Engeland*, uit publieke acten opgemaakt, en stierf in 1725.

JEAN DE BODT wijdde ook zijn geheele leven aan de zaak waarvoor hij gebannen was. In 1675 te *Parijs* geboren, vlugtte hij op zijn vijftiende jaar naar *Holland*, en werd door Generaal GOR, commandant van de hollandsche artillerie, aan den Prins van Oranje aanbevolen. Hij vergezelde den Prins naar *Engeland*, werd in 1690 kapitein der artillerie, en voerde daarna het bevel over een corps fransche ingenieurs. WILLEM III. gebruikte hem in acht belegeringen en vier veldslagen; te weten: die van *Boyne*, van *Agrim*, *Steenkerke* en *Neerwinden*. Bij het beleg van *Namen* bestormde hij het kasteel, en dwong de belegerden zich aan den Keurvorst van

Beijeren over te geven, die over de legermagt der bondgenooten het bevel voerde. In 1699 nam hij, met verlof van den Koning van *Engeland*, dienst bij den Keurvorst van *Brandenburg*. Na de overwinning van *la Hogue*, kreeg MENARD DE SCHOMBERG het bevel over de fransche regimenten, die de voorhoede uitmaken zouden van een groot leger, dat bestemd was om in *Frankrijk* eene landing te doen. Tegenwind hield de engelsche vloot terug, en gaf LODEWIJK XIV. tijd om zijne kusten te beveiligen, zoodat de onderneming mishukte. Het volgende jaar wilde hij zich hierover wreken, door *St. Malo* te verwoesten. De inwoners dezer stad waren onversaagde zeeschui- mers. In het tijdvak van 1688 tot 97 hadden zij van de Engelschen en Hollanders veroverd 163 konvooi-schepen en 3,384 koopvaardij- schepen. Ook was hunne stad, naar evenredigheid van hare grootte, de rijkste van *Europa* geworden. Koning WILLEM ondernam haar in eenen puinhoop te veranderen, door middel van een zoogenaamd helsch werktuig door eenen vlugteling uitgedacht. Een toeval deed ook deze onderneeming mislukken. Een windvlaag dreef den brander waarop de toestel was op een blinde klip. De ingenieur, vreezende dat het water bij de brandstoffen komen zou, stak het buskruid aan, en werd een der slagtoffers, van de ontploffing. Al de huizen der stad waren min of meer beschadigd, en ten minste driehonderd in puinhoopen verkeerd.

Graaf CHARLES DE SCHOMBERG stierf den heldendood in *Italië*, waar hij den Hertog van *Savoije* te hulp gezonden was.

De Markies DE RUVIGNY diende Koning WILLEM beurtelings in het veld en in het kabinet. De koning gaf hem den titel van Graaf van *Galloway*, en maakte hem luitenant-generaal. Hij was de overwinbaar van *Agrim*. In den slag van *Neerwinden* had hij den Maarschalk DE LUXEMBOURG te bestrijden, en aan het hoofd van een regiment weerstond hij den schok der geheele fransche kavallerie. Een oogenblik was hij krijgsgevangen, maar de fransche officieren lieten hem ontglippen, schijnbaar met oogluiking der bevelhebbers. Hij dekte nog den terugtocht der Engelschen. In *Spanje* streed hij, in 1705, als opperbevelhebber van het engelsche leger. Bij het beleg van *Badajoz* werd zijn rechterarm afgeschoten. In Junij 1706 deed hij een zegevierende intogt in *Madrid*, en liet KAREL III. als koning uitroepen, terwijl FILIP V. de vlugt koos. In den slag van *Almanza* kreeg hij twee sabelhouwen in het gezicht, maar deed daarna nog gewigtige diensten in *Spanje*, door de voornaamste vestingen in staat van verdediging te brengen. Na den vrede van *Ulrecht* werd

hij tot hoofd-justicier van *Ierland* benoemd, en leefde daar nog geruimen tijd onder de vlugtelingen, die hij te *Portarlington* gevestigd had.

Na al die adellijke heeren hebben wij nog te gewagen van een' boerenzoon, een kind des volks, maar een kweekeling uit de school van den oorlog der *Cevennes*. Aan het hoofd van zijne dappere camisards worstelde hij vier jaren lang tegen MONTREVEL en DE VILLARS. Klein van gestalte, maar van groot beleid, hield hij het zoo lang vol, dat DE VILLARS hem eindelijk een verdrag aanbood. Ten gevolge hiervan begaf hij zich naar *Parijs*, waar hij aller oogen tot zich trok. Te *Versailles*, in tegenwoordigheid van LODEWIJK gebragt, verdedigde hij den opstand der *Cevennes*, en eischte de vervulling der beloften van DE VILLARS. De koning poogde te vergeefs hem te bekeeren. Daarna beproefde het de Minister CHAMILLARD, verweet hem, dat hij de eer van de hand gewezen had van een bekeerling des konings te worden, beloofde hem een pensioen van 1,500 livres voor zijnen vader, en bood hem den rang aan van generaal-majoor. "Denkt gij," voegde hij er bij, "dat de godsdienst van den koning valsch is? Hoe zou God hem dan zoo kunnen zegenen?" "Edele heer," hernam CAVALIER, "de Turken hebben weleer een groot gedeelte der wereld bezeten. Het past mij niet den raad Gods te beoordeelen."—"Ik zie," zeide de minister, "dat ik met een stijfhoofdigen Hugenot te doen heb," en liet hem gaan. CAVALIER, vrezende opgeligt en gevangen gezet te worden, ontkwam heimelijk naar *Zwitserland*. Van daar ging hij naar *Holland* en werd kolonel. De gebannen camisards kwamen scharenwijs om onder hem te dienen; maar bij het organiseren van een regiment kreeg hij moeilijkheden, daar men er op aandrong, dat elke compagnie onder het bevel van eenen edelman staan zou, terwijl CAVALIER zijne officieren zelf kiezen wilde. Men was verplicht tot eene schikking te komen, waarbij de eene helft der officieren edellieden, en de andere camisards zijn zouden. Na eenigen tijd in *Italië* gediend te hebben, werd CAVALIER naar *Spanje* gezonden. In den slag van *Almanza*, waar BERWICK, van geboorte een Engelschman, maar door eene omwenteling Fransch geworden, in het worstelperk trad tegen RUVIGNY, van geboorte een Franschman, maar door de vervolging Engelsch geworden—in dien gedenkwaardigen slag, stond het regiment van CAVALIER, geheel uit protestantsche vlugtelingen zamengesteld, geschaard tegen over een roomsch regiment, dat welligt deel genomen had aan den meedoogeuloozen oorlog der *Cevennes*. Zoodra die twee regimenten elkander

herkenden, liepen zij met gevelde bajonnet op elkander in; en zoo moorddadig was het gevecht, dat er, volgens de getuigenis van BERWICK, geen driehonderd man van de twee regimenten overbleven. Hoewel de slag van *Almanza* verloren was, kreeg CAVALIER bevordering bij het engelsche leger. Hij bereikte nog den rang van generaal, en stierf 1740 te *Chelsea*, na dat hij laatst gouverneur van *Jersey* geweest was.

DERDE AFDEELING:—Nijverheid der vlugtelingen in Engeland.

De invloed van het vreemde krijgsvolk op de lotgevallen van *Engeland* was schitterend maar voorbijgaande; die der handwerkers en handelaars baarde, wel is waar, minder opziens, maar was in de gevolgen duurzamer.

Het is vrij zeker, dat de herroeping van het Edict van Nantes ongeveer 70,000 handwerkers, van allerlei soort, door de drie vereende koningrijken verspreidde. Deels bragten zij geheel nieuwe takken van nijverheid aan, en deels verbeterden zij hetgeen van dien aard reeds vroeger bestond. Voor hunne komst maakte men, b. v., in *Engeland* niet dan grof en slecht papier; en wie fijn glaswerk of degelijke hoeden hebben wilde, moest ze van het buitenland laten ontbieden. Zijde, satijn, fluweel—kortom, al wat geweven wordt—staande uurwerken en zakhorologies, staal en ijzerwerk, en allerlei snuisterijen komen hier vooral in aanmerking.

Dat LODEWIJK het verlies besepte dat zijn rijk door de verplaatsing der fabrieken lijden moest, kan onder anderen hieruit blijken. Zeker werkman, met name MONGEORGE, had de onlangs te *Lyon* uitgevonden kunst van taf te glanzen, naar *Engeland* overgebracht. De fransche gezant BARILON kreeg last van LODEWIJK, om dien man, door de meest uitlokkende aanbiedingen, te bewegen naar *Frankrijk* terug te keeren; maar het was te laat. Voorheen kochten de Engelschen jaarlijks 200,000 *livres* aan geglansde zwarte taf, die opzettelijk onder den naam van *engelsche taf* voor hen vervaardigd werd. Het duurde dan ook niet lang of zijdenstoffen, in *Frankrijk* werden, met zeer hooge inkomende regten bezwaard en uiteindelijk geheel verboden. Gedurende de geheele achttiende eeuw en tot op onzen tijd, is de zijdefabriek in *Engeland* gedurig toegenomen. In 1800 beliep de ruwe zijde, die in *Engeland* ingevoerd werd, een gewigt van 1,000,000 ponden. Thans is het ruim 5½ millioen. In 1820 werden er zijdenstoffen uit *Engeland* vervoerd, ter waarde van £371,000 sterling; in 1847 was het £978,000. Tot op den huidige

dag ontzien de Engelschen geen kosten, om het beste volk uit de fabrieken van *Lyon* naar *Engeland* te lokken, en niet zonder gevolg.

Vóór de herroeping koekten de Engelschen in *Bretagne* en *Normandije* groote hoeveelheden zeildoek, onder anderen in 1669, voor £171,000 sterling. Hetzelfde vond plaats met lijnwaden; maar na 1685 was er te *Ipswich* een fabriek in werking waar beide deze takken van nijverheid, met het beste gevolg, door fransche vlugtelingen beoefend werd. BONREPAUS stelde alles in het werk om die fabriek te vernietigen, en bragt haar werkelijk veel schade toe door het volk met schoone beloften te verleiden; maar hij kon op den duur den toenemenden bloei der nijverheid in *Engeland*, evenmin als het verval der fabrieken in *Frankrijk* beletten.

MACPHERSON heeft in bijzonderheden aangetoond, dat *Frankrijk*, in het tijdvak van 1683 tot 1733, door vermindering van uitvoer naar *Engeland*, een jaarlijksch verlies leed van £1,880,000 sterling.

Ook de kunst van den bloemist werd door de vlugtelingen in *Engeland* ingevoerd. Het is niet te zeggen hoe veel hooger waarde de engelsehe fabriekwaren buiten 's lands kregen, toen er door de fransche handwerkers dat zegel van den goeden smaak op gedrukt was, dat voor de Engelschen, buiten vreemde hulp onbereikbaar was. Men moest in *Engeland* zelfs de beste fabrikaten aanbevelen, door te zeggen dat zij door Franschen gemaakt waren, omdat zij anders, hoe goed ook, geen prijs haalden.

VIERDE AFDEELING :—Invloed op letterkunde en wetenschappen.

Onder degenen, die de nieuwere wetenschap hielpen bevorderen, verdienen genoemd te worden THOMAS SAVERY en DENIS PAPIN. SAVERY, oud-kapitein in de dienst van LODEWIJK XIV., en na de herroeping, in *Engeland* metter woon gevestigd, ontving in 1698 van Koning WILLEM een patent voor de uitvinding van een werktuig, dienende tot het droogmaken van moerassen. DENIS PAPIN, in 1647 te *Blois* geboren, oefende eerst het beroep van medicinae doetor te *Parijs* uit. Maar, onder de leiding van HUYGENS, leide hij zich tevens op natuurkunde toe, en begon juist de aandacht der geleerden op zich te vestigen, toen hij, in 1681 naar *Londen* geroepen, en op aanbeveling van BOYLE, tot lid der engelsehe Koninklijke Maatschappij (Royal Society) benoemd werd. Hij werd in 1699 corresponderend lid der Akademie van Wetenschappen te *Parijs*, en bekleedde tien jaren lang eenen mathematischen leerstoel te *Marbourg*.

Reeds in de eerste jaren zijner vreemdelingschap, onderzocht hij, of men ook de kracht van stoom tot nuttige einden zou kunnen gebruiken, en beweerde, dat men daardoor een vaartuig, zonder zeilen of eenig toestel van riemen, zou kunnen in beweging brengen. Het was dus waarschijnlijk in *Engeland*, dat bij den sehranderen banneling het eerste denkbeeld van het stoomvaartuig opkwam, dat hij later op de rivier de *Fulda* beproefde te verwezenlijken. Zijn werktuig was, wel is waar, zeer onvolmaakt, maar strekte tot aanwijzing voor degenen, die later deze uitvinding tot hoogere volmaaktheid opgevoerd hebben. Niet alleen had hij bewezen, dat de stoom zich als voortstuwende kracht liet gebruiken, maar ook de veiligheidsklep behoorde tot zijne uitvindingen.

Vele geletterden onder de vlugtelingen vonden eenen beschermmer aan SAINT EVREMOND, die reeds sedert 1661 in *Engeland* gevestigd was. Onder dezen was JUSTEL, oud-secretaris van LODEWIJK XIV., die, van des konings oogmerken bewust, reeds eenige jaren voor de herroeping naar *Engeland* gekomen was. Terstond na zijne komst werd hij tot bibliothecaris des konings benoemd. PIERRE ANTOINE MOTTEUX vertaalde "Don Quichotte" en de werken van RABELAIS in het Engelsch, en wel zoo, dat een geboren Engelschman het nauwelijks beter zou gedaan hebben. Benevens andere schrijvers, waren er onder de leeraars der kerk geletterden van meerdere of mindere beroemdheid. Men weet dat JACQUES SAURIN vijf jaren in *Londen* gestaan heeft, eer hij naar *Holland* ging. ABBADIE, die van *Berlijn* gekomen was met eenen reeds gevestigden roem, werd ook te *Londen* met veel belangstelling gehoord. Hij schreef voor Koning WILLEM *Verdediging van het Engelsche Volk*, waarin hij de onwetteling op gronden van regt en zedekunde verdedigde, en de leer van het regt van tegenstand van de zijde des volks moedig handhaafde.

VIJFDE AFDEELING:—Afstammelingen der fransche vlugtelingen en hunne inlijving in het engelsche volk.

Onder de beroemdste afstammelingen der Franschen, behoort, in de eerste plaats, de natuurkundige DESAGULIERS. Zijn vader stond aan het hoofd der school van *Islington*. De jonge DESAGULIERS werd een der uitstekendste leerlingen van NEWTON. De familie ROMILLY onderscheidde zich in de kerk, bij het leger, in de pleitzaal en in de diplomatie. JOHN ROMILLY, voornaam advokaat, werd prokureur-generaal. De THELLUSSONS behooren tot de rijkste kooplieden. ISAAC THELLUSSON werd in 1806 Lord RENDLESHAM.

SAURIN, kleinzoon van den beroemden haagschen leeraar, werd prokureur-generaal van *Dublin*. HENRY LAYARD, de onderzoeker der bouwvallen van *Ninive*, is van fransche afkomst. Zoo ook de LIGONIERS, PREVOSTS, BLAQUIERES en LABOUCHERES. Het gouvernement van *Engeland* was nooit van harte gezind om het terugkeeren der vlugtelingen naar hun vaderland te bevorderen. Van den anderen kant was dit verlangen bij de Franschen ook lang niet algemeen. Zij hadden het in *Engeland* te goed. Hunne werkzaamheid werd er beloond, en hunne armen genoten op den duur ondersteuning. Tot 1727 werden er jaarlijks £16,000 sterling onder hen uitgedeeld. Intusschen verminderde het getal der behoeftigen van jaar tot jaar, omdat zij veelal door eigen werkzaamheid een bestaan vonden. In 1720 waren er maar 5,000 die onderstand behoefden. Onder het bestuur van WALPOLE werd de jaarlijksche gift op de helft verminderd. In 1812 kromp zij in tot £1,200; en deze som wordt nog jaarlijks onder de behoeftige afstammelingen der vlugtelingen uitgedeeld.

Maar ook de werken der weldadigheid der vlugtelingen onder hunne verarmde broeders waren niet gering. De fransche kerk van *Londen* bragt door collecten middelen bijeen, om het reisgeld van vlugtelingen naar *Amerika* en elders te betalen; ondersteunde de kas van arme fransche kerken in *Charlestown*, *Boston* en *New York*, en verschaftte verkwikking voor geloofsgenooten, die op de galleijen en in de kerkers van *Frankrijk* versmachteten. Langzamerhand nogtans werd het nakroost der Franschen meer en meer Engelsch. Onder Koning WILLEM telde men een-en-dertig fransche kerken te *Londen*; in 1731 waren zij reeds tot twintig verminderd; en in het tijdvak van 31 tot 82, werden er nog negen gesloten, en de overige elf geraakten in verval. Op dit oogenblik zijn er nog twee; maar de tijd nadert, wanneer het schamel overblijfsel van het calvinisme in *Engeland* zijne vergaderingen binnen de wanden van het kerkje Saint Martin le Grand, weleer door EDUARD VI. gesticht, bepalen zal. Reeds vroeg hadden de meeste fransche kerken in *Engeland*, *Schotland* en *Ierland* zich met de episcopaalsche liturgie vereenigd; en van tijd tot tijd maakte de fransche taal plaats voor de landstaal. Te *Portarlington*, in *Ierland*, hield men het langst vol met de dienst in het Fransch te verrigten. In 1817 sprak men daar nog het Fransch van den tijd van LODEWIJK XIV. De oorlog met *Frankrijk* in het begin dezer eeuw, wekte den ouden haat tusschen Engelschen en Franschen op nieuw op; en de vlugtelingen, door het

huwelijk met Engelschen vermaagschapt, en door gevestigde belangen op velerlei wijs met hen verbonden, hadden weinig zwak om de herinnering aan hunnen oorsprong levendig te houden. In vele gevallen deden zij hetgeen wij van hunne landgenooten in *Holland* vermeld hebben. Zij vertaalden hunne namen. Zoo werd Monsieur LE ROY, Mr. KING; TONNELIER, COOPER; LEJEUNE, YOUNG; LENOIR, BLACK; LOISEAU, BIRD enz. Het werkvolk van *Spitalfields*, hoewel het zich door zekere eigenheden verraadt, schijnt zijnen franschen oorsprong schier vergeten te hebben. Niet te min, wanneer klimmende jaren en gebrek hun geheugen opscherpen, maken zij wel eens aanspraak om in het fransche hospitaal te worden opgenomen.

HOOFDSTUK IV.

De Vluchtelingen in Amerika.

EERSTE AFDEELING :—De vestiging der vluchtelingen in Amerika.

De Admiraal COLIGNY was de eerste die het ontwerp vormde om in *Amerika* eene ruime vrijstad voor protestantsche vluchtelingen te openen. In 1555 ontving een Ridder van *Malta*, DURAND DE VILLEGAGNON, last van hem om eene kolonie naar *Brazilië* over te brengen. Hij vertrok dan ook van *Havre* met twee schepen, en nam met zich edellieden, handwerkers en daglooners, benevens eenige leeraars der godsdienst. Deze uitrusting kwam gelukkig aan de rivier *Rio Janeiro* aan. Men had intusschen wat al te veel op de hulp der Voorzienigheid gesteund en menschelijke voorzorg verzuimd, om den goeden uitslag der onderneming te verzekeren. Er ontstonden misrekeningen, vervolgens oneenigheid, en eindelijk verstrooiing der kolonisten, waarvan eenige door vermoeijenis en gebrek omkwamen, terwijl andere met groote moeite naar *Frankrijk* terug keerden.

Eene tweede poging was niet gelukkiger. In 1562 verkreeg COLIGNY van KAREL IX. verlof om eene protestantsche kolonie in

Florida te stichten. Onder dien naam begreep men toen het eigentlijke *Florida*, *Georgia* en de beide *Carolinas*. De uitrusting bestond uit twee oorlogschepen onder JEAN RIBAUT. Men landde na eene voorspoedige reis aan den mond van de rivier *St. Jan*, die de scheiding uitmaakt van nieuw *Florida* en *Georgia*. Hij rigtte fort *Charles* op en plaatste er eene bezetting van vijf-en-twintig man onder Kapitein ALBERT. Na het vertrek van RIBAUT ontstond er gebrek aan mondbehoefte in het fort; het volk sloeg aan het muiten, be-roofde den kapitein van het leven, en stak aan boord van een klein scheepje in zee, waar zij gelukkig door een engelsch schip opgenomen en naar *Europa* terug gebragt werden.

Nog niet ontmoedigd, verkreeg COLIGNY van KAREL IX. drie schepen, om eene derde poging te doen onder het bevel van RENÉ LAUDONNIERE. Hij bouwde een nieuw fort aan den mond der rivier *St. Jan*. Maar reeds het volgende jaar overvielen de Spanjaarden deze kolonie; en hun bevelhebber, PEDRO MELENDEZ, maakte de meeste Franschen krijgsgevangen, en hing ze aan de boomen met dit opschrift: *Opgehangen als kettlers, maar niet als Franschen*. Zeker fransch edelman, DOMINIQUE DE GOURGUES, van deze gruweldaad gehoord hebbende, zwoer zich daarover op eene treffende wijze te zullen wreken. Hij verkocht zijn erfgoed, en door twee vrienden geholpen, rustte hij te *Bordeaux* drie schepen uit en nam 200 man in dienst. De plaats zijner bestemming bereikt hebbende, deelde hij geschenken onder de Indianen uit, en door hen geholpen, overviel hij de Spanjaarden, maakte eene groote siagting onder hen, en liet zijne krijgsgevangenen aan de galg hangen, met het opschrift: *Opgehangen als moordenaars, niet als Spanjaards*. Toen de edelman, na volbragte wraak, in zijn land terugkeerde, vernam hij, dat er op verzoek van zijne Katholieke Majesteit, en met goedgunstige toestemming van zijne zeer Christelijke Majesteit, een prijs op zijn hoofd gezet was; en hij moest zich een geruimen tijd schuil houden, om het schavot te ontkomen.

Zoo waren dan al de pogingen van COLIGNY, om eene protestantsche kolonie in *Noord-Amerika* te vestigen, mislukt, en *Carolina* moest nog honderd jaar in de handen der Indianen blijven.

Bij de herroeping van het Edict van Nantes bezat *Engeland* twaalf bloeiende kolonies in *Amerika*. Reeds van 1662 hadden reeders van *Rochelle* protestanten naar engelsch *Amerika* vervoerd, en waren deswegens door het fransche gouvernement zwaar beboet. Zij hadden zich voornamelijk in *Boston* gevestigd. Nog vroeger

(1656), waren de Franschen in *New York* zoo talrijk, dat de acten, naar het getuigenis van BANCROFT, zoo wel in het Fransch als in het Engelsch en Hollandsch gesteld werden. Zelfs in *Maryland*, dat bijna geheel door Roomschen bevolkt was, die zich onder de regering van KAREL I. uit *Schotland* en *Ierland* derwaarts begeven hadden, werden eenige fransche huisgezinnen gevonden.

In de beide *Carolinas* was de komst der vlugtelingen gelijktijdig met die der engelsche kolonisten, aan welke, in 1663, dat land, door KAREL II., tot verblijfplaats werd afgestaan, op verzoek eener maatschappij, bestaande uit Lord ASHLEY COOPER, Lord CLARENDON, Lord CRAVEN, Sir JOHN COLLETON en anderen. Bij het uitdeelen der erven van *Charlestown*, werden verscheidene Franschen eigenaars op denzelfden voet als de Engelschen. In 1680 werden er, op last van KAREL II., vier-en-vijftig fransche vlugtelingen, aan boord van het fregat *Richmond*, kosteloos naar *Carolina* vervoerd. Eene tweede bezending volgde kort daarop. Na de omwenteling van 1688 kregen de fransche kolonies meermalen versterking uit *Engeland*, en deze verhuizing werd door het Engelsch gouvernement begunstigd. In *Boston* en *New York* waren reeds fransche kerken. Op zestien mijlen afstands van *New York* werd *New la Rochelle* gesticht. De Franschen aldaar, te arm om eene kerk te bouwen, trokken Zaterdag avond op naar *New York*, en bleven er den nacht over, om op Zondag de dienst bij te wonen, waarna zij tegen den avond in hunne nederige verblijven terugkeerden, om Maandag vroeg hunne broodwinning te kunnen hervatten. Zoo gelukkig gevoelden zij zich bij dit alles, dat zij in hunne brieven aan hunne achtergelaten vrienden in *Frankrijk*, met dankbare blijdschap hunne godsdienstige voorregten roemden.

In 1690 zond Koning WILLEM eene bezending Hugenotten naar *Virginia*. Hun werd aan de rivier *St. James* eene streek aangewezen, eerst *Mannikin Town*, en daarna *King William's Parish* genoemd. In 1699 en 1700 werd deze kolonie met vijfhonderd families uit *Frankrijk* versterkt. Onderlinge twisten gaven aanleiding, dat de predikant CLAUDE PHILIPPE DE RICHEBOURG met zijne gemeente naar *New Carolina* trok, en zich aan de boorden van de rivier *Trent* vestigde. Moorddadige aanvallen der Indianen noodzaakten deze kolonie, in het vervolg, de ontgonnen en bebouwde landerijen te verlaten, en naar *Zuid-Carolina* te verhuizen. Dit gewest werd daarna de voornaamste toevlugt der vlugtelingen, en werd door de Amerikanen genoemd *the Home of the Huguenots*.

Wat zoo menig huisgezin moest doorworstelen eer het eenigermate in het land der vreemdelingschap gevestigd was, daarvan getuige het volgende uittreksel uit eenen brief van JUDITH MANIGAULT, de jonge vrouw van PIERRE MANIGAULT, sedert hare komst te *Charlestown* gehuwd :—

“Wij verlieten in den nacht onze woning (namelijk in *Frankrijk*) ; het huis met al wat er in was overlatende aan de soldaten, die vast ingeslapen waren. Tien dagen lang bleven wij verscholen bij eene oude vrouw in *Dauphiné*. Door een langen omweg over *Duitschland* en *Holland*, kwamen wij veilig te *Londen* aan. Van daar ingescheept naar *Amerika*, hadden wij allerlei tegenspoed. Aan boord brak een scharlaken-koorts uit, waaraan velen van ons gezelschap, en onder anderen onze oude moeder, overleden. In de bermudische eilanden binnen geloopen, werd ons schip genomen, en moesten wij al ons geld besteden om met een ander vaartuig de reis te vervorderen. Te *Carolina* aangekomen, verloor ik na achttien maanden mijnen oudsten broeder door overmaat van vermoeijenis. Wat mijzelve betreft, heb ik in zes maanden geen brood geproefd ; en mijn voedsel was ruim drie jaren lang zoo gering, dat het ontoereikend was om den knagenden honger te stillen, die mij verteerde. Daarbij moest ik werken als een slaaf. Maar,” besluit zij, met bewonderenswaardige gelatenheid, “God heeft groote dingen aan ons gedaan, door ons in staat te stellen, dat alles te boven te komen.”

Uit de hollandsche havens alleen, vertrokken, van tijd tot tijd, wel duizend vlugtelingen naar *Carolina*. Dit geschiedde onder de oogen van D'AVAUX. Een zijner verspieders, Monsieur DE TILLIERES, schreef hem in 1686 : “Meer dan honderd personen hebben een fregat gekocht om zich naar *Carolina* in te sehepen. Ik kan u met zekerheid zeggen, dat er meer dan 1,200,000 livres aan boord zijn.” Eenige dagen later schrijft dezelfde correspondent : “Ik heb zeker Heer LACLIDE gesproken, wiens bloedverwanten naar *Carolina* vertrekken. Hij zegt, dat er wel 400 menschen aan boord zijn, en dat zij besloten hebben, in geval van aanranding, hun leven ten duurste te verkoopen ; en, wanneer zij tot uitersten gedreven worden, hun schip in brand te steken. *Kon men het geld maar redden, dan was er aan het volk niet veel gelegen.*”

Nog later schrijft hij : “Onze *Carolina*vaarders van *Amsterdam*, moeten zich, ten getale van 150 met die van *Rotterdam* vereenigen. Zij zullen met twee kleine vaartuigen naar *Engeland* oversteken, zich te *Londen* met een fregat van vijftig stukken vereenigen, en op hunne

reis *Madera* aandoen, om eene lading wijn in te nemen. Hadden wij nu eenige bodems op de hoogte van *Madera*, dan was er wat voor ons te doen." Het blijkt niet, dat die kennisgevingen eenig gevolg gehad hebben. Een van die vlugtelingen, met name ISAAC MAZICQ, die eenig geld had, schijnt de voornaamste eigenaar der lading geweest te zijn, en de opbrengst daarvan stelde hem in staat een handelshuis te *Charlestown* te openen, dat de grondslag werd van een groot vermogen, waarvan hij voor zijne medevlugtelingen een zeer edelmoedig gebruik maakte.

De drie voornaamste koloniën in *Zuid-Carolina* waren *Orange Quarter*, aan de boorden der rivier *Cooper*, *Santee* en *Charlestown*.

Orange Quarter, door KAREL II. in 1680 gesticht, en onder de regeringen van JAKOB II. en WILLEM III. aanmerkelijk toegenomen, strekte zich uit langs de oostelijke boorden van de *Cooper*. "Op Zondag," zegt BANCROFT, "zag men de bewoners dier plantadjes in roeischuitjes naar *Charlestown* ter kerke komen. De godsdienstige stilte dier ernstig gestemde pelgrims, werd slechts door het maatgeluid der riemen afgebroken." In het vervolg werden er nieuwe volkplantingen op de spruiten der rivier *Cooper* aangelegd, en hier en daar eene kerk geplant. De voornaamste was aan de boorden der *Santee*, vanwaar men op alle oude kaarten van *Amerika* dat oord aangewezen vindt als *French Santee*.

Maar *Charlestown* stond zoowel door rijkdom als door bevolking boven aan. Dáár was de eerste fransche kerk, en dáár werden door de vlugtelingen geheele straten gebouwd.

Hoewel de vlugtelingen in *Carolina* het goed hadden, konden zij toch de liefde tot hun land niet verloochenen. Daar er geene hoop was om ooit naar *Frankrijk* weder te keeren, kwam de wensch bij hen op om in *Louisiana*, dat aan *Frankrijk* behoorde, te worden toegelaten. Een verzoekschrift, door honderd hoofden van huisgezinnen geteekend, werd tot dat einde aan BIENVILLE, gouverneur van *Louisiana*, gerigt, en door hem aan het hof van *Versailles* verzonden. Het antwoord was, dat de koning ze niet uit *Frankrijk* gebannen had, om hen in de gelegenheid te stellen eene protestantsche republiek in zijne buitenlandsche bezittingen te stichten. Zoo was het, dat engelsch *Amerika* onder den invloed der verdraagzaamheid in bloei toenam, terwijl *Louisiana* onder dien der onverdraagzaamheid en der dwingelandij nog honderd jaren bleef kwijnen, en eerst sedert hare vereeniging met de amerikaansche Staten, hare bevolking

meer dan verdubbelde, en die schatten aan het licht bragt, die in haren boezem verborgen lagen.

Door deze weigering was alle uitzigt van zich ooit weer met *Frankrijk* te vereenigen voor de kolonisten van *Carolina* afgesneden. Zoo veel te meer hechtten zij zich aan hun nieuw vaderland. In 1733 vestigden zich onder hen 370 huisgezinnen van *Zwitserland*. *Engeland* gaf hun 40,000 morgen gronds, en daarenboven aan elk volwassen landverhuizer £4 sterling. In 1764, na den vrede van *Parijs*, kwamen 212 vrijwillige landverhuizers uit *Frankrijk* zich aansluiten. Zij kwamen over *Engeland* en gingen te *Plymouth* scheep. Het engelsch gouvernement begunstigde deze verhuizing, en gaf hun bij hunne komst in *Amerika* landerijen om te ontginnen. Zij werden de stichters van *New-Bordeaux*. Om kort te gaan, in 1782 beliep het getal Protestanten, meerendeels Franschen, die zich in *Zuid-Carolina* gevestigd hadden, 16,000. Dat de Puriteinen zich daar vóór hen gevestigd hadden, was eene gunstige omstandigheid; want deze waren natuurlijk geneigd om inschikkelijk en medelijdend te zijn jegens allen, die ter oorzaak van hunne godsdienstige overtuiging hun land hadden moeten ruimen.

TWEDE AFDEELING:—Invloed der vlugtelingen in Amerika.

Het zal niet noodig zijn in bijzonderheden aar te toonen, dat het ontginnen van woest land, het droogmaken van moerassen, het gedeeltelijk wegruimen van ondoordringbare bosschen in de onmiddelijke nabijheid van nieuw aangelegde steden, zoo vele weldaden zijn voor een land. In al deze verrichtingen waren de fransche vlugtelingen onvermoeid. Maar zij bepaalden zich niet tot het oorbear maken van nog ongebruikt land; zij voerden ook uit het zuiden van *Frankrijk* veel kostbare voortbrengselen van den grond voor het eerst naar dit werelddeel, als daar zijn: de wijngaard, de olijfboom en de moerbeziënboom, benevens graansoorten en moeskruiden. In een werk, getiteld: “*Tegenwoordige staat van Carolina in 1682*,” uitgegeven door THOMAS ASH, schrijver aan boord van de *Richmond*, het schip dat de vlugtelingen naar *Carolina* bragt, lezen wij van KAREL II. het volgende: “Zijne Majesteit heeft aan de vlugtelingen, met hunne huisgezinnen en vervoerbare have, vrij passagie verleend, omdat velen hunner bedreven zijn in de behandeling van den wijngaard en den olijfboom; alsmede om te beproeven of er kans is om in die gewesten eene zijde-fabriek op te rigten.”

De volkplanting aan de *Santee* slaagde oneindig beter in den landbouw dan de engelsche koloniën in datzelfde oord, hoewel de Engelschen er kwamen met groote kapitalen, terwijl de Franschen nauwelijks genoeg bezaten om het leven bij te behouden, en daarboven voor een gedeelte aan geen veldarbeid gewoon waren. Maar, van den nood eene deugd makende, weinig behoefte hebbende, en altijd bereid om elkander te helpen, mogten zij zich over eenen gewenschten uitslag hunner onvermoeide pogingen verheugen.

De engelsche reiziger LAWSON, die in 1801 *Carolina* bezocht, getuigt van den gunstigen indruk die de fransche volkplantingen op hem maakten, door de eenvoudige maar nette kleeding der kolonisten; hunne welingerigte en gerieflijke woningen, goede wegen en andere blijken van orde en overleg; en geeft van dit alles de oplossing in deze woorden: “Zij leven te zamen als één stam, of liever als één huisgezin. Een ieder maakt zich tot plicht om zijnen landgenoot te helpen, in zijne behoeften te voorzien, over zijn vermogen en goeden naan te waken, als of dat alles hem zelven aanging. De ramp die den éénen treft, wordt door alle anderen gevoeld, en een ieder verblijdt zich in den voortgang en bloei zijner broederen.”

Kooplieden en handwerkers woonden bij voorkeur in *Charlestown*. Door handel te drijven met de Indianen, werden zij van welgezeten, eerlang rijk en vermogend. De huizen van LAURENS, MANIGAULT en MAZICQ werden de aanzienlijkste firma's der provincie.

Anderen leiden zich op zijde- en wolfabriek toe. Hetzelfde dat in *Engeland* de zijdefabriek op den duur in stand hield, vond ook hier plaats,—namelijk, dat er van tijd tot tijd nieuw werkvolk uit *Frankrijk* ontboden werd, om zich van die smaakvolle bewerking der ruwe stof te verzekeren, die aan de Franschen eigen is, en voor den buitenlander onbereikbaar schijnt te zijn. Het gevolg was, dat de zijdefabrieken van *Charlestown* wezentlijk tot den nationalen rijkdom van *Amerika* hebben bijgedragen.

Maar ook in de staatkunde en bij het leger hebben de fransche vlugtelingen in *Amerika* eene belangrijke rol gespeeld. Bij het einde der zeventiende eeuw telde de engelsche koloniën in *Amerika* nog geen 200,000 zielen.

De vlugtelingen maakten dus een belangrijk innengsel der bevolking uit. Gezworen vijanden van dwingelandij in het burgerlijke, en van onverdraagzaamheid in het godsdienstige, hadden zij, ongetwijfeld bij de overige kolonisten de liefde tot vrijheid helpen koes-

teren; en toen het er op aan kwam de wapenen aan te gorden, kozen zij partij voor de opstandelingen, met dien geestdrift, dien zij van hunne voorouders geërfd hadden.

Toen *Engeland*, door den oorlog uitgeput, zijne kas door de stempelwet poogde te stijven, kwam de eerste tegenstand van *Carolina*. Toen, na de intrekking dier wet, in 1766, de belastingen op glas, papier en thee gelegd werden, en zich een comité te *Boston* vormde, om de dertien provinciën te bewegen zich van het moederland af te scheuren, was het de zoon van eenen Hugenot, die zijn huis aanbood voor de bijeenkomsten van dat comité. Dat huis, *Faneuil-hall*, is nog in *Boston* te zien, en het heet bij de Amerikauen: *de wieg der vrijheid*. *Carolina* was het eerste gewest dat zich na den slag van *Lexington* eene vrije constitutie gaf, en HENRI LAURENS tot president benoemde.

In den kampstrijd voor de vrijheid had het amerikaansche leger een magtigen steun aan fransche officieren, van den rang van luitenant kolonel tot dien van jongsten luitenant. Onder de krijgsgesvangenen, die de Engelschen, met uitgezochte wreedheid, in de kelders der beurs van *Charlestown* opsloten, waren niet weinige van fransche afkomst. Men liet ze met ketenen beladen in dompige kerkers, om ze te straffen voor hunne vaderlandsliefde en zelfopoffering aan de zaak der vrijheid. Maar niet alleen op het slagveld, ook in de raadsvergadering hebben zich de vlugtelingen onderscheiden. De namen van JEAN BAYARD, JEAN LOUIS GERVAIS, FRANÇOIS MARION, HENRI en JEAN LAURENS en anderen, mogen al met minder luister schitteren dan die van WASHINGTON, FRANKLIN, LA FAYETTE en ROCHAMBEAU, maar verdienen niet minder de opmerkzaamheid dergenen, die in de geschiedenis iets meer zoeken dan de levensbeschrijving van enkele groote mannen.

JEAN BAYARD, geboren in 1738, in *Maryland*, was gesproten uit een adellijk geslacht van *Languedoc*. Hij verwierf zich eerst als koopman te *Philadelphia*, door strenge eerlijkheid, de achting zijner medeburgers. Weldra maakte zijn vaderland aanspraak op zijne verknochtheid. Toen de strijd voor onafhankelijkheid uitbrak, trok hij uit aan het hoofd van een bataillon schutterij van *Philadelphia*, om WASHINGTON bij te staan; en nam deel aan het gevecht van *Trenton*. Daarna zat hij vele jaren lang voor in de wetgevende kamer van *Pennsylvania*. In 1785 nam hij zitting in het nationaal congres. Drie jaren later begaf hij zich met der woon naar *New*

Brunswick, alwaar hij de ambtspligten van magistraat, regter en ouderling der kerk, tot aan zijnen dood, die 1807 voorviel, bleef waarnemen.

JEAN LOUIS GERVAIS was van de kolonie van *Charlestown*. Toen de Engelschen in 1780 die stad belegerden, verlieten haar de Gouverneur RUTLEDGE met hem en twee andere leden van den raad, overtuigd dat de burgerlijke overheid der provincie met beter gevolg in het binnenland werkzaam zijn zou, dan in de hoofdplaats, wanneer deze van alle kanten ingesloten was. Niet geslaagd zijnde om de verstrooide burgermagt tot ontzet van *Charlestown* te vereenigen, sloegen zij zich neder ten noorden van de *Santee*. Na uit *Noord-Carolina* en *Virginia* versterking verkregen te hebben, keerden zij vastberaden naar *Zuid-Carolina* terug, om de bewoners tot krachtdadigen tegenstand tegen het britsche leger op te wekken. Te laat gekomen om *Charlestown* te ontzetten, belemmerden zij nogtans den verderen voortgang der Engelschen. Toen zij eindelijk de provincie, met uitzondering der hoofdplaats, van Engelschen gezuiverd hadden, verhieven zijne dankbare medeburgers GERVAIS tot de waardigheid van president van den senaat van *Carolina*, voor het tegenwoordige zitting houdende in het dorp *Jacksonborough*.

Met RUTLEDGE en GERVAIS verbond zich FRANÇOIS MARION, kleinzoon van den vngteling BENJAMIN MARION, die zich in 1694 in *Zuid-Carolina* gevestigd had. Aanvankelijk kapitein van eene compagnie vrijwilligers, zag hij zich weldra aan het hoofd van een regiment. Bij het beleg van *Charlestown* werd hem een been verbrijzeld, en kort daarop viel de stad in de handen van den Generaal CLINTON. Toen deze later *Charlestown* verlaten moest om *New York* te dekken, dat door Generaal WASHINGTON bedreigd werd, stelde MARION zich aan het hoofd eener keurbende van zestien man, drong daarmee in het hart der provincie, die in alle rigtingen van Engelschen doorkruist werd, en vatte post aan de boorden der *Santee*. Van daar deed hij eene oproeping aan de inwoners; en eenige vrienden der onafhankelijkheid om zich geschaard hebbende, trok hij door eene reeks van wapenfeiten de bijzondere opmerksaamheid van den Gouverneur RUTLEDGE, die hem spoedig tot brigadiergeneraal verhief. Bij zekere gelegenheid, van wapenen verstoken, rustte hij, bij gebrek aan zwaarden, zijne manschappen met de zagen eener zaagmolen uit. Meer dan eens waagde hij eenen aanval op de Engelschen, schoon hij onder zijn volk niet meer dan drie patronen den man kon uitdeelen; en het is wel gebeurd, dat hij, geheel

zonder kruid of lood, eene indrukmakende houding aannam. Weken lang had hij maar zeventig man onder zich, en deze krompen door vermoeijenis en wonden tot vijf-en-twintig in. Zijne partij werd telkens weer versterkt door de wreedheden van Majoor WEMYS, die de huizen deed verbranden dergenen, die MARION behulpzaam geweest waren. Dezelfde majoor riep eens eenige honderden van kolonisten op de boorden der *Santee* bijeen; en terwijl hij hun in eene redevoering beduidde, dat *Engeland* hen van dwingelandij kwam verlossen, liet hij door eene hinderlaag hunne paarden wegvoeren. Die mannen gingen te voet naar huis, maar het meerderdeel schaarde zich onder het vaandel van MARION. Soms tijds weken lang in bosschen en ontoegankelijke moerassen verscholen, deed MARION, met zijn onverschrokken manschappen, telkens moorddadige uitvallen op kleine afdeelingen der Engelschen. Toen CORNWALLIS, die zich onvoorzigtig in *Virginie* gewaagd had, zich, aan het hoofd van 8,000 man, moest overgeven, en Generaal GREEN zijn tweeden aanval op *Carolina* deed, en de Engelschen van post tot post verdreef, verleende hem MARION met de zijnen belangrijke hulp, door achtereenvolgens meer dan één engelsch fort met goed gevolg te bestormen, zoo dat de linie van verdediging gebroken was. Hierdoor, en door latere wapenfeiten, komt hem de eer toe, van veel bijgedragen te hebben tot de ontruiming van *Carolina* door de Engelschen.

Maar nog meer dan aan GERVAIS en MARION, had *Amerika* aan de diensten van HENRI LAURENS te danken. Uit fransche ouders gesproten, en in 1724 te *Charlestown* geboren, groeide LAURENS als koopman op, en verwierf zich de achting zijner stadgenooten, door het edelmoedig gebruik van een aanzienlijk vermogen. In 1774 vinden wij zijnen naam onder de negen-en-veertig Amerikanen, die een smeekschrift aan beide huizen van het parlement rigteden, op den tijd dat het wetsvoorstel over de haven van *Boston* onder overweging was. Hij bevond zich toen in *Engeland*, en zijne vrienden het dreigend onheil voorziende, wilden hem daar houden. "Ik moet," zeide hij, "met mijn land staan of vallen." Naar *Charlestown* teruggekeerd, zeide hij zijnen stadgenooten aan, dat de oorlog onvermijdelijk was. Daarop werd een algemeen comité benoemd en het voorzitterschap daarvan aan LAURENS opgedragen. In 1776 ontmoeten wij hem als lid van het eerste congres na de verklaring van onafhankelijkheid. Toen Lord HOWE hem in 1778 de Verzoenings-Acte toezond, antwoordde hij met de waardigheid, die den eersten

overheidspersoon van een vrij volk betaamt. “Uwe Edelheid mag zich verzekerd houden, dat, wanneer het den Koning van *Groot Britanje* ernstig te doen is, om een einde te maken aan den wreeden en ongetergden oorlog, dezen Vereenigden Staten aangedaan, het congres volgaarne het oor leenen zal aan zoodanige voorwaarden van vrede, als zich met de eer van een onafhankelijk volk laten vereenigen.”

In 1779 werd hij gevolmachtigd gezant van de Vereenigde Staten naar *Holland*. Door een engelsch schip onderschept, werd hij in den *Tower* van *Londen* gevangen gezet. Dáár werd hem niet alleen alle omgang, maar ook het gebruik van boeken en schrijfbehoeften ontzegd. Men wilde hem bewegen de belangen van *Engeland* in den strijd met *Amerika* te dienen. Hij verwierp dit voorstel met verontwaardiging. Men gaf hem te verstaan, dat hij op vrije voeten geraken kon, indien hij aan de ministers in geschrifte berouw betuigen wilde over zijne vroegere handelingen. “Nooit,” zeide hij, “zal ik mijne schande en die mijner familie onderteekenen.” Toen in 1781 zijn oudste zoon, de Luitenant-Kolonel JEAN LAURENS, door het eongres naar LODEWIJK XVI. gezonden werd, beloofde het engelsch ministerie de gevangenis van zijnen vader te zullen verzachten, indien hij zijnen zoon gebood het hof van *Versailles* te verlaten: “Mijn zoon,” zeide hij, “is oud genoeg om te weten wat hem te doen staat. Indien ik hem schreef hetgeen men van mij vergt, zou hij denken, dat de eenzaamheid der gevangenis mijn verstand gekrenkt had. Ik ken hem als een’ man van eer. Hij bemint mij, en zou zijn leven voor het mijne opofferen; maar hij zou zijn goeden naam niet veil hebben voor mijn ontslag, en daarin prijs ik hem.” Na veertien maanden strenge hechtenis, die zijne gezondheid voor altijd ondermijnd had, stelde men hem op vrije voeten, omdat de verontwaardiging over de behandeling hem aangedaan ook in *Engeland* ten top geklommen was. In 1782 begaf hij zich naar *Parijs*, en teekende met BENJAMIN FRANKLIN, JOHN ADAMS en JEAN JAY de *preliminaires* van die gedenkwaardige overeenkomst, die de onafhankelijkheid der dertien provinciën waarborgde. Van dien tijd af, weigerde hij alle hem opgedragen eerambten, om ongestoord in den kring der zijnen zijne overige dagen door te brengen, en stierf in 1792, negen-en-zestig jaren oud, maar in de dienst van zijn land nitgeput.

Zijn zoon, JEAN LAURENS, 1755 te *Charlestown* geboren, begaf zich, zestien jaren oud zijnde, naar *Genève*, en vervolgens naar *Londen*, om te studeren. Toen de vrijheids-oorlog uitbrak, brandde

hij van verlangen om zich in de gelederen zijner landgenooten te gaan scharen. Op uitdrukkelijk bevel zijns vaders bleef hij met weerzin in *Engeland*; maar, met ter zijde stelling zijner regtsgeleerde boeken, beoefende hij VAUBAN, FOLLARD en andere schrijvers over de krijgskunst. Aldus toegerust keerde hij, 1777, naar huis terug, sloot zich aan WASHINGTON als *aide-de-camp* aan, en onderscheidde zich spoedig in het gevecht van *Germantown*, waar hij gewond werd. Dit belette hem niet, zich door eene reeks van wapenfeiten te doen opmerken. Toen hij met vijfduizend man door CLINTON in *Charlestown* belegerd werd, en de inwoners van eene overgaaf begonnen te spreken, dreigde LAURENS den eerste, die het woord *capitulatie* op de lippen nam, aan zijn' degen te rijgen. De hoofdofficieren, nogtans, moesten voor overmagt bukken, *Charlestown* ging over en LAURENS werd krijgsgevangen. Tegen een engelschen officier uitgewisseld, werd hij door het congres als gezant naar LODEWIJK XVI. gezonden, om eene geldleening en de hulp der fransche vloot te bewerken. Te *Parijs* ontwierp hij, in vereeniging met FRANKLIN, den Graaf DE VERGENNES en den Markies DE CASTRIES, het plan van den veldtogt, die in 1781 het lot van *Amerika* besliste. De uitslag van deze zending liet niets te wenschen overig, en verwierf voor LAURENS een even grooten naam als onderhandelaar, als hij zich te voren als krijgsman verworven had. Toen het vereenigde fransche en amerikaansche leger het beleg sloeg voor *Yorktown*, in *Virginie*, stuitte het op twee voor- schansen. Men besloot ze stormenderhand in te nemen; en, om den naijver op te wekken, gaf men den Franschen last om den eenen, en den Amerikanen om den anderen aan te vallen. De laatstgenoemden, onder aanvoering van LAURENS, deden dit in weinige minuten met den sabel in de hand. LAURENS zelf maakte den engelschen kommandant van het fort krijgsgevangen en redde hem het leven. Gelijkzeitig besprongen de Franschen het andere fort met een even goed gevolg, en er schoot niets anders voor CORNWALLIS over dan te *capituleren*. Opmerkelijk is het, dat terwijl de oude LAURENS te *Londen* gevangen zat, zijn zoon aan een engelsch generaal, met 8,000 man, de voorwaarde der overgave voorschreef. Nog waren de Engelschen in het bezit van *Charlestown* en eenige gedeelten van *Carolina*. Wij komen tot de laatste heldendaad van JEAN LAURENS. Hij diende onder Generaal GREEN. Op zekeren dag deden de Engelschen eene poging om *Charlestown* van leeftogt te voorzien. Op het ontbranden van het klein geweer, snelt

LAURENS met drie honderd man naar het tooneel des gevechts. Bij het gezigt van de engelsche *kolonne*, snelt onze held met eenige manschappen vooruit en waagt zich onder de vijanden, terwijl hij op dadelijke ondersteuning rekende. Maar die ondersteuning kwam te laat. Eene doodelijke wond had hem getroffen—hij sneuvelde op het veld van eer op den 27 Augustus, 1782, in den jeugdigen leeftijd van zeven en twintig jaren.

GABRIEL MANIGAULT, 1704 te *Charlestown* geboren, was door zijne ouders afkomstig van *La Rochelle*. Een van de vermogendste kooplieden van *Amerika* geworden, diende hij, nog jong zijnde, zijn land als afgevaardigde naar het provinciaal congres van *Carolina*. In 1779, toen zijne geboortestad door Generaal PREVOST bedreigd werd, kon de vijf en zeventigjarige grijsaard, door den dood van zijn eenigen zoon van zijn voornaamsten steun beroofd, de overwinning der Engelsen niet werkeloos aanzien; maar, met zijnen kleinzoon aan de hand, schaarde hij zich onder de vrijwilligers die goed en bloed voor hun vaderland gingen wagen. Twee jaren later stierf hij, een vermogen nalatende van 600,000 dollars—een vermogen niet alleen met eere verkregen, maar altijd ten dienste van zijn land. Nog kort te voren had de staat van *Carolina* 220,000 dollars van hem geleend. Zijn zoon GABRIEL MANIGAULT, in *Engeland* opgevoed, onderscheidde zich eerst als regter en later als president der vergadering van *Carolina*, maar werd in zijn twee en veertigste jaar door den dood in zijne loopbaan gestuit.

Als een laatste bewijs hoe veel invloed de fransche vlugtelingen op de amerikaansche omwenteling uitoefenden, melden wij nog dit, dat van zeven presidenten, die, gedurende den oorlog voor de onafhankelijkheid, de beraadslagingen van het congres van *Philadelphia* bestuurden, drie van fransche afkomst waren, namelijk, HENRI LAURENS, JEAN JAY, en ELIE BOUDINOT.

In de letterkunde was de invloed der fransche vlugtelingen minder in het oog loopend; maar zoo veel te meer op zedelijkheid en gezelligen omgang. Hunne gemakkelijke, ongedwongen manieren, staken vooral sterk af bij de strenge, ontoegeeflijke zeden der Puriteinen. Gelijk in de meeste landen van *Europa*, is bij het nakroost der vlugtelingen de fransche taal in onbruik geraakt, en worden de sporen der fransche afkomst dagelijks meer en meer nitgewischt. Alleen te *Charlestown* bestaat nog eene fransche kerk.

HOOFDSTUK V.

De Vluchtelingen in Zwitserland.

EERSTE AFDEELING :—Hunne komst en vestiging aldaar.

Terwijl LUTHER in *Duitschland* de banier der hervorming opstak, waren ZWINGLIUS te *Zurich*, ECOLAMPADIUS, te *Bazel*, FAREL, THEODORUS BEZA en CALVIJN te *Genève* bezig een gedeelte van *Zwitserland* tegen het gezag van den Heiligen Stoel op te ruijen. Na een bloedigen oorlog behield de nieuwe leer het veld in de kantons van *Berne*, *Zurich*, *Bazel* en *Schaffhausen*, als ook in de kleine republiek van *Genève*, die zich in 1535 onafhankelijk verklaarde. *Schwitz*, *Uri*, *Unterwalden*, met *Zug* en *Lucerne* bleven getrouw aan de roomsehe kerk. Maar de krachten der beide partijen waren niet gelijk. *Berne* werd, door verovering van *Waudland*, op den Hertog van *Savoije*, de magtigste staat van het statenbond. Aan het voorzigtig en gematigd bestuur van *Berne* en *Zurich* heeft *Zwitserland* het te danken, dat zij eene onzijdigheid kon handhaven, die hare voorspoedige ontwikkeling bevorderde te midden der onlusten, die de naburige landen in rep en roer hielaen. Reeds vroeg werd dit land een toevlugtsoord voor de Protestanten, die in *Frankrijk*, *Italië* en *Duitschland* vervolgd werden. Te *Bazel* werd de eerste fransche kerk gesticht door de vluchtelingen, die, onmiddelijk na den Bartholomeus nacht, hun land geruimd hadden. FRANÇOIS DE CHATILLON en CHARLES D'ANDELOT, zoon van den Admiraal COLIGNY, waren het, die op deze vergunning aandrongen. Ook *Berne* ontving een aantal fransche huisgezinnen onder de regeringen van KAREL IX., HENDRIK III. en LODEWIJK XIII. Een der doorluchtigste vluchtelingen, AUGUSTIN CONSTANT DE REBECQUE, edelman van *Artois*, die, in den slag van *Contras*, HENDRIK van *Navarre* het leven gered had, vestigde zich te *Lausanne*. Graaf DE LA SUZE, voornaam ingenieur, koos *Berne* voor zijn verblijf en stichtte daar eene fransche kerk in 1623. Maar nergens zag men de vluchtelingen zoo talrijk als te *Genève*. Immers dáár was het dat CALVIJN een protestantsch *Rome*, het bolwerk der hervorming, gesticht had. Protestantisme en vrijheid waren dáár woorden van ééne beteekenis. Onder de beroemde vluchtelingen, die zich te

Genève vestigden, was AGRIPPA D'AUBIGNÉ. Hij bragt zijne tien laatste levensjaren door op het slot van *Crest*, en overleed 1630. Zoo naauw was *Genève* aan protestantsch *Frankrijk* verbonden, dat toen het in 1610 door den Hertog van *Savoije* bedreigd werd, de Hertog van *Soubise*, DE BETHUNE en DESMARETS, neven van SULLY, en VANDAME, ingenieur van den Hertog van *Bouillon*, deze republiek te hulp snelden.

Toen *Holland*, in 1672, door LODEWIJK XIV. bedreigd, de Protestanten der helvetische republiek om bijstand verzoekt, gaven de inwoners van *Berne*, beducht voor de gramschap van den grooten koning, wel schijnbaar een weigerend antwoord aan den gezant van den Prins van Oranje, maar veroorloofden, met oogluiking, eene werving van 2,400 man, terwijl zij dergelijke wervingen voor *Frankrijk* op allerlei wijze belemmerden. *Schaffhausen* en *Zurich* weigerden insgelijks ligtingen van troepen voor *Frankrijk*, als oorzaak hiervan aanvoerende, dat de oorlog niet zoo zeer tegen *Holland* als tegen het Protestantisme gericht was.

Kort vóór, en onmiddellijk na de herroeping van het Ediet van Nantes, kwamen de vlugtelingen scharenwijs naar *Zwitserland*. Er was in 1545 te *Genève* eene beurs opgericht, uit een legaat van zekeren DAVID DE BUSANTON, tot ondersteuning van fransche vlugtelingen. Dit was in 140 jaar een groot kapitaal geworden; maar zoo dringend was de behoefte en zoo groot het getal dergenen, die nu aankwamen, dat dit fonds spoedig uitgeput werd. FLOURNOY schrijft, onder dagteekening van 25 Mei 1687: "Wekelijks beloopt het getal der Franschen, die, om hunne godsdienst gevlugt, hier aankomen, ten minste 300, en dit heeft reeds sedert het einde van den winter geduurd." Later schrijft hij: "Men zegt, dat er in vijf weken, eindigende met 1 September ll., meer dan 8,000 zijn aangekomen; en hoewel de meesten slechts doortrekken, zijn er doorgaans omtrent 3,000 te *Genève*."

Niet minder was de toevloed der vlugtelingen naar *Bazel*, *Schaffhausen*, *Zurich*, *Berne* en *Lausanne*. De wegen wemelden van landverhuizers, deels in wagens, maar meerendeels te voet. Vele begaven zich bij voorkeur naar *Waadland*, omdat de fransche taal daar algemeen gesproken werd, en om zich zoo min mogelijk van hun vaderland te verwijderen, werwaarts zij hoopten, vroeg of laat weder te zullen keeren. Meer dan 2,000 kwamen op éénen dag te *Lausanne* aan. Ieder hielp hen om het zeerst en zette de deur van zijn huis voor hen open. Maar dagelijks kwamen er

nieuwe aankomelingen, dikwijls ziek en van alles ontbloot. De armenkas van het stedelijk bestuur was weldra uitgeput. Er werden inzamelingen in de kerken gedaan, en uitdeelingen van brood en brandstoffen. Eindelijk werd eene algemeene vergadering van uitgewekenen te *Lausanne* belegd, om in de toenemende behoeften dier duizenden te voorzien. Twee afgevaardigden dier vergadering, de Markies DE MIREMONT en de Predikant BERNARD, begaven zich naar *Holland* en *Duitschland*, om liefdegaven bij hunne geloofsgenooten in te zamelen. De opbrengst van deze bezending strekte voornamelijk tot reisgeld voor de armste vlugtelingen, die in het Noorden van *Duitschland* een heenkomen zochten. De achterblijvende kwamen onder de bescherming van het bestuur van *Berne*, daar *Waadland* onder hoorde. De protestantsche kantons bragten een fonds bijeen, om het vertrek te bevorderen dergenen, die *Zwitserland* niet onderhouden kon. Van November 1683 tot Februarij 1688 werden door dat middel 15,580 volstrekt behoeftigen van *Schaffhausen* naar *Duitschland* bevorderd. Eindelijk, in 1689, moest het bestuur van *Berne* tot een harden maatregel komen, om het kanton van den overlast der vreemdelingen te bevrijden. Allen, die geen middel van bestaan konden aanwijzen, kregen bevel het land te ruimen, met uitzondering nogtans van zieken en hoog bejaarden. Maar aan dit bevel werd geen gevolg gegeven; want de engelsehe en hollandsche gezanten HERWART en VALCKENAER traden tussehen beide en verklaarden, dat hunne gouvernementen voor hun rekening nemen zouden, alle behoeftige vlugtelingen, die het getal van 4,000 zouden te boven gaan.

De onafhankelijkheid van *Genève* was maar onvolledig gewaarborgd, en in 1679 was deze republiek verplicht eenen fransehen resident, M. DE CHAUVIGNY, te ontvangen, om haar van tijd tot tijd de trotsche bevelen van den *grooten koning* voor te schrijven. Herhaaldelijk werd aan de burgers van *Genève*, uit naam des konings, verboden zijne onderdanen, en voornamelijk de vlugtelingen uit het landschap *Gen*, op te houden. Men voldeed naar den schijn aan het bevel, door hun opentlijk te gebiedden het land te ruimen, maar men liet met oogluiking toe, dat zij er niet aan gehoorzaamden. De burgers van *Genève* moesten, voor hunne belangstelling in de fransche vlugtelingen, zich aanmerkelijk ongemak getroosten, want de Gouverneur van *Gen* verbood op eigen verantwoordelijkheid den gewonen uitvoer van graan en anderen leeftogt, dien *Genève* uit dat gedeelte van het fransche grondgebied ontbood. De bewustheid

van zich het ongenoegen van **LODEWIJK XIV.** berokkend te hebben, en de vrees dat hij vroeg of laat het roomsche geloof met geweld van wapenen in *Genève* zou invoeren, gaven aanleiding aan deze kleine republiek, om zich steeds naauwer met de protestantsche kantons te verbinden. Ten blijke dat zij bereid waren voor hunne godsdienst het uiterste te wagen, ontboden zij den Baron d'YVOI, ingenieur van den Prins van Oranje, om hunne stad met vestingen in te sluiten. Hun vrees was wel niet zonder grond; want **LODEWIJK**, over hunne ongehoorzaamheid gebelgd, had zich laten ontvallen: "Ik zal met *Genève* tot uitersten moeten komen." Maar de op handen zijnde europesche oorlog deed hem besluiten *Zwitserland* te ontzien, omdat er hem aan gelegen was een groot gedeelte zijner grenzen door een onzijdig grondgebied te dekken.

Toen de Stadhouder van *Holland*, Koning van *Engeland* geworden, den Ridder COXE naar *Zwitserland* zond, om aan de protestantsche kantons een europeesch verbond tegen *Frankrijk* voor te stellen, beletteden de dreigingen van den franschen gezant het toetreden van *Bazel*; maar *Berne*, *Zurich*, *Schaffhausen* en *Saint-Gall* teekenden zonder schroom, en veroorloofden ligtingen ten behoeve van het verbond, terwijl zij uiterlijk eene goede verstandhouding met **LODEWIJK** bleven onderhouden. *Berne* alleen leverde aan de bondgenooten 2,000 man. Reeds meer dan 150 jaren was dit kanton met de overige in vruchteloze onderhandelingen om de inlijving van *Waadland* in het helvetische verbond te bewerken, en alzoo zijne veroveringen onder de algemeene bescherming te plaatsen. Dit mogt eindelijk in 1690 gelukken; en de tabrijke vlugtelingen, die zich daar hadden nedergezet, voortaan verzekerd van de gewapende bescherming van geheel *Zwitserland*, bevonden zich voor goed beveiligd tegen de wraakzucht van hun voormaligen soeverein.

Het getal der uitgewekenen, die door *Zwitserland* trokken, is niet wel te begrooten. Zij, die er zich vestigden, kunnen ten naasten bij op 20,000 geschat worden.

Wat de waadlandsche vlugtelingen betreft van de valleijen van *Lucerne*, die, 1686, ten getale van 5,000 naar *Zwitserland* toestroomden, het diëet van *Arau* had ze onder de protestantsche kantons verdeeld. *Berne* had er vier-en-twintig ten honderd, *Zurich* dertig, *Bazel* twaalf, *Schaffhausen* negen, *St. Gall* vijf, en *Glarus* en *Appenzell* ook een klein getal van de meest behoefligen opgenomen. Niet lang genoten zij de zwitsersche gastvrijheid; want de meesten keerden, 1689, gewapender hand naar hun land

terug, onder aanvoering van den beroemden ARNAUD, dien zij hun overste en tevens hun' leeraar noemden, terwijl de overigen zich in de staten van den Groot-Keurvorst vestigden.

TWEDE AFDEELING :—Hun invloed op landbouw, nijverheid en handel.

De landbouw in *Zwitserland* werd aanmerkelijk verbeterd door geoeffende boeren van *Languedoc* en *Dauphiné*. Zij bragten vooral in *Waadland* den wijngaard- en moerbeziënbouw tot hooger trap van volmaaktheid. Vóór hunne komst waren de moeskruiden van het zuiden van *Frankrijk* in deze provincie onbekend. Moestuinen zag men nergens; het dagelijksche voedsel was grof en eenzelvig. De fransche tuiniers muntten zoo zeer boven de Waadlanders uit, dat het bestuur der armenschole eenige kweekelingen bij hen in de leer gaf. Iets dergelijks vond plaats in den omtrek van *Berne* en *Zurich*.

Niet minder in het oog loopend was de voortgang van nijverheid en handel in vele steden waar zich de vlugtelingen gevestigd hadden. Te *Lausanne* rigtten zij hoedenfabrieken, pottenbakkerijen, leerlooijerijen, kousenweverijen en katoendrukkerijen op. Reizende marskramers werden alom door gevestigde winkels vervangen. Te *Berne* werden zijde-, wol- en lakenfabrieken aangelegd. Men vertoont er nog op het stadhuis een geborduurd tafelkleed, waarvoor aan twee zusters, wier handwerk het was, de som van duizend kroonen betaald werd.

Te *Neufchatel* wijdden zich de vlugtelingen bij voorkeur aan den handel. Dáár vestigde zich JACQUES PORTALEZ, die zich door den handel verrijkte, en wiens nakroost thans een der grootste vermogens bezit van geheel *Europa*. Te *Genève* werden allerlei takken van nijverheid geplaut. In het goudsmids en juweliers ambacht alleen telde men na 1685 niet minder dan tachtig bazen en tweehonderd knechts. De boekhandel was er ook bloeiend. Vooral zag men eene menigte horologiemakers zich te *Genève* en in den omtrek vestigen. In 1685 rekende men, dat zij jaarlijks vijfduizend horologies in den handel bragten; honderd jaren later had die tak van nijverheid dermate toegenomen, dat er jaarlijks 50,000 horologies vervaardigd werden, en sedert heeft men het nog vrij wat hooger gebragt.

Een uitgebreide smokkelhandel over het *Jura*-gebergte door de uitgewekenen, met behulp der bewoners van *Genève* gedreven, bragt in *Frankrijk* geen geringe schade toe. In twee jaren bragten de

broeders MOLLET alleen voor de waarde van één millioen livres aan gesmokkelde goederen in den handel. De fransche gezant TAM-BONNEAU, daarover schrijvende, zegt: “Dagelijks zeggen ze aan mijne vrouw, indien zij iets bijzonders van zijdewaren, kanten of iets dergelijks noodig heeft, dan behoeft zij het maar op te geven, want dan kunnen ze het ontbieden.”

DERDE AFDEELING:—Hun invloed op staatkunde, letteren en kunsten.

Aan het hoofd der staatkundige vlugtelingen staat HENRI, Markies DUQUESNE, zoon van den Admiraal. Van *Holland* gekomen, vestigde hij zich in *Waadland*, en werd er Baron d'AUBONNE. In de geschillen met *Savoije*, in den opstand der *Cevennes*, en in de burgeroorlogen tusschen de roomsche en protestantsche kantons, speelden de fransche vlugtelingen eene beduidende rol.

Groot was vooral de invloed der Franschen op de beschaving van *Zwitserland*. Niet alleen werd, door den omgang met de vlugtelingen, de taal van veel gewestelijks gezuiverd; maar de modellen der letterkunde, van den tijd van LODEWIJK XIV., gingen van hand tot hand, en gaven eene blijvende rigting aan den letterkundigen smaak. Voeg hier nog bij, dat de bevallige zeden, de hoffelijkheid van den adel, eene niet minder blijvende uitwerking hadden op den toon der gezelschappen, vooral van *Genève* en *Lausanne*.

Nog gewigtiger was de invloed der fransche vlugtelingen op het leerstellige in de godsdienst. Toen de christelijke leer van CALVIJN, de augsburgsche belijdenis, de helvetische belijdenis, de synodale besluiten, ja de Heilige Schrift zelve, aan een redelijk onderzoek onderworpen werden, hechte zich fransch *Zwitserland* bij voorkeur aan de leerstukken der oude school van SAUMUR,—aan CAPPEL, die de regelen van geschied- en taalkundig onderzoek op den Bijbel toepaste—aan LA PLACE, die de erfzonde verklaarde door de overerving van het zedelijk kwaad,—aan AMIJAULT, die tusschen de leerstukken der genade en der predestinatie een middelweg zocht, waardoor men het geloof en de rede te gelijk voldoen kon. Toen de senaat van *Berne*, ontsteld over eene verscheidenheid van gevoelens, die in den boezem der Hervorming onvermijdelijk was, zijnen onderdanen eene eed van gelijkvormigheid wilde opleggen, schreef de beroemde BARBEYRAC, oud-curator der akademie van *Lausanne*, en sedert hoogleeraar te *Groningen*, aan zijnen vriend SINNER, oud-burgemeester van *Lausanne*: “De achtbare heeren behoorden op te merken, dat overal, in *Holland*, *Engeland* en *Duitschland*, de geest

van verdraagzaamheid veld wint, of, laat ik liever zeggen, de geest des christendoms, dien de kerkelijken zoo gaarne zouden onderdrukken, om over het geweten te kunnen heerschen. In *Zwitserland*, gelijk overal, zijn de gemoederen verlichter en gematigder geworden. Wilde men den dwang op nieuw invoeren, dan zou men zich aan eene groote omwenteling blootstellen, of althans een groot aantal schijnheiligen en meenedigen maken. Ik ijs, wanneer ik aan de treurige gevolgen denk, die men zou moeten verwachten van eene uitspraak van het hoogste gezag, ten gunste van warhoofden van geestelijken. Door volkomen gelijkvormigheid van denken te willen doorzetten, kan men alleenlijk het getal der andersdenkenden vermeerderen. Het beste middel om de gemoederen zoo na mogelijk bijeen te brengen, bestaat daarin, dat men een ieder de betamende vrijheid late om het licht van zijn geweten te volgen: dat is een regt, even zoo gemeen aan alle menschen, als de plicht om dat regt te laten gelden" enz.

Onder de geleerde vlugtelingen die zich in *Zwitserland* vestigden, komt de eerste plaats toe aan ABAUZIT, van *Uzes*, dien zelfs VOLT-AIRE en ROUSSEAU als een monster van geleerdheid bewonderden. Hij stamde af van een arabischen geneeskundige der middeleeuwen. Reeds vroeg met zijne moeder, eene vrouw van verlichte denkwijis en edele gezindheid, naar *Genève* gevlugt, groeide hij aanvankelijk onder hare leiding op. Na voltooide letteroefeningen, begaf hij zich (1696) naar *Holland*, alwaar hij veel omgang had met BAYLE, BASNAGE en JURIEU, gelijk daarna te *Londen*, met SAINT EVRE-MOND. NEWTON had zoo veel met hem op dat hij hem zijn *commercium epistolicum* toezond met deze woorden: "Gij zijt waardig tusschen LEIBNITZ en mij uitspraak te doen." Hij bezat eene grondige kennis van verscheidene talen, was doorkneed in oude en nieuwe geschiedenis, een aardrijkskundige van den eersten rang, zeer bedreven in oude handschriften en penningen, en wat zijne kennis van wis- en natuurkunde betreft, zal het genoeg zijn te vermelden, dat hij eene dwaling ontdekte in de *principia* van NEWTON, toen er misschien geen dertig menschen in *Europa* waren die dat boek verstaan konden, en dat NEWTON in eene tweede uitgaaf van zijn werk de begane fout herstelde. Toen ROUSSEAU aan zijn *Dictionnaire de Musique* werkte, en in een diep onderzoek naar de toonkunst der ouden getreden was, deed ABAUZIT hem een volledig verslag van al wat ROUSSEAU door veel moeite over dat stuk was te weten gekomen, met bijvoeging van het een en ander dat hem

ontgaan was, en toen ROUSSEAU hem daarop vroeg, of hij dat onderwerp onlangs beoefend had, gaf ABAUZIT, die van alles wist en nooit iets vergat, hem ten antwoord dat hij er dertig jaren geleden eens over wel gelezen had. Bij dat alles was hij een vlijtig beoefenaar van de Heilige Schrift, en hielp de vertaling van den Bijbel tot stand brengen, die te *Genève* werd uitgegeven. Hij was met zijn eigen werk zoo weinig ingenomen, dat hij zelden zijne uitgeleende handschriften terug eischte. Hij bereikte den gezegenden ouderdom van 88.

Nog blijft ons overig den invloed aan te toonen van het aanzienlijk getal evangeliedienaars, die zich in de zwitsersehe steden kwamen vestigen. Zij waren niet minder dan twee honderd. Te *Lausanne* alleen telde men er tachtig. Maar ook in het land der vreemdelingschap bleven zij in briefwisseling met hunne vroegere gemeenten. Ja, wat meer is, zij keerden heimelijk en vermoord naar *Frankrijk* terug, om die gemeenten in hare gehechtheid aan de hervorming te bevestigen. Zij predikten dan in de woestijn, deden de Saeramenten uit, en zegenden huwelijken in, op gevaar van den dood te ontmoeten te midden eener bevolking, die zij met het woord des levens kwamen vertroosten. CLAUDE BROUSSON was een van die slagtoffers. Heimelijk naar *Nîmes* terug gekeerd om zijne gemeente te stichten, werd hij daar in 1698 gevat, uit kracht der bestaande edicten veroordeeld en opgehangen. Maar van tijd tot tijd werden die bezoeken zeldzamer. De verstrooide Protestanten van *Languedoc* hielden nogtans hunne bijeenkomsten in bosschen en bergen, in spelouken en eenzame plaatsen, ver van bewoonde streken verwijderd, en dat wel meestal bij nacht. Die plegtige stilte, dat geheimzinnige, die brandende tootsen, bij wier flikkerlicht men de reusachtige schaduwbeelden der geloovigen op de rotswanden zag afgeteekend, die sombere klaagliederen, afgewisseld door het plegtig lezen uit den Bijbel, dat zoo vaak bij het naderen van soldaten, door de waarschuwend stem eener schildwacht, werd afgebroken—dat alles te zamen vervulde de harten met godsdienstige huivering. De opgewonden verbeelding dier bevolking werd meer en meer overspannen. Er stonden geestdrijvers onder haar op, die ter goeder trouw meenden met ingevingen van het Opperwezen begunstigd te zijn, en die aanspraak maakten op de gave der voorzegging. Er zullen ook wel bedriegers geweest zijn, die de rol van dweeppers wisten te spelen, nu eens predikende, dan voorspellende, en waar de gelegenheid dit begunstigde, tot oproer verleidende. De

legers van LODEWIJK XIV. hadden wel den opstand der Camisards gedempt, maar een somber fanatisme had zich van de gemoederen bemeesterd, en de zuivere protestantsche leer zou in de *Cevennes* te gronde gegaan zijn, ware er niet een jongeling opgestaan, die, wandelende op het voetspoor der apostelen, met éénen blik de uitgestrektheid van het gevaar maat, en tegelijk het besluit opvatte om zijn leven aan het behoud der kerk toe te wijden.

ANTOINE COURT was 1696 te *Filleneuve*, in *Vivarais*, geboren. Hij was door de natuur bewonderenswaardig toegerust. Een juist oordeel, groot gemak van spreken, onverschrokken moed met zeldzaam beleid gepaard, buitengewone veerkracht van ziel en ligchaam, bevalligheid in den omgang, en grenzenlooze verkleefdheid aan de godsdienst zijner vaderen—ziedaar de eigenschappen die hem, bij het gemis eener geregelde opleiding, in staat stelden om met goed gevolg op de dwalende menigte te werken, en den eernaam te verdienen van hersteller van het protestantisme in *Frankrijk*.

Reeds van zijn zeventiende jaar doorreisde hij *Vivarais* om de secte der geestdrijvers (*inspirés*) te bestrijden. Men verweet hem dat hij tegen God zelf krijg voerde, maar hij liet zich niet afschrikken. Alleen vermogt hij op den duur niet veel. De kerk op nieuw te organiseren, was niet eene taak voor één man. Zeven en twintig jaren oud geworden, riep hij heimelijk eene uitgelezen vergadering van verlichte en vastberaden mannen bijeen. Op den 21sten Augustus 1715, waren zij, negen in getal, vergaderd in de woestijn. Op uitnoodiging van COURT, benoemden zij, naar voorvaderlijk gebruik, eenen moderator, die tevens voorzitter en secretaris was. Bij meerderheid van stemmen werd die waardigheid COURT opgedragen. Sedert dertig jaren waren de Synoden afgeschaft. In deze vergadering werden zij in het leven terug geroepen. De belijdenis der fransche hervormde kerken werd tot regel van het geloof aangenomen, de kerkelijke tucht werd hersteld, er werden in de protestantsche dorpen kerkeraden ingesteld, de prediking werd aan de geestdrijvers ontzegd.

Er was toen in *Frankrijk* maar één leeraar, die behoorlijk geordend was. Zijn naam was ROGER, en hij had zijne ordening te *Wurtemberg* ontvangen. COURT en zijne medearbeiders waren slechts proponenten, en konden dus geen sacramenten bedienen of huwelijken inzeggen. De oudste van hen, PIERRE CORTEIS, begaf zich derhalve naar *Zurich*, ontving daar de oplegging der handen naar de kerkelijke wet; en, naar *Frankrijk* terug gekeerd, ordende hij op

zijne beurt ANTOINE COURT, in eene synode gehouden in 1718. Van dien tijd af wijdde zich de jonge leeraar met hart en ziel aan zijne roeping. Maar hij had helpers noodig, en die zijn niet gemakkelijk te vinden op eene looplaan aan wier eindpaal de galg geplant staat. Hij zoekt ze nogtans, en wist ze niet alleen te vinden, maar ook te vormen en op te leiden. Er kwam nieuw leven in de vergaderingen der woestijn. Menigmaal was COURT in levensgevaar; bij ééne gelegenheid, door soldaten ingesloten, hield hij zich vier-en-twintig uren onder eenige planken op eenen mesthoop verborgen.

Opmerkelijk is het, dat, terwijl 'slands overheid hem aldus als een misdadige liet vervolgen, hij het middel was om eenen opstand voor te komen, die voor de rust van het rijk gevaarlijk zou geworden zijn. Te weten: Kardinaal ALBERONI, begeerig eene partij voor FILIP V. te verwekken, en rekenende op de Protestanten, wier verdrukking hem bekend was, had hun boodschappers gezonden, om hem van zijne bescherming te verzekeren, indien zij de wapenen wilden opvatten. De regent, van deze bedrijven bewust, raadpleegde BASNAGE, met wien hij briefwisseling onderhield, en op raad van dezen, vaardigde hij eenen edelman naar COURT af, met verzoek zijnen invloed te willen gebruiken om de Protestanten in onderwerping te houden. Hoe verheugde hij zich te vernemen, dat de leeraar der woestijn zijne wenschen vooruit geloopt was, en de pogingen der spaansehe agenten verijdeld had!

Tien jaren later, 1729, toen bij de meerderjarigheid van LODERWIJK XV. de strafwetten hernieuwd werden, begaf zich COURT naar *Lausanne*, werwaarts zijne vrouw hem was voorgegaan. Die stad, vol van vlugtelingen, verleende hem eene jaarwedde en het burgerregt. Intusschen bleef hij zijne gemeente bij voortdoring met raad dienen. Toen in 1744 godsdienst-geschillen in *Languedoc* uitbarsteden, verscheen hij plotseling in het midden der twistende partijen. De stem van den geachten leeraar maakte een einde aan alle vijandelijkheden; de rust, die elf jaren lang gestoord was, werd in één dag weer hersteld. Toen hij, vóór zijn vertrek naar *Lausanne*, op eene eenzame plaats bij *Nîmes*, de geloovigen bijeen riep om afscheid te nemen, was er eene schaar van 10,000 menschen vergaderd. Hij sprak hun toe met eene kracht van taal, die alles overtrof wat zij ooit van hem gehoord hadden; hij herinnerde hun hunne pligten als christenen, als broeders en als onderdanen; vermaande ze tot vrede en cendragt, riep hun een laatst vaarwel toe; en, te midden van eene algemeene aandoening, scheidde hij van hen voor altoos.

Het hoofddoel van zijn verblijf te *Lausanne*, was het stichten eener inrigting, bestemd om de fransche kerken van leeraars te voorzien. Aan de bevordering van dat groote werk poogde hij den godsdienstijver en de christelijke liefde der Protestanten van *Zwitserland*, *Holland*, *Engeland* en *Duitschland* dienstbaar te maken. Hij stelde smeekschriften, ondernam reizen, en maakte DUPLAN, Edelman van *Alais*, deelgenoot in zijne pogingen. Deze doorreisde *Europa*, om giften in te zamelen voor de *geloovigen onder het kruis*. Dezelfde handen, die zich geopend hadden om arme vlugtelingen te huisvesten, en liefdegaven naar de veroordeelden tot de galeijen te zenden, onthielden ook in dit geval hare weldaden niet. De Aartsbisschop van *Canterbury*, WILLIAM WAKE, de waalsche kerken in *Holland*, het gouvernement van *Berne*, en de Hervorinden van het zuiden van *Frankrijk*, droegen bij tot een fonds om jonge Franschen in *Zwitserland* te laten opleiden tot de heilige dienst, om, in hun vaderland teruggekeerd, den martelaarsdood te trotseren. In 1729 werd de kweekschool te *Lausanne* geopend, onder toezigt van COURT, die heimelijk tot algemeen afgevaardigde der kerken benoemd was, eene waardigheid die de Markies DE RUVIGNY het laatst vervuld had. Dit alles, hoe geheim ook behandeld, kon aan *Frankrijk* niet onbekend zijn; maar het hof van *Versailles* had waarschijnlijk reeds de overtuiging, dat het onmogelijk was het protestantisme in *Frankrijk* met wortel en tak uit te roeijen.

Het overige van zijn waarlijk apostolisch leven, dat nog meer dan dertig jaren verlengd werd, besteedde COURT aan zijne kweekschool, eene inrigting die, in een tijdperk van tachtig jaren, ruim zeven honderd evangeliedienaars aan *Frankrijk* opleverde. De Hoogleeraar GEORGE POLIER DE BOTTENS hielp hem deze *school der leeraars van de woestijn* inrigten en regelen. Het inwendig zamenstel daarvan bleef altijd voor het fransche gouvernement een geheim. De Bisschop van *Lausanne* en *Freiburg* schrijft daarover aan het fransche ministerie van 1787 in dier voege: “Deze kweekschool is geheel vershillend van de akademie waar de Zwitsers opgeleid worden. De studenten zijn twintig tot vier-en-twintig fransche Protestanten, bestemd voor de kerken van hun land. Zij blijven er drie jaren, en beoefenen zedekunde, wijsbegeerte, leerstellige godgeleerdheid, en bijbelverklaring, onder hoogleeraars, die vershillend zijn van die der akademie, en die den professoralen titel niet voeren. Sommigen worden door die onderwijzers heimelijk geordend; anderen ontvangen, na afgelegd examen, een getuigschrift, en laten zich in

hun land ordenen door de provinciale synode. Een comité van zeven of acht personen, uit de meest geachte inwoners van *Lausanne*, zoo wel leeken als geestelijken, zorgen voor hunne inwoning en tafel, en verstrekken hun maandelijks veertig livres. Zij zeggen niet waar dat geld van daan komt, maar houden het zeer geheim." De bisschop wist zoo min als iemand anders, dat het fonds in handen was van een comité, dat zich te *Genève* gevestigd had, en met de grootste geheimhouding werkzaam was.

Zoodanig was de oorsprong van die kweekschool van leeraars voor zuidelijk *Fraankrijk*. Zij verving de hooge scholen van *Saurmur* en *Sédan*, en bleef bestaan tot dat NAPOLEON eene theologische faculteit te *Montauban* gevestigd had, waardoor zij den eindpaal harer bestemming bereikte.

Onder de kweekelingen der school van *Lausanne*, verdienen ten minste drie eene bijzondere vermelding: COURT DE GEBELIN, PAUL RABAUT en RABAUT SAINT ETIENNE. De eerstgenoemde was de zoon van ANTOINE COURT. Te *Lausanne* geboren en opgevoed, werd hij, nog jong zijnde, tot evangeliedienaar geordend. Na zijns vaders overlijden, in 1760, verliet hij het *Waadland* en ging de fransche kerken in de woestijn bezoeken. Om onbekend te blijven nam hij den naam van GEBELIN aan. Als schrijver begon hij zijne loopbaan met twee belangrijke werken, waarvoor zijn vader de bouwstoffen had nagelaten, namelijk: *De vaderlandslievende en onpartijdige Franschman*, en *De Geschiedenis van den oorlog der Camisards*. Daarna hield hij zich te *Parijs* op, en na tienjarige, onvermoeide letteroefeningen, gaf hij eene verhandeling in het licht, getiteld: *De eerste wereld* (monde primitif), waarvoor hij van de fransche akademie twee prijzen verkreeg, en tot koninklijk censor of boekbeoordeelaar werd aangesteld. Van toen af gebruikte hij al zijn aanzien en gewigt om de zaak zijner verdrukte medebroeders te bepleiten. Op zekeren dag verstoutte hij zich, den Hertog DE LA VREILLIERE een smeekschrift te inhandigen, ten gunste van gevangenen van wege de godsdienst. "Weet gij," voegde hem de minister op dreigenden toon toe, "dat ik u kan laten ophangen?" "Dat weet ik, edele heer," was zijn onverschrokken antwoord, "maar ik weet ook, dat gij te regtvaardig zijt om zoo iets te doen, en ik hoop dat gij mij gehoor geven zult." De minister, niet weinig verrast, nam het smeekschrift aan, en werd van dat oogenblik een voorstander der verdraagzaamheid. Vervolgens benoemd tot agent en afgevaardigde der kerken te *Parijs*, en vertegenwoordiger van het

comité voor de school van *Lausanne*, werd hij in zekere mate minister van eredienst voor de hervormde kerk. Hij mocht het nogtans niet beleven zijne pogingen met den gewenschten uitslag bekrond te zien; want hij stierf in 1784, drie jaren voor het beroemde decreet van LODEWIJK XVI., waarbij aan de Protestanten het burgerrecht hergeven werd. Gelukkiger waren in dit opzigt PAUL RABAUT en zijn zoon RABAUT SAINT ETIENNE.

PAUL RABAUT was de zoon van een lakenhandelaar, dien ANTOINE COURT, in 1736, op eenen zijner togten door *Frankrijk* bewogen had, om zich in de school van *Lausanne* voor het leeraarsambt te laten opleiden. Toen het tijdperk zijner studiën afgelopen was, trad hij in het voetspoor van COURT DE GEBELIN. Een smeekeschrift voor zijne medebroeders gesteld hebbende, ondernam hij, het LODEWIJK XV. onder de oogen te brengen. Van een getrouwen vriend vergezeld, kwam hij te *Uchaud* aan, en wachtte daar den Markies PAULMI, die op weg was naar *Montpellier*. Bij diens doortogt naderde hij met bescheiden houding, maar tevens met vasten blik zijne koets, maakte zich bekend, vermeldde zijnen last en overreikte hem het geschrift. De generaal, die het in zijne magt had, hem zonder vorm van proces te laten ophangen, was door dit blijk van heldhaftig vertrouwen getroffen, nam het smeekeschrift aan, en beloofde het den koning te zullen overhandigen. Hij hield zijn woord, en van toen af werd de vervolging in *Languedoc* vrij wat gematigd.

De gouverneur der provincie nogtans, over dezen stap gebelgd, zette eenen prijs op het hoofd van RABAUT. Overal belaagd en opgespoord, had hij nergens rust, en moest zich des nachts in de holen der bergen of in afgelegen schaapskooijen verschuilen. Eindelijk, in 1762, verkreeg hij van den Prins van *Beauveau*, dat men hem met oogluiking ongemoeid liet. De Protestanten van *Nîmes* hadden voor hunne winter-bijeenkomsten eene ruime vergaderplaats op den weg van *Alais* gekozen. Dáár, nabij den bergstroom *Cadereau*, waren van opeengestapelde steenblokken zitplaatsen bereid, en telken Zondag zag men dáár zes- of achtduizend geloovigen geschaard, om gevoed te worden met het brood des levens. Des zomers vergaderde men in een verlaten steengroef, van alle kanten door steile rotswanden omgeven. Twee enge voetpaden leidden er henen. De brandende zonnestralen konden er niet indringen, en de aandachtigen waren er voor regenlagen en onweder beveiligd. In dat somber rotsgevaarte weergalmde twintig

jaren lang de mannelijke stem van RABAUT, tot bevestiging van het geloof en tot versterking der hoop in de harten zijner toehoorders.

Drie ambtsbroeders, PAUL VINCENT, PUGET en ENCONTRE, even bereid om alle gevaren te trotseren, hielpen RABAUT in zijn moeilijk dienstwerk. Later vond hij in zijn zoon, RABAUT SAINT ETIENNE, een getrouwen mede-arbeider.

JEAN PAUL RABAUT, bijgenaamd SAINT ETIENNE, was de kweekeling en boezemvriend van COURT DE GEBELIN. Naauwelijks in *Frankrijk* teruggekeerd, vernam hij de teregtstelling van ROCHETTE, door het parlement van *Toulouse* ter dood veroordeeld, omdat hij in de woestijn gepredikt had. Dit schrikte hem niet af hetzelfde te wagen. Verbittering was hem even vreemd als bloohartigheid. Men oordeele uit de onderwerpen waarover hij bij voorkeur zijne toehoorders onderhield: verdraagzaamheid, ondergeschiktheid aan de wetten, liefde voor den vorst, gelatenheid, vergevensgezindheid—ziedaar de lessen, die zijne mannelijke welsprekendheid hun op het gemoed drukte. Kan men een grooter bewijs van een onbekrompen geest vergen, dan dat hij, de vervolgte Protestant, een lijk- en lofrede uitsprak over den roonschen Bisschop BEDELIEVRE en aldus de tolk werd der algemeene droefheid over dien waardigen geestelijke, wiens vrijzinnigheid insgelijks boven alle bedenking gesteld was, door zijn' vriendschappelijken omgang met den vader des lofredenaars.

Reeds lang had de edelmoedige RABAUT den wensch gekoesterd om van het bestuur de herstelling der Protestanten als burgers van den staat te verkrijgen. Door LA FAYETTE aangemoedigd, begaf hij zich naar *Parijs*; en door den invloed van dezen, die juist van zijn roemrijken togt naar *Amerika* was teruggekeerd, ondersteund door de voorspraak van MALESHERBES en BRETEUIL, verwierf hij van den koning het beroemde edict van 1787, de eerste vergoeding van de groote dwaling van LODEWIJK XIV. De oude PAUL RABAUT kon nu uit de woestijn naar *Nîmes* terugkeeren, en bouwde er een huis, in eene straat, die nog, naar hem, de *Paulstraat* genoemd wordt.

Toen LODEWIJK XVI., in 1789, de staten generaal bijeen riep, werd RABAUT SAINT ETIENNE benoemd als een der acht afgevaardigden uit het regtsgebied van *Toulouse*. Op den 15den Maart 1790 werd hij president der nationale vergadering. Hij was een der eersten, die zijne stem verhief voor de instelling van gezworenen, de vrijheid der drukpers, en vooral vrijheid van godsdienst en geweten. In de omwenteling van 10 Augustus, werd hij in den onder-

gang der Girondins meêgesleept en stierf op het schavot, 5 December 1793. PAUL RABAUT was eenigen tijd gevangen in de citadel van *Nîmes*, maar kreeg zijn ontslag. De staatsregeling van het jaar drie hechtte eindelijk het zegel aan de vrijheid van godsdienst. De oude RABAUT vierde die gelukkige gebeurtenis door eene plegtige redevoering, waarin bij droevige herinneringen ophaalde, die uit aller ooggen tranen van verteederling lokten. Het was de laatste maal dat de edele grijsaard het spreekgestoelte beklom. Weinige dagen daarna ontsliep hij in zijn vier-en-tachtigste levensjaar.

VIERDE AFDEELING :—Tegenwoordige staat van het nakroost der vlugtelingen in Zwitserland.

Zoo hebben wij dan in bijzonderheden aangetoond, dat de fransche vlugtelingen in vele opzigten een belangrijken invloed op protestantsch *Zwitserland*, en van daar uit ook op zuidelijk *Frankrijk* hebben uitgeoefend. Die invloed heeft niet alleen de geheele achttiende eeuw voortgeduurd, maar betoont zich ook nu nog werkzaam in de gevolgen. De omstreken van *Lansame*, waar de landbouw te voren in zijne kindschheid was, zijn in een grooten tuin veranderd. Fransch *Zwitserland* en *Berne* zijn, door de aangebragte nijverheid, van arm rijk geworden. Het is het nakroost der uitgewekenen van *Languedoc* en *Dauphiné*, dat de zijdefabrieken met die van *Frankrijk* doet wedijveren. De hoofdtak van nijverheid, het horologie maken, dien *Genève* aan de vlugtelingen te danken heeft, is in de eerste dagen der omwenteling van 1789 nog toegenomen, toen het horologiemakers gilde te *Parijs*, door het onberaden afschaffen van zekere, wel is waar strenge, maar heilzame wetten, in de hartader getast werd. Van dien tijd af verhandelt men te *Parijs* schier geen andere horologies dan die te *Genève* gemaakt zijn. Ook de handel in *Zwitserland* is tot eene ongekende hoogte en levendigheid opgevoerd, door zulke huizen als die van PORTALES, COULON, TERRIS en andere, die met de eerste firma's van *Europa* wedijveren kunnen. Wij zwijgen van den bankier JEAN GABRIEL ELJNARD, te *Genève*, die, uit eigen middelen, tot tweemaal toe *Griekenland* uit den nood geholpen heeft.

Ook heeft het niet ontbroken aan oorlogshelden, staatsmannen en geleerden, onder de afstammelingen der vlugtelingen, die zich deels in *Zwitserland*, deels in het vaderland hunner voorouders onderscheiden hebben. Onder de laatsten noemen wij BENJAMIN CONSTANT DE REBECQUE, even zeer bekend als staatsman, als

door zijn werk: *De godsdienst beschouwd in haren oorsprong, hare gedaanten en ontwikkelingen.*

Maar, boven al, in de strenge zeden der Protestanten van *Zwitserland*, en in hunne werken van liefdadigheid, zijn de sporen zichtbaar van die echte godsdienstigheid, waarvan de fransche vlugtelingen weleer het voorbeeld gaven. Een treffend bewijs daarvan bestaat nog te *Lausanne*, in de nagelaten papieren van den predikant MERLAT, die nooit een vriendenmaal gaf, zonder eerst naauwkeurig de kosten te berekenen, en dan eene gelijke som onder de armen zijner gemeente uit te deelen. Toen de vlugtelingen, die hulpbehoefte naar *Zwitserland* gekomen waren, door hunne vlijt en Gods zegen bemiddeld werden, bleven zij niet in gebreke, op hunne beurt, de beurs van *Genève* door zwaarwigtige bijdragen te stijven. ETIENNE ROUJAT schonk daaraan, in 1740, eene gift van 70,000 franken; ANTOINE DE POSSEU stelde ter beschikking der protestantsehe kantons 30,000 livres, onder voorwaarde dat drie vierden daarvan aan vlugtelingen en hunne nakomelingschap zouden besteed worden; om niet te spreken van aanzienlijke legaten aan liefdadige inrigtingen, van inzamelingen ten behoeve der kerken in *Waadland*, van groote sommen strekkende tot verkwikking hunner geloofsgenooten, die in *Frankrijk* op de galeijen werkten. Dat door verloop van tijd, en door dezelfde oorzaken die ook in andere landen werkzaam waren, de fransche vlugtelingen met de bevolking van *Zwitserland* in een gesmolten zijn, zal niemand verwonderen. De zoogenaamde fransche kolonien hebben bijna als zoodanig opgehouden te bestaan. De gemeente van *La Neuveville* heeft zich in 1850 met de kolonie van *Berne* verenigd. De laatstgenoemde was reeds in 1845 tot veertien huisgezinnen ingekrompen, tezamen bevattende zes en tachtig zielen.

HOOFDSTUK VI.

De vlugtelingen in Denemarken, Zweden en Rusland.

EERSTE AFDEELING :—Denemarken.

Denemarken, Zweden en Rusland waren deels te verwijderd, deels ook te arm om vele vlugtelingen te lokken. Wat *Denemarken* betreft, zoo was daar sedert 1530 de Augsburgsche Geloofsbelijdenis aangenomen, en de omwenteling van 1660, die den koning onbepaalde magt gegeven had, had hem tevens den plicht opgelegd om de godsdienst van den staat onveranderd te handhaven. De luthersehe regtzinnigheid verwierp de leer van CALVIJN als eene gevaarlijke ketterij. Toen er sprake was van de vlugtelingen uit *Brandenburg* naar *Denemarken* te lokken, rigtte de Bisschop van *Zeeland*, BAGGER, eene memorie aan CHRISTIAAN V., waarin, onder anderen, deze zinsnede voorkwam: “Wanneer het Gode behagen zal dit arme land op te beuren, en op steviger grondzuilen te plaatsen, dan houd ik mij overtuigd, dat Hij uwe majesteit andere middelen zal ingeven dan het vermengen en verbasteren der godsdienst.” De hofprediker was van dezelfde gevoels. Hier kwam bij, dat er in 1682, tusschen *Frankrijk* en *Denemarken* een verbond gesloten werd, en dat CHRISTIAAN maandelijks eene som van 50,000 kroonen van LODEWIJK XIV. ontving. Dit alles belette hem niet, toen de tijding naar *Denemarken* kwam van hetgeen de Protestanten bij de eerste *dragonnade* hadden uitgestaan, hun eene toevlugt en bescherming aan te bieden, met vergunning van kerken te bouwen en toezegging van onbelemmerde uitoefening hunner godsdienst. Hierbij kwamen nog andere voordeelen, als vrijstelling van belastingen, enz., onder de dubbele voorwaarde nogtaans, dat zij getrouwheid aan den staat zweren, en hunne kinderen in het lutherseh geloof opvoeden zouden. De laatste voorwaarde werd in 1685, door bemiddeling der koningin opgeheven. In het vervolg werd het hof meer en meer geneigd om aan alle vlugtelingen een goed onthaal te geven, maar de geestelijkheid werkte dit tegen. Het getal werd niet te min aanmerkelijk genoeg om aanleiding te geven tot het stichten van eene kerk te *Kopenhagen*. MENARD, zoon van den leeraar van *Charenton*, had er zijne standplaats, eer hij naar den *Haag* beroepen

werd. De staten generaal van *Holland* droegen $f1,000$ bij tot den opbouw der kerk te *Kopenhagen*. De koningin leide (1688) den eersten steen, en bragt een fonds tot stand om den leeraar te onderhouden. Later bewoog zij haren oom, den Keurvorst FREDERIK WILLEM, haar LAPLACETTE, van *Pontac*, in *Béarn*, af te staan, die zich eerst als predikant te *Berlijn* gevestigd had. In 1699 ontbood zij THEODORE BLANC, die zes jaren te *Londen* gestaan had. Maar niet altijd was zij magtig genoeg om dat kleine kuddeken tegen de onverdraagzaamheid van een Bisschop van *Zeeland* te beveiligen. In 1690, kwam er, op aandringen van dien ijveraar en van den hofkapelaan, een *dekreet* uit, dat alle kinderen uit gemengde huwelijken gesproten, in de godsdienst van den staat moesten worden opgevoed, en dat het klokkengeluid om de Hervormden naar de kerk te roepen, uitdrukkelijk verboden was.

Eene tweede fransche kolonie werd te *Alloua* gesticht. Reeds in 1582 had die stad tot een toevlugtsoord gediend voor eene menigte Walen, die door de wreedheden van ALVA uit de *Nederlanden* geweken waren. In het begin der zeventiende eeuw, stond Graaf ERNEST SCHAUMBURG, souverain van een gedeelte van het hertogdom *Holstein*, hun toe, een bedehuis te stichten, en dit werd in 1603 voltooid. De gemeente bestond aanvankelijk uit Hollanders, Duitschers en Walen, de dienst werd er beurtelings in die drie talen verrigt. In het vervolg, toen de Franschen de groote meerderheid uitmaakten, werd dit veranderd. Hunne geloofsgenooten in *Hamburg*, die noeh van de regering, noeh van de geestelijkheid, verlof bekomen konden, om hunne godsdienst uit te oefenen, sloten zich aan de gemeente van *Alloua* aan. ISAAK BEAUSOBRE, die naderhand te *Berlijn* stond, was er een van de leeraars.

Later kwamen op deensh gebied nog twee kolonies tot stand, te *Fredericia* en te *Gluckstadt*. *Fredericia*, aan de kleine *Belt*, in *Jutland*, gelegen, werd 1650 door FREDERIK III. gesticht. Zeven jaren later, door den zweedschen Generaal WRANGEL verwoest, werd deze stad, door denzelfden vorst, op eenen kleinen afstand van de vorige ligging herbouwd, en bestemd om tevens vesting en handelstad te zijn. In 1720 noodigde FREDERIK IV. omtrent veertig fransche huisgezinnen van *Brandenburg* derwaarts, en gaf hun landerijen om te ontginnen. De eene helft verspreidde zich door *Zeeland*; de wederhelft bleef in *Fredericia*, en kreeg het zoogenaamde *veld der Hervormden*, zijnde de plaats waar *Oud-Fredericia* gestaan had, benevens eenige belendende stukken gronds. Zij kregen

vergunning daar als eene afzonderlijke bevolking te wonen, terwijl de koning hun, benevens andere voorregten, het onderhoud van eenen leeraar, voor een tijdperk van tien jaren, toezeide.

Eenige fransche officieren hadden bij de Deenen dienst genomen. In Mei 1689 liet LODEWIJK XIV. afkondigen, dat uitgewekenen, die in *Denemarken* in dienst waren, de helft der inkomsten trekken konden van hunne in *Frankrijk* achtergelaten bezittingen, mits alle zes maanden een bewijs, door den franschen gezant geteekend, overmakende, dat zij nog werkelijk in deensche dienst waren. Het oogmerk dezer verordening was, om de militaire vlugtelingen uit *Holland* en *Engeland* naar *Denemarken* te lokken. Dat dit niet gelukte, is gemakkelijk te verklaren, wanneer men in aanmerking neemt, dat er voor den krijgsman weinig uitzigt is op bevordering in een land, dat te zwak is om oorlog te voeren.

FREDERIK CHARLES DE LA ROCHEFOUCAULT, Graaf van *Roye* en *Rouci*, Oud-Luitenant-Generaal van LODEWIJK XIV., werd Maarschalk bij het deensche leger, maar kreeg geene gelegenheid om nieuwe lauweren te behalen. Zoo was het ook met andere officieren van minderen rang. Zoo veel te grooter verplichting had *Denemarken* aan de fransche landbouwers. Eenige gingen naar *IJsland*, en voerden er den lijn- en hennepbouw in. Andere bragten de tabakspiant uit het brandenburgsche naar de eilanden van de Baltische Zee. Dit laatstgenoemde voortbrengsel werd onder de bescherming der regering een der hoofdbronnen van welvaart voor *Fredericia*, welke kolonie tegen het einde der achttiende eeuw reeds honderd huisgezinnen telde. In geen ander gedeelte van *Denemarken* zag men de velden met zulk gewas prijken als daar. Het voordeel door de Franschen aangebragt, bestond niet zoo zeer in de dadelijke opbrengst, maar vooral in de verbeterde behandeling der gronden, het zuiveren van onkruid, het bemesten, het braken, het afwisselen van oogsten. De tabaksbouw en aardappelenbouw bereiden den grond voor tarwe en ander graan. Daar de vlugtelingen niet genoeg land bezaten voor hunne behoeften, maakten zij met andere eigenaars eene schikking, waarbij hun land ter bebouwing verstrekt werd, voor de helft der opbrengst. Dit was voor beide partijen voordeelig: want door den tabaksbouw werd de grond verbeterd, en dit maakte een gedeelte van de winst des eigenaars uit; terwijl de landbouwer zonder uitlaag van land voorzien werd, en zich met de halve opbrengst wel beloond achtte. Men voege hierbij, dat de vlugtelingen rapen, beetwortelen en andere groenten bouwden, die, voor een

gedeelte althans, te voren in *Denemarken* onbekend waren, en waarvan vervolgens scheepsloadingen werden uitgevoerd. Zoo was dan de verbeterde landbouw een bron van welvaart voor *Fredericia*, en het omliggend land.

Maar ook de nijverheid werd in geen geringe mate door de komst der fransche vlugtelingen verhoogd. Hoefsmeden, knipers, wevers, glazenmakers en tabakskervers, kwamen er hun ambacht uitoefenen. Zekere HENRI DE MOOR, welligt een afstammeling van een dier hollandsche huisgezinnen, die COLBERT weleer naar *Frankrijk* gelokt had, om den bloei der manufacturen te bevorderen, vestigde het eerst te *Kopenhagen* eene spiegelabriek.

De letterkundige invloed der vlugtelingen was in *Denemarken* zeer beperkt. De punten van aanraking der twee volken waren te weinig in getal, om veel van dien aard te verwachten. De vijf-entwintigjarige dienst van LAPLACETTE, zoo wel als leeraar, door zijnen kanselarheid, als in de hoedanigheid van schrijver over zedekundige en andere stoffen, kon niet zonder vrucht blijven. Niet minder belangrijk was de invloed van MALLET, te *Kopenhagen* tot hoogleeraar der letteren aangesteld. Niet slechts zijne kunde verwierf hem aller achting, maar hij was daarbij het model van die fijne zeden, die de fransche vlugtelingen aan alle oorden, waar zij zich vestigden wisten aan te bevelen. Gebrek aan leerlingen (want de kennis der fransche taal was bij de Deenen zeer ongemeen), gaf hem aanleiding zich met het schrijven der geschiedenis van *Denemarken* onledig te houden. Hij was de eerste, die op de oudste oorkonden van *Scandinavie* eenig licht verbreidde. Deze getuigenis geeft hem SISMONDI. Hij schreef ook, benevens andere werken, eene geschiedenis van *Zwitserland*.

Maar vooral gaven de vlugtelingen ook in *Denemarken*, gedurende de geheele achttiende eeuw, loffelijke voorbeelden van onberispelijk gedrag en weldadigheid. HUGUETAN, Graaf van *Guldenstein*, in 1749, in den hoogen ouderdom van 96 jaren, te *Kopenhagen* overleden, was zijn geheele leven een weldoener der armen. Hij ondersteunde de eerste kolonisten te *Fredericia* uit zijne middelen, droeg mildelijk tot den opbouw der kerk bij, en liet een fonds na tot bezoldiging van leeraars. En hij was maar één uit velen, die naar hun vermogen hetzelfde deden. De matige en ingetogen leefwijs dier menschen, was mede eene oorzaak, dat zij altijd iets over hadden om aan werken van weldadigheid te besteden.

Fredericia bleef eene op zich zelve staande fransche kolonie.

Men leefde er huisselijk en gelukkig. Men kende er weinig kunst-behoefden. Men werd er niet van het huwelijk afgeschrikt door angstvallige berekeningen, want men beschouwde een talrijk kroost als een zegen van God, en stelde zijnen rijkdom in zijne kinderen. En niet zonder reden, want die kinderen werden reeds vroeg de mede-arbeiders der ouders op den akker of in het ambacht. Tot op den huidigen dag wordt de godsdienst in *Fredericia* in het fransch verrigt. Er bestaat ook nog eene fransche kerk te *Kopenhagen*, maar deze heeft zich alleen staande gehouden door het verblijf van protestantsche huisgezinnen van *Frankrijk*, die, door onderscheidene aangelegenheden, van tijd tot tijd naar de hoofdplaats van *Dene-marken* gebragt werden. Gemengde huwelijken hebben intusschen het verval van deze kolonie bespoedigd, want overeenkomstig 's lands wet, werden de kinderen van fransche vaders en deensche moeders in de luthersehe godsdienst opgevoed. Zoo is dan ook de fransche kerk bijna verlaten, en bepaalt zich de gemeente tot weinige huisgezinnen. De kerk van *Altona* splitste zich in 1761, toen de leden te *Hamburg* woonachtig verlof kregen om daar hunne godsdienst uit te oefenen in eene kapel, en wel onder bescherming van den hollandschen consul. Het achtergebleven gedeelte bleef nog bestaan tot 1831. Sedert is het overblijfsel met de hoogduitsch-hollandsche gemeente in één gesmolten, onder den naam van evangelisch-hervormde kerk. Niet te min wordt er maandelijks eens te *Altona* in het fransch gepredikt, maar naauwelijks is er onder het zwakke gehoor een enkele grijsaard, die den spreker eenigzins verstaan kan.

TWEDE AFDEELING :—Zweden.

Zweden ontving slechts een zeer klein getal vlugtelingen. Bij de tijding van de herroeping van het Edict van Nantes, vergenoegde zich KAREL XI., van *Zweden*, met bij het hof van *Versailles*, ten behoeve van de Lutheranen van de *Elzass*, in het midden te treden, omdat de ministers van LODEWIJK XIV. hen met een bezoek van dragonders bedreigde. Zijn gezant bij het fransche hof, de Graaf van LILIEROOT, beriep zich op het vredesverdrag van *Westfalen*, dat aan de Protestanten van de *Elzass* de vrije uitoefening van hunne godsdienst verzekerde. Dit, in verband met het uitzigt op een aanstaanden oorlog, bewoog LODEWIJK, voor als nog van dit ontwerp af te zien. Maar onder LODEWIJK XV. moest de *Elzass* op hare beurt zich het bezoek der gesteveld zendingen getroosten.

Straatsburg alleen werd hiervan uitgezonderd. KAREL XI. veroorloofde te *Stockholm* eene geldinzameling ten behoeve der vlugtelingen, en moedigde kooplieden en fabrikanten aan om zich in *Zweden* te vestigen. Zij werden nogtans hiervan afgeschrikt door de bepaling dat hunne kinderen door luthersche leeraars moesten gedoopt worden. Niet te min begaven zich in 1698 eenige honderden, die in *Holland* geen bestaan konden vinden, naar de duitsche provinciën van *Zweden*, en verkregen daar landerijen op verzoek van de staten generaal.

DERDE AFDEELING :—Rusland.

Rusland betoonde aan de vreemdelingen meer gastvrijheid dan *Zweden*. De Keurvorst, FREDERIK WILLEM, had, ten hunnen behoeve, aan den jongen PETER en zijnen broeder IVAN V. geschreven, en het blijkt uit brieven van dien tijd, dat zij te *Moskow* met opene armen ontvangen werden. De aanbeveling van den keurvorst werd door zijnen opvolger, FREDERIK III. aangedrongen, en het gevolg was een keizerlijk bevel, in 1688 uitgevaardigd, dat alle provinciën van het russische rijk voor de fransche vlugtelingen zouden opengesteld worden, dat het hun vrij zou staan dienst te nemen bij het russische leger, met behoud van hun vorigen rang, en met vrijheid om, vroeg of laat, des verkiezende, naar hun vaderland terug te keeren. Het is ligt mogelijk, dat de geneefsche burger LEFORT, die toen bezig was PETER in de geheimen der europesche wetenschappen en beschaving in te wijden, deel gehad heeft aan dezen maatregel. VOLTAIRE verzekert, op het gezag van LEFORT, dat een-derde van een legereorps van 12,000 man, dat toen in *Rusland* georganiseerd werd, uit fransche vlugtelingen bestond. Hoe zeer deze begrooting ons overdreven voorkomt, meenen wij daaruit te mogen opmaken, dat de toevloed van Franschen naar *Rusland* vrij aanmerkelijk was, en niet weinig heeft bijgedragen tot de vorming van dat leger, dat in de handen van den Czar zulk een belangrijk middel werd tot hervorming van zijn rijk.

In de nieuwe hoofdstad door PETER DE GROOTE gesticht, vestigde zich eene fransche gemeente, die lang in zeer naauwe betrekking stond tot die van *Genève*, en in eenen brief van 1725 aan den raad dier republiek, drukt de fransche kolonie, aan de boorden van de *Neva*, haren wensch uit, om als eene dochter der geneefsche republiek te mogen beschouwd worden.

Eene andere kolonie van landbouwers en handelaars vestigde zich

aan de oevers van den *Wolga*. Een reiziger, die zich noemt Graaf LAGARDE, meldt in eene reisbeschrijving, in 1825 te *Londen* uitgegeven, dat die kolonie toen nog onvermengd bestond, dat de inwoners van het fransche dorp met *Indië* handelden, en dat zij in het hart van *Rusland* de taal en kleederdragt (de rokken met lange panden en de *allonge* peruken niet uitgezonderd), van den tijd van LODEWIJK XIV. onveranderd onderhouden hadden.

TOEGIFT

OVER DE FRANSCHÉ VLUGTELINGEN AAN DE KAAP DE GOEDE HOOP.

Het protestantsch zendelingsgenootschap ontving, in 1828 en 29, de volgende verslagen van de fransche zendelingen in *Zuid Afrika*.

“Wij zijn dan eindelijk aangekomen bij de afstammelingen der fransche vlugtelingen. Het was eene ontmoeting als die van JAKOB en EZAÛ, enz.

“Wij verlieten de *Kaapstad* op den 3den November 1828, met Doctor PHILIP en eenige zendelingen. Na twaalf uren reizens door een onvruchtbare streek, kwamen wij aan het dorp de *Paarl*. Hier werden wij door Doctor PHILIP aan een gezelschap voorgesteld, bestaande uit het nakroost der fransche vlugtelingen. De bijeenkomst was aandoenlijk. Een der zendelingen diende ons als tolk, daar men wel engelsch, maar geen fransch, verstond. De ouden van dagen konden hunne traanen niet weerhouden, toen zij van ons vernamen, dat het land, waar hunne voorouders zoo wreed vervolgd werden, thans vrijheid van godsdienst geniet. In de meeste huisgezinnen vindt men folio bijbels, waarin het geheele geslachtregister van de familie staat opgeteekend, zoo dat het gemakkelijk is tot zijne fransche voorouders van stap tot stap op te klimmen. De *Paarl* is het voornaamste dorp van de fransche vallei. Het ligt aan den voet van eenen berg van denzelfden naam. Tegen over ligt een gedeelte van de bergketen van *Hottentots Holland*. In eene vallei van veertien uren (lieues) in de lengte, en ongeveer drie in de breedte, liggen verscheidene dorpen door de franschen aangelegd. Het eerst bezochten wij *Drakenstein*, omtrent drie uren van de *Paarl*. Daar stond weleer de oudste fransche kerk in *Zuid Afrika*, maar er is niets meer van te zien. De eerste fransche predikant van *Drakenstein* was SIMON, een zeer godsdienstig en braaf man, die grooten invloed op de kolonie heeft uitgeoefend. Niet ver van het dorp is een berg naar hem genoemd. Van *Drakenstein* gingen wij naar *Fransche Hoek*. Daar toonde men ons een huis in 1694 door de vlugtelingen gebouwd, en eikenboomen van dat zelfde jaar. Daar kregen wij ook eenige fransche boeken te zien, onder anderen de psalmen van CLEMENT MAROT. Maar eene der belangrijkste

plaatsen voor ons was *Wagenmakersvallei* (la vallée de Charrou). De inwoners van dit oord stammen bijna allen van één huisgezin af. Hunne gebruiken zijn geheel bijzonder. Van hunne eerste vestiging alhier, hebben zij altijd eenen man van hoogen onderdom als hun hoofd en voorganger gehad, buiten wiens raad niets van aanbelang ondernomen werd. Hij is altijd een der onderlingen van de kerk en wordt in groote achting gehouden. Dit aartsvaderlijk bestuur heeft niet weinig bijgedragen om den godsdienstzin te onderhouden, en het geloof hunner voorouders is bij hen ongeschonden bewaard gebleven. Wij merkten met genoegen op, dat zij belang stelden in het onderwijs en de opleiding van hunne slaven; en de orde en netheid hunner woningen was ons bijzonder opvallend. Het eerste maal dat wij in de *Paarl* godsdienst in de fransche taal hielden, was de kerk te klein om de schare te bevatten: dit had sedert 1739 niet plaats gevonden—het jaar dat het hollandsch gouvernement zulks voor het vervolg verbood.

“De bevolking der vallei is omtrent 10,000 zielen, waarvan 4,000 vrij, meest afstammelingen van fransche vluchtelingen, en 6,000 slaven. Al deze dorpen behooren onder éénen predikant, die in de *Paarl* zijne pastorie heeft. Daar woont ook de zendeling die voornamelijk met het onderwijs der slaven belast is. Met uitzondering van de zendelingskapel aan de *Paarl* en het kerkje van *Wagenmakersvallei*, is er maar één kerk voor de geheele bevolking. Telken Zondag, voor dag en dauw, nemen de boeren de reis aan naar het bedehuis, en des avonds keeren zij naar hunne vreedzame woningen terug. Dit is de eenige afwisseling die zij kennen. Ik geloof niet dat het spel in dit gewest bekend is. Het schijnt wel het bloeiendste gedeelte der kolonie te wezen.”

Zoo ver het verslag te vinden in het *journal des missions évangéliques*, vijfde jaargang, blz. 105 tot 110.

VERSLAG VAN DEN ZENDELING BISSEUX, TOEGEZONDEN
VAN DE PAARL, DEN 21STEN DECEMBER, 1829.

Er bestaat in het algemeen veel godsdienstigheid bij het nakroost der vluchtelingen. Het eerste, dat men bij het intreden in hunne huizen ontwaart, is eene tafel bij het venster, waarop een bijbel, een psalmboek, en eenige andere stichtelijke boeken. Velen onder hen

houden des morgens en des avonds huisgodsdienst, en beoefenen daarbij het gebed, zonder behoefte te gevoelen aan formulieren.

De kerk van *Drakenstein* heeft vier fransche predikanten gehad, SIMON, DAILLÉ, BECK en CAMPER. Bij het leven van den laatstgenoemde, werd het fransch prediken verboden. Hierdoor geraakte de fransche taal spoedig in verval. De Heer DE LETTRE, fransch consul in de *Kaapstad*, heeft ons de volgende stukken ter hand gesteld :—

A.

Familienamen der vlugtelingen die zich aan de *Kaap de Goede Hoop* kwamen vestigen tijdens de herroeping van het Edict van Nantes.

Avis	Duplessis	Lecrivant	Rousseau
	Duprés	Lefebvre	Roux
Barret	Dutoit	Le Grand	
Bachel	Durant	Le Riche	Sebatier
Basson	Dubuisson	Le Roux	Sellier
Bastions	Desavoie	Lombard	Sénécal
Beaumonts		Longue	Senquette
Beck	Eutrcix		Simon
Bénéret		Malan	
Bruet	Fracha	Malherbe	Tabordeux
Bota	Fauche	Maniet	Taillefer
	Floret	Marucène	Tenaumant
Camper	Fouy	Marais	Terre-Blanche
Cellier		Martinet	Terrier
Cordier	Gauche	Ménard	Terrout
Corprenant	Gordiol		
Couteau	Gounay	Niel	Valleti
Couvert	Grellon	Norman	Vanas
Croguet		Nortie	Vattré
	Jacob		Vaudray
Daillé	Joubert	Passeinan	Verbal
Debuze	Jourdain	Peron	Villious
Debeurieux		Pinards	de Villiers
Decabrière	La Grange	Prévôt	Vyot
Delporte	Lanoy		Viton
Déporté	Laporte	Rassemus	Vitroux
Deruel	Lapretois	Retif	Te zamen 97 huis-
Dumont	Leclair	Richard	gezinnen.

B.

Reglement van de Vergadering van Zeventiene, vertegenwoordigende de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, op het vervoeren naar de *Kaap de Goede Hoop* van personen van beiderlei sekse, en van de Hervormde Godsdienst, en bepaaldelijk van vlugtelingen uit *Frankrijk* en de valleijen van *Piedmont* :—

“ Al wie, hetzij alleen, hetzij met zijn huisgezin, genegen is naar de *Kaap de Goede Hoop* te vertrekken, zal kosteloos, op een compagnies schip, vervoerd worden, alleen getrouwheid zwerende aan de Compagnie.

“ Niemand zal eenige kleedingstukken, buiten hetgeen hij tot eigen gebruik aan boord noodig heeft, vermogen met zich te voeren.

“ Een iegelijk zal gehouden zijn zich aan de *Kaap de Goede Hoop* te vestigen, om aldaar zijn onderhoud te verdienen, hetzij dan door akkerbouw, of door eenige kunst of ambacht.

“ Aan elken landbouwer zal zoo veel gronds verstrekt worden als hij zal kunnen bebouwen, en des behoevende zal men hem van de noodige gereedschappen voorzien, alsmede van zaad, onder voorwaarde van zoodanig voorschot aan de Compagnie te rembourséren, het zij in koorn, wijn of andere opbrengst.

“ Al wie zich naar de *Kaap* begeeft, zal dáár vijf volle jaren moeten verblijven; maar mogt hem dat termijn te lang vallen, zal hij zich bij wijze van memorie aan de Vergadering vermogen te wenden, en, naar bevind van zaken, zijn vroeger ontslag kunnen erlangen.

Bij den Boekhandelaar J. C. JUTA, Walestraat, Kaapstad, zijn verkrijgbaar de volgende

NEDERDUITSCH E WERKEN:—

Krummacher, G. D., Dagelijksch Manna voor Reizigers door de Woestijn; met eene aanbevelende Voorrede van den Wel-Eerw. Hr. A. Faure, Predikant in de Kaapstad.—6s. 6d.

Bijbelsch Magazijn voor alle standen, of Tafereelen uit het Oude en Nieuwe Verbond, met fraaije platen. Gebonden in zes half Eng. banden.—£1 18s.

Geographisch—Statistisch—Historisch Handboek, of beschrijving van het wetenswaardigste uit de natuur en geschiedenis der aarde en hare bewoners. In 2 deelen, gebonden in zwart linnen, met vergulden titel.—£1 16s.

Het wezen en de geschiedenis der hervorming, in verband beschouwd met de verschijnselen van onzen tijd. In voorlezingen door Dr. Hagenbach, met eene Voorrede van Professor J. Clarisse. In 10 deelen.—£2.

Duizend en ééne nacht. Arabische vertellingen. Rijk geïllustreerd met platen. In 3 roijaal octavo deelen.—£1 10s.

De Geschiedenis van Engeland van het begin tot den jare 1688, door F. B. Macaulay. Uit het Engelsch vertaald. In 3 net gebonden deelen.—£1 16s.

Kcur uit de werken van Jacob Catz. In fraaijen band.—12s.
Stichtelijke Uren, door N. Beets. In vier deelen. £1 14s.

Stichtelijke Uren, door H. Zschokke. In zeer fraaijen band.—10s.
Geschiedenis der Hervorming in de Zestiende Eeuw, door J. H. Merle d'Aubigné. In vijf keurig net gebonden deelen.—£3 5s.

Alle de Leerredenen van J. H. van der Palm. In 16 deelen.—£2 10s.

Van der Palm's Oude en Nieuwe Testament, Apocryfe Boeken en aantekeningen op dezelve. Te zamen in 7 deelen, gebonden in half Eng. banden.—£3 19s. 6d.

Apostelen en Profeten. Dichterlijk Album. Met een groot aantal keurig fraaije staalplaten en aillersierlijkst gebonden.—£1 11s.

Paulus in de gewigtigste oogenblikken van zijn leven en werkzaamheid, door N. Beets. Met zeer fraaije staalplaten.—£1.

Het Nieuwe Testament, met ophelderende en toepasselijke aanmerkingen, door Professor N. Vinke. Zeer geschikt voor huisselijk gebruik. 2 deelen.—£1 2s. 6d.

Milton. Het verloren Paradijs. In versmaat vertaald door J. P. van Goethem. 2 deelen.—10s.

Weiland, Taalkundig Woordenboek. In 5 deelen. Gebonden in half Eng. banden.—£1 10s.

J. B. Litzau, Melodiën der Psalmen en Gezangen in gebruik bij de Hervormden, vierstemmig bewerkt voor orgel en Piano Forte, en voorzien van tusschenspelen.—£1 4.

Holtrop, Engelsch en Nederduitsch Woordenboek. In 2 deelen, keurig net gebonden.—£1 1s.

Voorts de werken van: N. Beets, H. C. Bergen, Bonar, W. à Brakel, P. Broes, J. Bunyan, Callenbach, Capadose, Prof. J. Clarisse, J. da Costa, D. A. Detmar, Dr. J. J. Doedes, L. Egeling, J. L. Ewald, J. Gossner, Groen van Prinsterer, Newman Hall, J. P. Hasebroek, Krummacher, Molenaar, Newton, Dr. J. J. van Oosterzee, en een groot aantal anderen, zoowel van godsdienstigen als anderen inhoud.

Eindelijk staat de intekening nog open op:—

1. Beknopt Algemeen Woordenboek der Zamenleving, of onmisbare vraagbaak voor Staatslieden, Regtsgeleerden, Notarissen, Ambtenaren, Geestelijken, Onderwijzers en in het algemeen voor ieder die op eenige beschaving wil aanspraak maken.

Dit werk wordt uitgegeven in 50 afleveringen. Iedere aflevering of 48 bladzijden, zal à 1s. 3d. berekend worden, terwijl zulk eene aflevering zooveel letterdruk bevat als doorgaans de inhoud van een zwaar boekdeel van 390 bladzijden uit maakt.

2. De Aardbol en zijne Natuurwonderen. Een volkshandboek der natuurkundige aardbeschrijving, voor Nederlanders bewerkt naar Dr. W. J. A. Zimmerman, en voorzien van eene menigte afbeeldingen en kaarten.

Dit werk wordt uitgegeven in 15 afleveringen. Iedere aflevering, of 64 bladzijden, kost bij intekening, 1s. 6d.

3. De Maandbode, op het gebied der christelijke beschaving. Om de twee maanden komt hiervan een deel uit in klein 8vo., en ruim 200 bladzijden groot. De intekenings prijs per deel is 1s. 6d.

ENGELSCHE WERKEN:—

Henry's Commentary on the Bible, 3 vols. Henry & Scott's, Holy Bible and Commentary, 6 vols. Cumming's Apocalyptic

Sketches, 3 vols. Marteneau's Church History of England. Wilson's Afflicted Man's Companion. Dick's Philosophy of Religion. Byron's Works, in 8 vols. Shakespeare's Works, edited by J. Payne Collier. Moore's Poetical Works. Southey's ditto. Pope's Poetical Works and Transactions. Humboldt's Cosmos, 4 vols. Lamartine's French Revolution, 1848. Lamartine's History of the Girondists, 3 vols. Bacon's Essays and Historical Works. Milton's Prose Works, 3 vols. Beckman's History of Inventions, 3 vols. Dr. Spencer Thomson's Dictionary of Domestic Medicine. Studies from the English Poets by G. T. Graham. Tasso, Jerusalem Delivered, by A. G. Robertson. Macaulay's History of England, 2 vols. Macaulay's Critical and Historical Essays, 3 vols. History of Scotland, by Sir Walter Scott. History of Ireland, by Thos. Moore. History of England, by Sir J. Macintosh. Half Hours with the best authors, 4 vols., &c. &c.

HOOGDUITSCH E WERKEN.

Conversations Lexicon van Brockhaus, 15 deelen, gebonden.—6s. per deel.

Kleine Conversations Lexicon van Brockhaus, 4 deelen, gebonden.—6s. per deel.

Bechstein's Sagenbuch, 10s. Bechstein's Märchenbuch, 4s. Album heiterer und komischer Dichtungen, 7s. Album Deutscher Dichter, 7s. Frühlings Rosen und Liederkransz, 3s. 6d. Schillers Werken, in één band, £1 2s. Idem., in 10 banden, £2 10s. Hermes, Geschichte der Neuesten Zeit, 4 deelen, in 2 banden, £1 10s. Humboldt's Kosmos, 3 banden, £1 17s. 6d. Album Oesterreicher Dichter, 11s. Uhland's Gedichte, 6s. Goethe's Wilhelm Meister's Lehrjahre, 11s. 3d. Tieck's Werken, 20 deelen, in 10 banden, £3 5s. Zschokke's Novellen, 15 deelen, in 7 banden, £2. Wieland's Werken, 36 deelen, in 18 banden, £3 10s. Goethe's Werke, in 40 banden. Lessing's Werken, 10 deelen, in 5 banden, £1 4s., enz. enz.

FRANSCH E WERKEN:—

Oeuvres de C. de la Vigne, 4 vols., 8s. Victor Hugo, Odes et Ballades, 2 vols., 3s. Victor Hugo, Les Orientales, 1s. 6d. Lamartine, Harmonies Poétiques et Religieuses, 2s. 6d. Idem,

Boekhandel van J. C. Juta, 11, Walestraat.

Meditations Poétiques, 2s. 6d. Chateaubriand, Le Paradis Perdu, de Milton, 2 vols., 6s. Idem, Le Genie du Christianisme, 2s. 6d. Le Language des Fleurs, 7s. Lamartine, Histoire des Girondins, 4 vols., 18s. Idem, L'Histoire de la Revolution, de 1848, 5s.

Oeuvres de Racine, Corneille, Boileau, Mad. de Sevigné, &c.

Bungener, Un Sermon sous Louis XIV., 4s. 6d.

Id., Trois Sermons sous Louis XV., 3 vols., 12s.

Töppfer, Voyage en Zigzag, 5 vols., 5s.

Id., Nouvelles Genevoises, 1s.

Id., Rosa et Gertrude, 1s.

Romans de: A. Dumas, P. de Kock, Mery, Souvestre, Gozlan, Sue, Soulier, Foudras, de Gondrecourt, &c., &c.,—ad 9d. per vol.

Alle orders op boekwerken, onverschillig in welke taal en van welken aard, tijdschriften, muziekwerken enz., worden met den meest mogelijken spoed en naauwkeurigheid uitgevoerd.

